T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
İNSAN HAKLARI HUKUKU
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HUKUK DEVLETİ VE DEMOKRASİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Alican CANDOĞAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Engin TOPUZKANAMIŞ
İZMİR - 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Hukuk Devleti ve Demokrasi Kavramları Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09/01/2024

Alican CANDOĞAN

DECLARATION

I hereby declare that this master's thesis/non-thesis master's term project titled as "An Enquiry Regarding the Relation Between the Concepts of Rule of Law and Democracy" has been written by myself in accordance with the academic rules and ethical conduct. I also declare that all materials benefited in this thesis consist of the mentioned resources in the reference list. I verify all these with my honour.

09/01/2024

Alican CANDOĞAN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Hukuk Devleti ve Demokrasi Kavramları Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme

Alican CANDOĞAN

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı İnsan Hakları Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı

Demokrasi ve Hukuk Devleti kavramları arasındaki ilişki günümüzde çeşitli sorun ve soruşturmalara yol açmaktadır. Bu sorunlarla mukayese edilebilecek gelişmeler yaşamış olan Atina Demokrasisi ve Roma Cumhuriyeti örnekleri bünyesinde ilgili kavramlar irdelendiğinde demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin altında yatan kimi temel toplumsal olgulara ulaşılmaktadır.

Bu olgulardan ilki demokrasinin Atina'da algılanışı biçimi ve teşekkülünün günümüz modern parlamenter demokrasilerinin aksine bir prosedür ya da sınırlı bir temsiliyet üzerine kurulu olmayıp, bilakis iktisadî, hukukî, siyasî ve cebrî yönleriyle bütüncül bir iktidar meselesi olduğudur. Buradaki spesifik bütüncül iktidar formülasyonu, "*iktidar/yapabilirlik*" şeklinde kavramsallaştırılmış olup; modern demokrasinin krizlerini anlamak için de bu kavramsallaştırma kullanılmıştır; zira modern demokrasi, önemli ölçüde soyut bir temsiliyete dayanmakta olup, halk *iktidar/yapabilirliğin* bütüncüllüğünden mahrumdur.

İkinci olgu ise Atina Demokrasisi ile benzer şartları sahip Roma Cumhuriyetin katı legalistik yapısının ve bu legalistik yapının sınıfsal hâmîlerinin hem demokratik taleplere hem de devasa askerî genişlemesi sonucunda kendisini içinde bulunduğu yeni toplumsal ve siyasî şartlara cevap vermekteki başarısızlığıdır. Cumhuriyet, demokratik talepleri bastırmak isterken -fiilen- kendisi de yok olmuştur. Bu yok oluşta popülizmin de etkisi bulunmakta ve özellikle de halkı *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakan

neoliberal hukuk düzeninin karşısına bugün de dikilen popülizm olgusu açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bugün için de demokrasi *iktidar/yapabilirlik* bağlamında yeniden tahayyül edilmeli ve gerek hukuk devletinin gerekse modern demokrasinin yaşadığı krizlerin ana kaynağı olan halkın *iktidar/yapabilirlik* yoksunluğu hedef alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Hukuk Devleti, İktidar/yapabilirlik, Atina, Roma, Neoliberalizm.

ABSTRACT

Master's Thesis

An Enquiry Regarding the Relation Between the Concepts of Rule of Law and Democracy

Alican CANDOĞAN

Today, the relationship between the concepts of democracy and the rule of law leads to various problems and investigations. When the related concepts are analysed within the examples of Athenian Democracy and the Roman Republic, which have experienced developments comparable to these problems, some fundamental social facts underlying the relationship between democracy and the rule of law are reached.

The first of these facts is that the way democracy was perceived and formed in Athens, unlike modern parliamentary democracies, was not based on a procedure or a limited representation but rather a matter of holistic power with its economic, legal, political and coercive aspects. The specific formulation of the holistic power here is conceptualised as "*power/ability*" and this conceptualisation is utilised to understand the crises of modern democracy; as modern democracy is based to a significant extent on abstract representation, and the people are deprived of the holism of *power/ability*.

The second phenomenon is the failure of the strict legalistic structure of the Roman Republic, which had similar conditions to Athenian democracy, and the failure of the class rulers of this legalistic structure to respond both to democratic demands and to the new social and political conditions in which it found itself as a result of its massive military expansion. While the Republic was trying to suppress democratic demands, it was itself - de facto - destroyed. Populism also played a role in this extinction and constitutes an important example for the phenomenon of populism, which is still being confronted today, especially against the neoliberal legal order that deprives the people of *power/ability*. Today, democracy should be re-imagined in the context of

power/ability **and the main source of the crises experienced by both the rule of law and modern democracy, the people's lack of *power/ability*, shall be targeted.**

Keywords: Democracy, Rule of Law, *Power/ability*, Athens, Rome, Neoliberalism.

HUKUK DEVLETİ VE DEMOKRASİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET v
ABSTRACT vii
İÇİNDEKİLER ix
KISALTMALAR xii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNE DAİR TARİHSEL ÖRNEKLER

I. ATİNA DEMOKRASİSİ 7
A. Atina Demokrasisini Doğuran Koşullar 7
1. Çevresel Koşullar 7
2. Sosyo-ekonomik Koşullar 9
3. Siyasî ve Hukukî Koşullar 13
B. Atina Demokrasisinin Teşekkülü 16
C. Atina Demokrasisinin Niteliği 22
Ç. Demokrasiye İtirazlar ve Epistemik Haysiyet 26
II. ROMA CUMHURİYETİ 32
A. Roma Cumhuriyetinin Teşekkülü 32
1. Yedi Tepeli Şehrin Doğuşu: Cumhuriyet Öncesi Roma 32
2. Erken Cumhuriyet Romasında Tabakalar

Çatışması **34**

B. *Roma Victrix: Quid Romani?:* Roma Cumhuriyetinin Askeri Fetihlerinin Sonuçları **46**

1. Askeri Fetihlerin Sosyo-ekonomik Sonuçları **47**

2. Askerî Fetihlerin Siyasî sonuçları **50**

C. Popülizm ve Cumhuriyetin Sonu **54**

1. Geç Dönem Cumhuriyet Hizipçiliği **54**

2. Askerî Diktatörler **55**

3. *Et tu brute?*: Siyasi bir Cinayet ve Cumhuriyetin Son Direnişi **58**

III. TARİHSEL ÖRNEKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ **61**

A. Ekolojik ve İktisadî Değerlendirme **61**

B. Siyasî ve Hukukî Değerlendirme **62**

1. Hukukun Rolü **62**

2. Demokrasilerin Niteliği **63**

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİN BUGÜNÜ

I. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİ SORGULATAN BAĞLAM **65**

II. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİN İKTİSADÎ BAĞLAMI **75**

A. Neoliberal Ekonomi Politikaları **75**

1. Neoliberalizmin Söylemi **75**

2. Neoliberalizmin Praksisi **78**

a. Neoliberalizmi Doğuran Şartlar **78**

b. Neoliberalizmin Tesisinde *İktidar/yapabilirliğin* Niteliği **80**

B. Neoliberalizmin Sonuçları **98**

1. Eşitsizliğin Yükselişi **98**

2. Oligarşinin Tezahürü **103**

III. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNE *İKTİDAR/YAPABİLİRLİK* PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ **115**

A. Modern Demokraside *İktidar/yapabilirliğin* Yeri **115**

1. Modern Demokrasinin Teorisinde *İktidar/yapabilirliğin Yeri* **116**

a. Joseph A. Schumpeter **116**
b. Seymour Martin Lipset **119**
c. Robert A. Dahl **121**
d. Arend Lijphart **124**
e. Claude Lefort **128**
f. Giovanni Sartori **131**

2. Modern Demokrasinin Pratiğinde *İktidar/yapabilirlik* Yoksunluğu **136**

B. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Yeri **146**

1. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Kurgulanması **146**

2. Hukukî *İktidar/yapabilirliğin* Kırılganlığı **151**

3. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Ölçeği **157**

C. Birlikte Varoluş Yolu: Hukuk Devletinin Öznesi Olarak Olumlu ve Bütüncül Muktedir *Demos* **158**

SONUÇ **161**

KAYNAKÇA **163**

KISALTMALAR

AB	**Avrupa Birliği**
ABD	**Amerika Birleşik Devletleri**
AK	**Avrupa Konseyi**
bkz	**Bakınız**
BM	**Birleşmiş Milletler**
ÇKP	**Çin Komünist Partisi**
ESHKS	**Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme**
GSYİH	**Gayri Safi Yurtiçi Hasıla**
İHEB	**İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi**
MSHUS	**Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme**
s.	**Sayfa No**
ss.	**Sayfadan Sayfaya**
SSCB	**Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği**
vs.	**Vesaire**

GİRİŞ

Yüce Han oyunla özdeşleşmeye çalışıyordu: ama şimdi de oyunun amacına akıl erdiremiyordu. Her partinin sonu bir kazanç ya da kayıptır: ama neyin? Üzerine oynanan şey neydi? Şah mat noktasında, kazananın eliyle düşürülüp kenara itilen şahın ayakları dibinde bir hiç kalır: siyah ya da beyaz bir kare. Özlerine varabilmek için fetihlerini soyutlaya soyutlaya son işlemle yüz yüze gelmişti Kubilay: imparatorluğun binbir hazinesi son ve kesin fethin yalancı kılıflarıydı yalnızca; düzgün, cilalı bir tahta parçasıydı fethedilen.

Ve Marco Polo konuştu: "Senin satranç tahtanda iki ağaç kullanılmış efendimiz: abanoz ve akçaağaç. Aydın bakışının ısrarla üzerinde durduğu bu parça bir ağaç gövdesinin kurak bir yılda büyüyen halkasından kesilmiş: lifler nasıl dağılıyor görüyormusun? İşte burada belli belirsiz bir düğüm fark ediliyor: erken bir ilkbahar günü bir tomurcuk fışkırmaya çalışmış besbelli, ama gecenin çiyi geri çekilmeye zorlamış onu.[1]

"The New York Times Magazine" Dergisinin 22 Ekim 1989 tarihli sayısında yayımlanan bir yazıda[2]; totaliteryanizmin güçlerinin, Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri tarafından kesin bir şekilde yenildiği "we win" (biz kazandık) şeklinde ifade ediliyordu. Yazıda bir adım daha ileri gidilerek, siyaset bilimci Francis Fukuyama'nın "The End of History" (Tarihin sonu) başlıklı makalesine[3] atıfta bulunmak suretiyle, bu zaferin artık geri dönülemez bir sürecin başlangıcı olabileceği belirtiliyordu. Fukuyama, söz konusu makalesinde[4] Alman filozof George W.F. Hegel'in Karl Marx tarafından "talihsiz bir şekilde" yanlış anlaşıldığını (ve anlatıldığını) belirtmek suretiyle; Hegelyan diyalektiği yeniden yorumlayarak geleceğin bir proletarya diktatörlüğüne değil, liberal demokratik rejimlere ait olduğu öngörüsünde bulunuyordu.

Bu öngörüye göre; liberalizme meydan okumaya cüret eden faşizm çökmüştü, yine liberalizme meydan okuyan sosyalizm de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Çin'de çökmekteydi. Dolayısıyla, liberalizm açıkça rakipsizdi ve öyle de kalacaktı. Fukuyama, yazının devamında artık tarihin sonunun geldiğini ve bundan

[1] Italo Calvino, **Görünmez Kentler**, çev. Işıl Saatçioğlu, Yapı Kredi Yayınları, 32. Baskı, Temmuz 2022, s. 173.
[2] Atlas, James, "What Is Fukuyama Saying? And Whom Is He Saying It?", **The New York Times Magazine**, 22.10.1989, https://www.nytimes.com/1989/10/22/magazine/what-is-fukuyama-saying-and-to-whom-is-he-saying-it.html, (06.07.2023).
[3] Francis Fukuyama "The End of History", **The National Interest**, Sayı: 16, Yaz 2019, Ss. 3-18,
[4] Fukuyama, s. 4

sonra Ekonomik ve Politik anlamda Batı tipi liberal demokrasinin dışında herhangi bir ideolojinin var olamayacağını ifade ediyordu. Bundan sonraki dönem "tarih sonrası" dönemdi. Tarih sonrası dönemde (Bu yazı 1989 yılında yayınlandığına göre şu an "Fukuyamacı" bir bakış açısıyla tarih sonrası dönemde olmamız gerekir) ideoloji, felsefe ve hatta sanatın bile olmayacağı sıkıcı bir gelecek[5] insanlığı beklemekteydi. İnsanlık bundan sonra ekonomik ve politik olarak liberalleşmek suretiyle çizgisel bir ilerleme sürecine girecekti. Fukuyama'nın söz konusu makalesi, yayınlandığı dönemde tam bir sansasyon yaratmıştı. The New York Times Magazine Dergisi, Fukuyama'nın söz konusu makalesine olan ilgiyi şu şekilde tanımlıyordu: "herşeyden daha çok satıyordu, pornografiden bile".

Fukuyamacılığın en büyük trajedisi ise[6]; liberal demokrasiye olan inancın yalnızca kimi otoriter devletlerin vatandaşlarınca değil ve fakat liberal demokrasinin şampiyonluğunu üstlenen devletlerin vatandaşlarınca da terkedilmiş olmasıdır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde liberal demokrasiye olan inanç kaybı[7]; son yıllarda gelir eşitsizliğinin artması[8] gibi iktisadî ve yaşanan göç krizleri[9] gibi sosyolojik sebeplere dayanmanın yanı sıra liberal demokrasi kavramının da kendi içerisinde barındırdığı çok temel çelişkilere dayanmaktadır. İşbu tezin yazılmasına sebebiyet veren şey de liberal demokrasinin içkin olduğu "demokrasi" ve "hukuk devleti" kavramlarının birbirleriyle olan inişli çıkışlı ilişkisinin incelenmesi isteği olmuştur. Bu isteğin altında da son yıllarda etkili olan popülist siyasetin yükselişiyle birlikte demokrasi ve hukuk devleti kavramları arasındaki iplerin iyice gerildiği olgusu yatmaktadır.

---

[5] Fukuyama, s. 18

[6]Muhtemelen bu kadar büyük bir başka trajedi de Fukuyamacılığın Francis Fukuyama tarafından da terk edilmiş olmasıdır. Francis Fukuyama'nın ilgili itirafı için:
Josh Glancy, "Francis Fukuyama: Yes, history's death was exaggerated", **The Times**, 28.09.2014, https://www.thetimes.co.uk/article/francis-fukuyama-yes-historys-death-was-exaggerated-059p8l7q9pm, (06.07.2023).

[7] Roberto Stefan Foa ve diğerleri, **The Global Satisfaction with Democracy Report 2020**, Bennett Institute for Public Policy, Cambridge, 2020.
s. 2.

[8] United Nations Department of Department of Economic and Social Affairs, **World Social Report 2020 Inequality in a Rapidly Changing World**, United Nations Publications, 2020, https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/02/World-Social-Report2020-FullReport.pdf, (06.05.2023), s. 3.

[9] Neli Esipova, Julie Ray, Anita Pugliese, "World Grows Less Accepting of Migrants", **Gallup**, 23.09.2020, https://news.gallup.com/poll/320678/world-grows-less-accepting-migrants.aspx, (19.11.2022).

Bu olgu yeryüzündeki en büyük liberal demokratik organizasyonun yani Avrupa Birliği'nin içerisinde de hissedilmektedir[10]. Yapılan araştırmalara göre Birlik üyesi ülkelerde vatandaşların hukukun üstünlüğü ilkesine giderek daha olumsuz baktıklarını göstermektedir[11]. Bunun sonucu olarak olarak birlik üyesi devletler içerisinde yükselen Viktor Orban ve Matteo Salvini gibi popülist liderler, demokratik seçimleri kullanarak kendi ülkelerindeki ve Birlik kurumlarındaki hukukun üstünlüğü ilkesine yeterince demokratik olmadığı gerekçesiyle meydan okurken[12]; Avrupa Birliği'nin -başta Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen dahil olmak üzere- üst kademeleri ise demokratik mekanizmalar sonucu seçilen popülist liderlere karşı hukukun üstünlüğünü korumak konusundaki kararlılıklarını ifade etmektedirler[13];

Avrupa Birliği kurumları, bu kararlılığı fiiliyata geçirerek 5 Kasım 2020 tarihinde hukukun üstünlüğüne saygı göstermeyen üye devletlerin fonlarında kesintiye gidilebilmesi hususunda mutabakata vardılar[14]; Yine ilgili düzenlemeye göre fonlamada yapılacak bu kesintiler, üye devletlerin veto hakkı olmaksızın -**yani üye devletler arası demokrasiyi bu konuda bertaraf ederek**- gerçekleştirilecektir. Peki sadece Birlik içerisinde değil birçok diğer liberal demokrat ülkede de devam etmekte olan demokrasi ve hukuk devleti çekişmesini sadece modern popülizme bağlamak ne kadar doğru? Acaba bu iki kavram arasındaki ilişki ilişki sadece son zamanlarda bazı talihsiz olaylar yaşanmasından dolayı geçici olarak mı bozulmuştu? Yoksa bu iki kavram arasındaki zoraki ve mutsuz evlilik doğal bir sona mı eriyordu? Son olarak da; acaba bu çekişmede suçlu olan taraf, kalabalıkların taşkın arzularını hayata geçiren demokrasi mi yoksa bir yargıç veya yasa koyucu statükosunun bekçisi olan hukuk devleti mi ?

---

[10] Ian Bond, Agatha Gostyńska-Jakubowska, "Democracy and The Rule of Law: Failing Partnership?", **Center For European Reform**, 20.01.2020, https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2020/democracy-and-rule-law-failing-partnership, (23.11.2022).

[11] Bond.

[12] Bond.

[13] Ursula Von der Leyen, "A Union that strives for more", **European Commission**, https://commission.europa.eu/system/files/2020-04/political-guidelines-next-commission_en_0.pdf, (06.07.2023), s. 14.

[14] European Parliament, **Rule of law conditionality: MEPs strike a deal with council,** 05.11.2020, https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20201104IPR90813/rule-of-law-conditionality-meps-strike-a-deal-with-council, (23.11.2022).

Peki bu iki kavramı sadece bir takım hukukî "idealar" olarak değil de[15] toplumsal gerçeklikler olarak ele almak için ne yapmalı veya nereye bakmalı? Tabii ki topluma. Toplumsal olanı inceleyen bilime sosyal (adı üzerinde toplumsal) bilim(ler) denir. Bu tür bilim(ler)i doğa bilimlerinden ayıran şeylerden birisi de büyük çoğunlukla doğa bilimlerindeki gibi bir deney-gözlemden mahrûmiyettir. Fakat doğa bilimlerinin kesinliğinden epey olmakla birlikte, sosyal bilimlerde de toplumsal olandaki değişimi ölçmeye yarayacak bir araç bulunmaktadır: tarih. Zira "*İçinde yaşadığımız sorunları anlamak için geçmişe gitmekten başka çaremiz yoktur... Tarih ve geçmişe, o zaman ne olduğunu bilmek için değil halihazırı anlamak için gideriz*"[16]. Tez süresince bu epey güncel sorunlara biraz geriye çekilip daha serinkanlı bir şekilde cevap aramak için iki tarihsel örnek seçilmiştir: Atina Demokrasisi ve Roma Cumhuriyeti. Şüphesiz ki bu iki örneğin seçilmesi üzerine itirazlar gelmesi akla yatkındır: zira tarihte demokrasi veya hukuk devleti kavramlarını incelemeye yarayacak başka politeler de bulunması tabii ki mümkündür. Fakat bu iki örneğin seçilmesinde de belli sebepler bulunmaktadır.

İlk olarak -ve belki de en önemlisi- gayet pragmatik bir sebep bulunmaktadır: bu iki polite hakkında epeyce kaynağa sahibiz. Gerek Atina gerekse Roma toplumlarının farklı dönemleri hakkında ekolojik, sosyolojik, siyasî, hukukî, arkeolojik, tarihsel ve daha sayısız birçok perspektiften yapılmış olağanüstü miktarda çalışma bulunmaktadır. Hem niteliksel hem de niceliksel bolluk, bu toplumlar hakkında daha sağlıklı bilgi sahibi olmayı sağladığı gibi aynı zamanda onlara farklı perspektiflerden bakabilmeyi de sağlamaktadır.

İkinci olarak her ne kadar Atina ve Roma farklı toplumlar olsalar da aralarında onları mukayese etmeye yarayacak kadar benzerlik de bulunmaktaydı. Her iki toplum da Akdeniz antikitesinin ekolojik ve sosyo-ekonomik bağlamında doğup büyümüş şehir devletleriydi. Bu benzerliğe bir de Latin ve Antik Yunan topluluklarının çağdaş olmaları ve aralarında kültürel alışverişin bulunması da eklenmelidir. Belki de daha da önemli bir benzerlik bu toplumlarda -epey anlamları

[15] Ki bunlara safî hukukî kavramlar olarak bakılacak olursa Anayasalara, Sözleşmelere veya Avrupa Konseyi ya da Birleşmiş Milletler gibi kurumların genel yorumlarına bakmak yeterli olacaktır.
[16] Engin Topuzkanamış, **Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez?,** 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2023, s. 8.

ve bağlamları değişmiş olmakla birlikte- bugünle mukayese edilebilecek bazı kavramların -demokrasi, hukuk devleti, yurttaşlık, piyasa vs.- izi bu toplumlarda bulunabilmektedir.

Son sebep de bu toplumların arasında mukayese yapmaya değecek kadar farklılıkların da mevcudiyetidir. Her ne kadar bu toplumlar aynı ekolojik bağlamın içinde olup, benzerlikler taşısalar ve hatta benzer sosyo-ekonomik ve siyasî krizlere sahne olsalar da bu krizlere gösterdikleri farklı refleksler teze konu kavramların ve modern problemlerin çözümlenmesine ilişkin farklı senaryoları da açığa çıkarmaktadır. Keza tarihte iki şey birbirinin aynısı olamayacağına göre mukayesenin amacı değişimi ve aradaki farklılıkları ortaya koymaktır, dolayısıyla mukayeseye tâbi iki şeyin arasında farklılık bulunması gerekmektedir; fakat bu farklılık mukayeseyi anlamsız kılacak derecede de büyük olmamalıdır: bir insanın uzun olup olmadığını anlamak için onu bir zürafayla ya da bir karıncayla yan yana koyup boyunu ölçmeyiz. Atina Demokrasisi ve Roma Cumhuriyeti de bu anlamda hem yeterince benzer hem de yeterince farklıdır. Her ikisi de Akdeniz ekolojisinin şekillendirdiği ait tarım toplumlarıdır, her ikisi de Antikite'ye aittir ve Antikite'ye özgü yurttaşlık, demokrasi ve şehir gibi kavramları haizdir. Keza mezkûr kavramları sahip olmaları bağlamında bugünkü demokrasi ve hukuk devletine dair tartışmalar açısından da bugünün Dünyasıyla kıyas olunur örnekler teşkil etmektedirler. Örneklerden birisi (Atina) bir şehir devleti olarak kalmışken, öteki daha büyük bir siyasî entiteye dönüşmüştür. Bu sebeple de kader bu iki şehir devletinin yollarını ayırmıştır.

Yukarıdaki gerekçelere dayanarak, iki tarihî örnekten belli kavramsallaştırmalar yapılmış (bu kavramsallaştırmalardan birincisi demokraside iktidarın yeri, ikincisi ise hukukun aidiyeti ve ölçeğiyle ilgilidir) ve bu kavramsallaştırmalar perspektifinden, Tez kapsamında incelenen iki kavram -demokrasi ve hukuk devleti- modern bağlamları içerisinde tekrar tasavvur edilmiştir.

Tezin Birinci Bölümünde Atina Demokrasisi ve Roma Cumhuriyeti olarak incelenecek; onların doğuşuna ve gelişimlerinin niteliğine sebebiyet veren koşullar irdelenecek ve demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin bugünkü mevcut durumuna dair dersler çıkarılmaya çalışılacaktır. Burada Atina Demokrasisine dair yapılacak

iktidar/yapabilirlik kavramsallaştırması tezin geri kalanında demokrasinin modern anlamda anlaşılan prosedürel yapısından daha geniş bir perspektif sunacak ve bu kavram üzerinden modern demokrasi tekrar yorumlanacaktır. İkinci olaraksa Roma Cumhuriyeti üzerinden hukukî bir müesses nizamın gerek kendisini gerekse bastırmaya çalıştığı demokratik özlemlere verdiği tepkinin sonuçlarına odaklanılacak; hukukun Roma'daki aidiyeti ve Roma'nın sorunlarının ölçeği karşısındaki yeterliliği tartışmaya açılacaktır.

İkinci Bölümde ise ilk önce günümüz Dünyasında bu kavramları araştırmaya değer kılan bağlam aydınlatılmaya çalışılacak; sonrasında ise bu toplumsal bağlam içerisinde ve Birinci Bölümde elde edilen kavramsallaştırmalardan yararlanılarak demokrasi ve hukuk devleti kavramları birbirleriyle olan ilişkileri bağlamında yeniden tasavvur edilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNE DAİR TARİHSEL ÖRNEKLER

I. ATİNA DEMOKRASİSİ

A. Atina Demokrasisini Doğuran Koşullar

1. Çevresel koşullar

Hesiodos, çiftçilik, denizcilik ve diğer birçok günlük hayat meşgalesinden bahsettiği "İşler ve Günler" isimli eserinde, kendi çağının efsanelerle bezenmiş selefi olan "Kahramanlar Çağı'nın"[17] doğasından şöyle bahseder:

"O mutlu yiğitlere yılda üç kez ürün verir

Çiçekler, tatlı meyveler saçan Toprak Ana.[18]"

Hesiodos, Kahramanlar Çağı'ndan beri değişen çevreye ilişkin anlatısında yalnız değildir. Aristoteles de Kahramanlar Çağı'ndan bu yana çevrenin değiştiğinden, mezkûr çağda verimli olan arazilerin verimsiz hale geldiğinden dem vurmaktadır[19]. Kahramanlar Çağı'na ilişkin bu anlatılar, yazarlarının bizzat görmedikleri bir asr-ı saâdete duyulan nostaljiden fazlasını yansıtmaktadır. Zira, yürütülen bilimsel çalışmalar da Antik Yunan'da insan eliyle vukû bulan ekolojik yıkımı ortaya koymak suretiyle söz konusu anlatıları destekler niteliktedir[20].

---

[17] Margalit Finkelberg, "The End of the Heroic Age in Homer, Hesiod and the Cycle", **Homer and Early Greek Epic**, Ed. Margalit Finkelberg, De Gruyter, 2020, s. 150.

[18] Hesiodos, **Theogonia - İşler ve Günler,** çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 55.

[19] Aristotle, **Meteorologica,** Loeb Classical Library, çev. H.D.P Lee, Harvard University Press, Cambridge, 1952, ss. 105-113.

[20] J. Donald Hughes, "Ancient Deforestation Revisited", **Journal of the History of Biology**, Springer, Cilt: 44, Sayı: 1, Bahar 2011, ss. 46-46, 55.
Curtis N. Runnels, Environmental Degradation in Ancient Greece, **Scientific American**, Springer Nature, Mart 1995, ss. 96-99.
Teresa Kwiatkowska, Alan Holland, "Dark is the World to Thee: A Historical Perspective on Environmental Forewarnings"**, Environment and History**, White Horse Press, Cilt: 16, Sayı: 4, Kasım 2010,, ss. 457 - 458.

Antik Yunan toplumlarının iktisadi yapılarının ekseriyetle tarımsal faaliyetlere dayandığı[21] ve tarımın da iklim ve toprak gibi çevresel koşullar tarafından şekillendirildiği[22] göz önünde alındığında; çevresel koşulların, mezkûr toplumlar üzerindeki yarattığı dönüştürücü etki açığa çıkmaktadır. Öyle ki; onları, çevrenin sunduğu olanaklar ve sınırlar bağlamında ve yine bulundukları çevrenin bir unsuru olarak değerlendirmek gerekmektedir[23]. Akdeniz coğrafyası, bugün sahip olduğu turistik çağrışımların aksine, tarihsel olarak insanların önüne serilmiş bir cennet olmaktan uzaktır; yağmur rejimi, toprak örtüsü ve yüzey şekilleri gibi etkenler yoğun bir insan emeğini gerekli kılmaktadır[24]. Keza Yunan coğrafyasının kurak iklimi de tarım için toprağın asgari düzeyde sömürülmesini ve tarımsal emeğin arttırılmasını gerekli kılmaktaydı[25]. Bunlara ek olarak, nüfus artışı da insanın çevre üzerinde ve dolayısıyla çevrenin de, tekrar, insan üzerinde teşkil ettiği bir baskı unsuruydu[26].

Tarımın toplum üzerindeki belirleyiciliği ve aile, mülkiyet, ticaret ya da veraset gibi toplumsal fenomenlerle olan girift ilişkisi[27], yalnızca bilimsel verilere dayalı olarak gerçekleştirilen geriye dönük projeksiyonlara değil, Atina'ya özgü bir fenomen olan yazılı mahkeme kayıtlarında ortaya çıkmaktadır[28].

Atina'nın içerisinde bulunduğu Attica bölgesinde vuku bulan çevresel baskı, böylelikle, Atina demokrasisine yol açan sosyo-ekonomik koşullar üzerinde etkili olmuştur[29]. Keza bu baskıdan, küreselleşmiş ticaretle rekabet etme zorluğu da eklendiğinde, küçük çiftçinin etkilenmesi daha muhtemeldi[30]. Bu durum, küçük çiftçiyi bir ekonomik çöküş girdabına sokma kabiliyetini haizdi. Şöyle ki: Atinalı küçük çiftçi, çevresel baskı sebebiyle toprağı daha fazla sömürmek zorunda kalacak,

---

[21] Léopold Migeotte, çev. Janet Lloyd, **The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire**, çev. Janet Llyod, University of California Press, 2009, s. 67.
[22] Signe Isager, Jens Erik Skydsgaard; **Ancient Greek Agriculture: An Introduction**, Routledge, 2001, s. 3.
[23] Alain Bresson, çev. Steven Rendall, **The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City-States**, çev. Steven Rendall, Princeton University Press, New Jersey, 2016, s. 31.
[24] Fernand Braudel, **La Méditerranée: l'espace et l'histoire**, C. 1, Flammarion, 1999, ss. 26 - 33.
[25] Migeotte, s. 68.
[26] Migeotte, s. 21.
[27] Isager, s. 3.
[28] Isager, ss. 117-118.
[29] Alfred French, "The Economic Background to Solon's Reforms", **The Classical Quarterly**, Cambridge University Press, Cilt: 6, Sayı: 1/2, Haziran - Nisan 1956, ss. 12 - 18.
[30] French, s. 16.

dolayısıyla da toprağın veriminin düşmesi sebebiyle günden güne daha az miktarda ve daha zor hasat yapabilir hale gelecek; bu duruma tahıl ithalatı da eklenince küçük çiftçi giderek daha büyük bir baskı altında kalacaktı. Büyük toprak sahipleri yatırımlarını bağcılık veya zeytincilik gibi farklı alanlara yatırım yapma kabiliyetine sahipken, küçük çiftçi böyle bir imkândan mahrumdu. Böylelikle küçük çiftçinin büyük toprak sahibinden borç alarak yıl sonunda iyi bir hasat yapmayı umut etmek dışında pek de bir seçeneği kalmayabilirdi. Fakat toprağın verimsizliği ve küreselleşen tahıl piyasası sebebiyle küçük çiftçinin borcu muhtemelen her yıl giderek daha fazla büyüyecek; tüm bu sürecin sonunda borçlarını ödeyemeyen çiftçi ya toprağını satmak mecburiyetinde kalacak ya da kendisi ve ailesi ile birlikte borç uğruna serf durumuna düşecekti[31]. Bir kiracı-çiftçi sınıfını teşkil eden bu sınıfa, kiracı olarak çalıştıkları tarladan gelen hasılatın altıda birini zengin toprak sahibine verdikleri için "*Hektemor"* denilmekteydi[32].

2. Sosyo-ekonomik koşullar

Atina'da servet, temel olarak, üç kategoride tasnif edilebilirdi: toprak, para ve köleler. Bu servet biçimlerinden -Aristoteles'in zamanında dahi- en önde geleni ve toplumsal ve siyasal anlamda en zaruri nitelikte olan topraktı. Öyle ki her devrimci programın merkezinde, toprağın yeniden dağıtımı yatmaktaydı[33]. Toprağın yeniden dağıtımına ilişkin rağbet, beyhûde değildi. Plutarkhos, Solon reformları öncesinde sıradan halkın tamamının zenginlere borç içerisinde olduğunu söyler[34].

Aristoteles ise Atina'da sıradan halkın Solon reformları öncesindeki durumunu şöyle anlatır:

> *Daha sonra, soylularla halk arasında uzun süren huzursuzluklar yaşandı. O zamanın yönetim biçimi tamamen oligarşik olduğu gibi, yoksullar, eşleri ve çocuklarıyla birlikte zenginler için köle gibi çalışmaktaydı. Zenginlerin topraklarını bir bedel karşılığında ekip biçtikleri için onlara pelates ve*

[31] French, ss. 15-19.
[32] **Plutarch's Lives**, çev. Bernadotte Perrin, Harvard University Press, Cilt: 1, 1967, s. 437
[33] Moses I. Finley, **Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.: The Horos Inscriptions**, Arno Press, New York, 1973, s. 53.
[34] Plutarch, s. 437.

ektimoroi adı veriliyordu. Bütün toprak bir azınlığın elindeydi ve toprağı işleyenler kirayı ödeyemediklerinde çocuklarıyla birlikte köle oluyordu. Halkın koruyucusu ilk devlet adamı olan Solon'un zamanına kadar, borçlular alacaklılara kendi bedenlerini rehin olarak göstermek zorundaydı. Yönetim biçiminin çoğunluğa yüklediği kötülüklerin en ağırı ve en acısı bu kölelik rejimiydi. Ama doğruyu söylemek gerekirse, hiçbir hakka sahip olmadıkları için, halk yığınlarının durumlarından şikayetçi olmaları için birçok neden daha vardı.[35]

Sonuç olarak, yurttaşlar arasındaki eşitsizlik, her şeyden önce toprak sahipliği arasındaki eşitsizlik ile bağlantılıydı[36].

Atina'daki sosyo-ekonomik eşitsizliğin oluşmasında hem bir sonuç hem de bir sebep teşkil eden ikinci servet kategorisi de paraydı[37]. Antik Yunan'ın temel siyasi birimi olan *polis*, doğası itibariyle bir şehir ve o şehrin hinterlandıydı ve yine tam da bu doğası itibariyle bir otarşi sağlaması mümkün değildi; keza doğal kaynakların eksikliği polisler için ticareti zarurî kılmaktaydı[38]. Zira Akdeniz'deki yerleşkeleri, kendi başlarına ekosistemler olarak değil, -neredeyse tüm Akdeniz'i kapyasan- kendi içlerinde ve birbirleriyle bağlantılı ekosistemler olarak değerlendirmek gerekir[39]. Akdeniz coğrafyasının -en azından M.Ö. 2000 yılından beri bir devamlılık teşkil eden- kendi içerisindeki bağ(ım)lılığı[40] karşısında; bir polisi evlilik, eğitim, yönetim ve hatta icra edilecek müzik türü gibi en ince ayrıntılarına kadar merkezî bir şekilde planlama düşüncesine sahip Platon dahi, ideal devlet ütopyasında, ticareti zarurî bir gerçeklik olarak kabul etmekteydi[41]. Yine, Atina Demokrasisinin kuruluşunda öncü bir rol oynayan Solon da Atina'nın önde gelen bir ailesine mensup olup, ticaretle uğraşmaktaydı[42] .Hulâsa, demokrasi öncesinde de

[35] Aristoteles **Atinalıların Devleti**, çev. Ari Çokona, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021,, s. 2.
[36] Migeotte, s. 44.
[37] Moses I. Finley, **Studies in Land and Credit in Ancient Athens,** s. 53.
[38] Moses I. Finley, **Economy and Society in Ancient Greece**, The Viking Press, New York, 1982, ss. 3-5.
[39] Nicholas Purcell, Peregrine Horden, **The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History**, Blackwell Publishers, ss. 123-132.
[40] Nicholas Purcell, s. 172
[41] Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, 45. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 56-57.
[42] Plutarch, ss. 405-411.

halihazırda önemli bir ticaret merkezi niteliğinde olan Atina'da[43] bir pazar ekonomisinin varlığından söz etmek mümkündür[44].

Para ekonomisi Atina'da önemli ölçüde eşitsizliğe yol açmıştı[45]. Para ekonomisinin gelişmesiyle, temel olarak bir çiftçi toplumu olan Atina'da nüfusun bir kısmı borç nedeniyle esarete sürüklenmişti[46]. Özellikle de ithal tahıl, Atinalı çiftçinin krizini derinleştiren bir faktör olarak ele alınabilecektir[47]. Dolayısıyla para ekonomisinin gelişmesinin, demokrasinin ortaya çıkmasında -menfî anlamda- bir katalizör işlevi gördüğünü söylemek yerinde olacaktır.

Atina'daki temel servet kategorilerinden sonuncusu da kölelikti. Köleliğin Atina'da demokrasisinin gelişimindeki rolünü anlatabilmek için öncelikle bu kategorinin, servet kategorileri içerisinde en temel kategoriyi teşkil eden topraktan ve dolayısıyla tarımsal üretimden ayırt edilemez olduğunu ifade etmek gerekir. Öyle ki ideal bir Atina yurttaşı, belli bir toprağa sahip olan ve bu topraklarda kendi yerine kölelerin çalıştığı; zamanını çalışmak gibi bir angarya yerine siyaset veya askerlik gibi daha soylu uğraşlara adayan bir aile babasıydı[48]. Zira, çalışmak Yunanlılar'ın geneli tarafından da bir erdem olarak görülmemekteydi; bir yurttaşın polisin meseleleriyle uğraşması için azami sürede zamanı olmalı, çalışmak gibi daha az soylu bir mesele ise -ideal olarak- köleler ve yabancılar tarafından yerine getirilmeliydi[49].

Yukarıda anlatılan ethos, Atina toplumunun ayrılmaz bir parçasıydı. Atina'da kölelik o kadar yaygındı ki; Atina yurttaşlarının köle sahibi olmaları istisna değil, kuraldı. Bu ölçüde kölelik Atina'nın ekonomisinde önde gelen bir unsuruydu[50].

---

[43] Migeotte, ss. 131-132.
[44] Bresson, ss. 165-166.
[45] Kojin Karatani, **İzonomi ve Felsefenin Kökenleri**, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayınları, İstanbul, Mart 2019, ss. 36-37.
[46] Karatani, ss. 30-43
[47] French, s. 15
[48] Michael H. Jameson, "Agriculture and Slavery in Classical Athens", **The Classical Journal**, Cilt: 73, Sayı: 2, Aralık 1977 - Ocak 1978, s. 124.
[49] Takeshi Amemiya, **Economy and Economics of Ancient Greece**, 1.Baskı, Routledge, New York, 2007, s. 18.
[50] Jameson, ss. 121-124.

Köleler, yalnızca tarımda değil ve fakat madenlerde, bürokraside ve siyaset hariç tüm toplumsal faaliyet alanlarında çalışmaktaydılar[51].

Dolayısıyla kölelik hem Atina'nın çarklarının dönmesi hem de yurttaşların gerek siyasî ve askerî önem teşkil eden meselelere eğilebilmeleri için önem arz etmekteydi. Yurttaşların kendilerini işten âzâde ederek siyasete ve askerliğe eğilebilmeleri için tarlalarda ve madenlerde birilerinin çalışabilmeleri lazımdı ve kölelik tam da bu yaraya merhem oluyordu; demokrasinin ve -dolayısıyla da- Atina yurttaşların haklarının gelişimi ile kölelik birbirleri ile bağlantılı olgulardır. Zira, 7.yy'dan itibaren Atina'da yoksul halk siyaseten güçlenmek ve demokrasinin gelişmesi suretiyle borca bağlı esaretten kurtulmaktayken, onlardan doğan boşluk kölelerle ikame edilmiştir[52].

Burada belirtmek gerekir ki; köleler, yurttaş olmadıkları için *demos'*un bir parçası değillerdi. Dolayısıyla demokrasinin de öznesi değillerdi. Fakat yine de Atina toplumunun (ve dolayısıyla da siyasi gelişiminin) önemli bir parçasıydılar. Köleliğin, Atina ekonomisinde oynadığı role daha mütevâzı bir perspektiften bakılsa dahi, sadece kahir ekseriyetle köle emeğiyle istihdam edildiği kesin olan gümüş madenlerinde ve ev içi hizmetlerde oynadığı rol olmaksızın Atina toplumunu ve Atina demokrasisinin -bildiğimiz haliyle- teşekkülünü hayal etmek olanaksızdır[53]. Keza, daha önce de ifade edildiği üzere, her ne kadar köleler bizzat siyaseten bir özne olmak durumundan mahrum kalsalar da üretim ilişkileri bağlamında siyasi gelişimin aslî bir parçası olmuşlardır[54].

---

[51] Moses I. Finley, **Economy and Society in Ancient Greece**, ss. 97-104.

[52] Moses I. Finley, **Economy and Society in Ancient Greece**, ss. 165-166.

[53] Ellen Meiksins Wood, özellikle eserde atıfta bulunulan George Ste. Croix'ya ve Michael H. Jameson'a göre, köleliğin Atina ekonomisindeki mevcudiyetine daha mütevâzı bir rol biçmiştir. Fakat bu daha sınırlı iktisadî role rağmen Wood da kölelerin Atina demokrasisinin teşekkülündeki ve genel olarak Atina toplumundaki rolünü yine de aslî bir rol olarak görmektedir.
Ellen Meiksins Wood, **Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy**, Verso Books, 2015, ss. 44-95.

[54] Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, çev. Çağdaş Sümer, 1. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss. 95-97.

3. Siyasî ve hukukî koşullar

M.Ö. 750 yılından itibaren Yunan Anakarasında "*polis*" denilen şehir-devlet niteliğindeki siyasi yapı ortaya çıkmaya başlamıştı[55]. Dar anlamıyla kentsel alana denk gelen her polis'in bir de kırsal alanı, yani *khora*'sı vardı[56]. Öyle ki; polis'in anavatanı olan Akdeniz'in genelinde, şehirler zenginliğin biriktiği noktalar olsalar da toplam nüfus içerisinde ancak bir istisna teşkil etmekteydiler[57]. Zira, her ne kadar polis tarihsel olarak şehir ve şehirlilik ile özdeşleşmiş olsa da; polis, temel olarak tarımsal üretim üzerine kurulu bir yapıydı[58]. Atina polisi de sadece bugün anladığımız anlamda bir şehri değil ve fakat şehrin hinterlandını da kapsar nitelikteydi[59]. Yani polisin iktidarı, şehir ve şehrin nüfuzu yörüngesinde bulunan hinterland üzerindeki bir iktidardı.

Fakat polis, yurttaşlarından gayrı bir tüzel kişilikten münezzehti: o, yurttaşlarından ibaretti[60]. Dolayısıyla ortada yurttaşlar arası ve toplamı bir iktidar bulunmaktadır. Bu iktidarın öznesi yurttaşlar, üzerine kurulu olduğu temel ise toprak ve tarımsal üretimdi. Yurttaşlık, iktidar ve toprak üçgenindeki ilişkinin Atinalılarca tasavvur edilme şekli, Atina demokrasisinde tarım arazilerinin görece eşit dağılmış olmasında ve bu eşitliği sağlamaya yönelik yurttaşlık ve veraset yasalarında tezahür etmektedir[61].

Yukarıda değinildiği üzere, demokrasi öncesi Atina'da ekonomik eşitsizlik görmezden gelinemez bir sorun haline gelmişti. Attica üzerinde "*Eupatridai*" (iyi babadan olanlar) denilen bir elit tahakküm kurmuştu[62]. Eupatridai, Aristoteles'ten de alıntılandığı üzere, toprakların büyük kısmına hakimdi ve Atina nüfusunun önemli bir kısmı (hukuken köle statüsünde olanlara ek olarak) bu elit için kölecesine

---

[55] Larry Patriquin, **Economic Equality and Direct Democracy in Ancient Athens**, Palgrave MacMillan, 2015, s. 8.
[56] De Ste. Croix, s. 25.
[57] Braudel, s. 40.
[58] Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, ss. 25-27.
[59] Larry Patriquin **Economic Equality and Direct Democracy in Ancient Athens**, Palgrave MacMillan, 2015, s. 8.
[60] Migeotte, ss. 38-39.
[61] Isager, ss. 79, 126.
[62] Robert W. Wallace, "Revolutions and a New Order in Solonian Athens and Archaic Greece", **Origins of Democracy in Ancient Greece**, University of California Press, 2007, ss. 49-51.

çalışmaktaydı. Yine arkeolojik kanıtlardan ve döneme dair birinci el anlatılardan da anlaşılabileceği üzere; ekonomik eşitsizliğin büyümesine paralel bir biçimde, daha önce kamusal alan olan yerler Eupatridai tarafından temellük edilmişti[63].

Eupatridai lehine olan bu eşitsizlik yalnızca iktisadî boyutla sınırla kalmamış ve fakat siyasî ve hukukî üst yapıda da tecessüm etmiştir. Demokrasi öncesi Atina'da, idari makamlar soyluluk ve servete göre dağıtılmaktaydı[64]. Yasaların uygulanmasını denetlemekle görevli Areios Pagos Meclisi ise en önemli devlet meselelerin ekseriyetiyle meşgul olup, kanunlara uygun davranmayanları cezalandırma yetkisini haizdi[65]. Bu meclis sâbık arkhonlardan müteşekkil olup; arkhonlar ise zengin ve soylu kimseler arasından seçilmekteydi[66]. Arkhonluk, demokrasinin tesisinden sonra daha çok yargısal (özellikle savcılığı ve mahkemeleri andıran) ve törensel bir işlevi haiz olmasına rağmen[67]; demokrasi öncesi Atina'da görevlerine göre kumandanlık (*polemarkhos*) gibi çok daha cebrî nitelite görevler de üstlenmekteydi[68]. Öyle ki; Arkhonların, Areios Pagos'un tavsiyeleriyle birlikte, Atina'nın gerçek yöneticileri olduğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır[69].

Şeditliğiyle tanınan[70] ve Aristokrasinin geri kalan herkes üzerindeki iktidarının açık bir tezahürü olan[71] Drakon'un yasalarıyla siyasî haklar, silahlarını ve

---

[63] Wallace, s. 50.
Tarihin bir cilvesi olarak yaklaşık 2600 yıl sonra da kamunun bir avuç "iyi doğumlu" tarafından yağmalanması olgusu bugün de tartışılmaktadır. Özellikle de son 40 yıl içerisinde neoliberalizm vasıtasıyla vuku bulan bu olgunun, sırasıyla bir gelişmiş ülke (Amerika Birleşik Devletleri), bir gelişmekte olan ülke (Meksika) ve bir de sömürgecilik döneminden itibaren yağmalanmaya devam eden koca bir kıta (Afrika) bağlamlarında göz atmak için:
-Mehrsa Baradaran, "The Neoliberal Looting of America", **The New York Times**, 02.07.2020, https://www.nytimes.com/2020/07/02/opinion/private-equity-inequality.html, (12.02.2023).
-Asa Cristina Laurell, Three Decades of Neoliberalism in Mexico: The Destruction of Society", **International Journal of Health Services**, Sage Publications, Cilt: 45, Sayı: 2, Nisan 2015, ss. 246-264.
https://www.jstor.org/stable/45140494, (*e.t.* 12.02.2023).
-Patrick Bond, "The Looting of Africa", **Globalization and the Washington Consensus : its influence on democracy and development in the south**, Ed. Gladys Lechini, CLACSO - Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2008,, ss. 83-111,
[64] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 2.
[65] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 2-3.
[66] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 4-5.
[67] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 62-68.
[68] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 2-4.
[69] John Thorley, **Athenian Democracy**, Routledge, 2004, s. 8.
[70] Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan Akderin, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87.
Öyle ki suçların neredeyse tamamının cezasının ölüm olduğu Drakon yasaları için "mürekkeple değil, kanla yazıldıkları" dahi söylenmektedir.

savaş donanımlarını kendi karşılayan kimselere verilmekte; daha az önemli memurluklar silahlarını kendi imkânlarıyla karşılayabilenlere; daha önemli memurluklar ise daha yüksek bir servet gereksinimi karşılığında verilmekteydi[72]. Borçlar ise kişisel özgürlük teminatı karşılığında verilmekte olup, toprak çok az kişinin elinde toplanmış bulunmaktaydı[73].

Şimdiye kadar anlatıldığı üzere eupartridai'nin Atina üzerindeki tahakkümü siyasî, hukukî ve ekonomik eşitsizliklere yol açmaktaydı. Bu durum bir de askeri anlamda bir krize sebebiyet vermekteydi. Öncelikle, para ekonomisinin yayılmasının gitgide daha fazla sayıda yurttaşı sözleşmeli köleliğe sürüklemesi olgusu, silahlarını kendileri temin etmesi gereken "hoplites" isimli piyade birlikleri açısından şehrin öz savunması bağlamında bir krize yol açmıştı[74]. Mezkûr askeri birliklerin sosyo-ekonomik altyapısı, kendi zırhını ve silahını kendisi sağlayabilen hür çiftçilere müstenitti[75]. Bu birliklerin varlığı, Atina sosyo-ekonomisi bağlamında, yurttaşların demokrasinin önünde duran (aristokrasi vb.) engelleri aşabilmeleri için aslî bir rol oynamıştır[76]. Hiçbir yönetici elitin iktidarından gönüllü olarak vazgeçmeyeceğini varsaymak mümkündür; Atina elitinin de böyle bir şey yaptığına dair bir delil bulunmamaktadır[77]. Aristoteles de yurttaşlık ve piyadelik arasında bağlantıyı şu şekilde değinmektedir: "Yunanlılarda krallıktan sonra siyasi yönetim süvari birliklerinden oluşmaya başladı. Daha sonra kentler büyüyüp gelişti ve onlara piyadeler katıldı ve bu sayede vatandaşların sayısı arttı"[78]. Atina'nın hoplites'e olan bağımlılığı arttıkça, yurttaşlığa dair hakların tanzimi de artmış olmalıydı[79].

Yine demokrasinin gelişimini pekiştiren bir başka askerî unsur da donanma, daha doğrusu donanmada kürek çekmekte olan yoksul avamdı[80]. Öyle ki Persler'e karşı yapılan Salamis Savaşları sırasında halkın donanmaya katılımının savaşın

Plutarch, ss. 449-451.
[71] Thorley, s. 10.
[72] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 5.
[73] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 6.
[74] Karatani, ss. 36 - 37.
[75] Christopher Vasillopulos, "The Nature of Athenian Hoplite Democracy", **Armed Forces & Society**, Sage Publishing, Cilt: 22, Sayı: 1, Güz 1995, s. 50.
[76] Vasillopulos, ss. 52-53.
[77] Vasillopulos, s. 54.
[78] Aristoteles, Politika, s. 147.
[79] Vasillopulos, s. 55.
[80] Karatani, s. 37.

kazanılmasında etkili olması, Atina'da demokrasiyi güçlendiren etkenlerden birisidir[81]. Sonuç olarak Atina şehir devletinin askeri anlamda ayakta kalabilmesi zorunluluğu, Atina demokrasisinin doğuşunu sebebiyet veren etkenlerden birisidir[82].

B. Atina Demokrasisinin Teşekkülü

İzah edildiği üzere, Eupatridai'nin demokrasi öncesi Atina üzerindeki tahakkümü ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara sebebiyet vermekteydi[83]. Bu tahakküme karşı da bir tepki ortaya çıkmaktaydı. Demokrasinin şafağında, zenginler ve yoksullar arasındaki eşitsizlik, şehrin varoluşunu hepten tehlikeye atar hale gelmiş; Atinalılar, aşırı demokrasiyi yeğleyenlerden, aşırı oligarşiyi yeğleyenlerden ve son olarak da ikisine de karşı olan ılımlılardan müteşekkil üç hizibe ayrılmıştı[84]. "Çoğunluğun, küçük bir azınlığın kölesi olduğu bu devlet düzeninde, *demos* (halk) güçlülere karşı isyan et(miş)ti"[85] ve bu şiddetli ayaklanmaya bir son vermek için Solon arkhon seçilmişti[86].

Solon, iktidara geldikten sonra, borçluların bedenen rehin alınmalarını yasaklamış; halkı borca bağlı kölelikten kurtarmış; hem devlete hem de özel kişilere karşı tüm borçları bağışlamış[87]; cinayete dair olanlar haricinde Drakon'un yasalarını ilga etmiş; bir haksızlık meydana geldiğinde, haksızlığa uğrayanın lehine herkesin dava açabilmesi imkânını getirerek dava ehliyetini genişletmiş; mahkeme kararlarına itirazların halkın huzurunda görülmesini düzenlemiş, böylelikle de oylama yoluyla mahkeme kararlarına hükmedebilen halkın devletin hakimi olmasını sağlamıştı[88].

---

[81] Aristoteles, Politika, s. 165.
[82] Karatani, ss. 36 - 37.
[83] Robert W. Wallace, Origins of Democracy in Ancient Greece, s. 49.
[84] Plutarch, s. 435.
[85] Parantez içi işbu tezin yazarına aittir.
[86] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 6.
[87] Çağdaşlarının, Solon'un reformlarına bakış açısına ilişkin bir ipucunu onun ekonomik reformlarına verilen "*seisahtheia*" isminden anlayabiliriz. Borçların bağışlanmasına ithafen verilen bu isim, yüklerin sırttan atılmasını çağrıştırmaktadır. Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 7.
Paul Cartledge, **Ancient Greek Political Thought in Practice**, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 48
[88] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 6-11.

Ancak Solon'un reformları ile doğrudan bir çoğunluk hakimiyeti kurulduğunu söylemek pek de mümkün değildir[89]. Daha önce de değinildiği üzere, toprağın yeniden paylaşımı reformist hareketlerin merkezinde yer almaktaydı ve Solon -tüm reformlarına rağmen- böylesi bir yeniden paylaşıma girişmemişti[90]. Siyasî bir eşitlik ancak iktisadî eşitlikle mümkündü. Kitlelerin istediği eşitlik ancak toprağın istimlâkı ve yeniden paylaşımıyla mümkündü ve bunu iktidarı Solon'dan devralan tiran Peisistratos gerçekleştirmişti[91]. Zira Peisistratos'a göre Solon'un aldığı önlemler eşitliği gerçekleştirmek için yetersizdi ve toprağın yeniden paylaşımı gibi radikal bir reform bir tiran gerekliydi[92]. Keza demokrasinin halk tarafından, gerçek anlamda, benimsenmesi için de yine Peisistratos gibi bir tiran gerekliydi[93].

Peisistratos'a ilişkin, işbu tez bağlamında, değinilmesi gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Peisistratos'un bir tiran olmasının demokrasinin kuruluşunda oynadığı aslî rol. İlk olarak belirtmek gerekir ki; Peisistratos, herşeyden önce halk dostu olarak bilinen, popüler bir tirandı[94]. Lâkin Peisistratos'un, halkın teveccühüne nail olan tek tiran olduğunu söylemek diğer tiranlara haksızlık olacaktır. Zira, üst sınıfların tahakkümüne karşı halkın tiranları destekleme eğiliminde olması, Yunan antikitesi boyunca sıklıkla görülen bir olgudur[95]. Gerçekten de tiranlığın, Antik Yunan'da aristokrasiye karşı "halkın iktidarını" güçlendirdiği söylenebilir[96]. Tiranlar ve halk arasındaki bu mutualist ilişkiyi Aristoteles şöyle aktarır:

> *... krallık ve tiranlık karşıt olanlardan doğarlar. Krallığın amacı halkın iyi insanları desteklemesini sağlamaktır. İyi insanlar erdem bakımından üstün veya cesurca davranan veya aile bakımından üstün olan insanları kral yaparlar. Tiran ise halktan çıkar ve amacı üst sınıfların halkı ezmelerini engellemektir. Gerçekleşen olaylar durumu bize ispatlıyor. Çoğu tiran halk arasından*

---

[89] Paul Cartledge, ss. 48 - 50.
[90] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 12.
[91] Karatani, ss. 34 - 35.
[92] Karatani, s. 34.
[93] Bahadır Söylemez, "Solon ve Peisistratos Çıkmazı: Hegel'in Perspektifinden Platon ve Aristoteles'in Politik Felsefeleri Üzerine Bir İnceleme"**, Arkhe-Logos**, Sentez Yayınevi, Sayı: 10, Güz 2020, s. 116.
[94] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 16-19.
[95] Kurt A. Raaflaub, Robert W. Wallace, "People's Power and Egalitarian Trends in Archaic Greece" **Origins of Democracy in Ancient Greece**, University of California Press, 2007, s. 22.
[96] Raaflaub, Wallace, ss. 42-43.

çıkmıştır ve üst sınıflardan hoşlanmadıkları için öncelikle halkın sevgisini kazanmaya çalışmıştır.[97]

Aristoteles, yukarıda, "*iyinin*[98]*"* arayışındaki rejim olarak monarşi ve tiranlık arasındaki tezatlığı vurgularken bir yandan da tiranlığın halkla olan münasebetini dile getirmektedir. Bu münasebet, doğal olarak, tiranlığın bir başka rejimle, yani demokrasiyle olan münasebetini de açığa çıkarmaktadır. Gerçekten de tiranlığın gelişimi, demokrasinin gelişmesine katkıda bulunmuştur[99]. Tiranlık, üst sınıfların hakimiyetini yıkacak bir araç olarak kullanılmıştır[100]. Zira Peisistratos, Eupatridai'nin aksi yöndeki direncine rağmen, Solon'un anayasasını cebren uygulamıştır[101].

Tiranlık dönemi, Peisistratos'un oğullarıyla da devam etmiş olup, son tiranın kovulmasından dört yıl sonra Kleisthenes iktidara gelmişti[102]. Kleisthenes de halk lehine reformlar yapmış ve Atina tüm bu süreçten sonra Solon dönemine göre de daha da demokratik bir hale gelmişti[103]. Kleisthenes, halkı kaynaştırmak ve siyasete katılımlarını güçlendirmek için onları kabile esasına bağlı olmayan phyleler'e bölmüş[104]; böylelikle kabile geleneklerini sona erdirip, onları gerçek anlamda bir *demos*'a dönüştürmüştü[105]; Kleisthenes'le birlikte halk artık bilinçli bir siyasi özne halini almıştı[106];

Kleisthenes'in Atina demokrasisini güçlendirmek için yaptığı yasalardan birisi de yeniden bir tiranlığa dönülmemesi için aşırı güç kazanan siyasetçilerin sürgün edilmesine ilişkin "*ostrakismos*" yasasıdır[107]. Burada demokrasinin, tiranlığa karşı olumsuz bir biçimde tesisi söz konusudur. Ancak, Atina demokrasisi -inişler ve

---

[97] Aristoteles, Politika, s. 183.
[98] Metinde açıkça dile getirildiği üzere bu iyilik, ahlakî veya meritokratik bir iyilik olabileceği gibi basbayağı "iyi soylu" olmaktan kaynaklanan bir iyilik de olabilir. Tezin ilerleyen bölümlerinde izah edileceği üzere epistemolojik olarak objektif bir biçimde kavranabileceğine inanılan bir "iyi" ve halk kitleleri arasındaki dikotomi gerek Aristoteles ve çağdaşları gerekse de sonraki dönemlerde bu ikilem çokça vurgulanmıştır.
[99] Raaflaub, Wallace, ss. 42-43.
[100] De Ste. Croix, s. 357.
[101] De Ste. Croix, s. 358.
[102] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 20-24.
[103] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 24-25.
[104] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 10, 24-25.
[105] Karatani, s. 27.
[106] Ellen Meiksins Woods, **Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Late Middle Ages**, Verso Books, 2011, ss. 40-42.
[107] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 25-27.

çıkışlarla- yalnızca tiranlığın tersi olarak olumsuz bir biçimde değil ve fakat olumlu bir biçimde de tesis edilmiştir. Bu olumluluk, hem siyasî ve hukukî hem de iktisadî ve cebrî[108] bir niteliği haizdir.

Keza, ilerleyen zamanlarda Atina halkı kamu kaynaklarıyla geçinmeye başlamıştır: dolaylı ve dolaysız alınan vergilerle 20.000'den fazla kişi geçinmekteydi (ki zamanla bu sayı artmıştır)[109]; Bu vergilerin gerek alınış gerekse de kullanış biçimi mezkûr olumluluğun iktisadî boyutunu vurgulamak açısından anlamlıdır. Gerçekten de demokratizasyon sürecinin sonunda, Atina demokrasisinin en önemli ve -bilinçli ya da bilinçsiz olarak- az bahsedilen özelliklerinden birisi, hane halkı arasında gelir eşitliğinin tesis edilmiş olmasıydı. Zira Atina'da hukuki eşitliğin sağlanması ve siyasi iktidarın yurttaşlar arasında eşit bir biçimde dağıtılması, yine ancak hane halkı arasında ekonomik eşitliğin sağlanmasıyla mümkün görülmüştür[110].

Öyle ki; Atina'da bugün olduğu gibi bir "süper zengin" sınıfından bahsetmek mümkün değildi. Dönemi anlatan kayıtlara bakıldığında; M.Ö. 4.yy Atinasında büyük çiftliklerden, bu çiftliklerden elde edilen büyük karlardan ya da bir serf sınıfından söz etmek mümkün değildi. Öyle ki en zengin yurttaşların %10'u toprakların %30-35'ine, ondan sonra gelen %70 de toprakların %65-70'ine sahipti. Herhangi bir toprağa sahip olmayan geri kalan kesim ise 19. ve hatta 20. yy'a kadar görülemeyecek seviyede ücretlerle çalışmaktaydılar. Yine söz konusu eşitliğin sağlanması anlamında Atina'da toplanan belli başlı üç vergi türünün üçü de büyük ölçüde (ve gayet yüksek bir oranda) zenginlerden toplanmaktaydı. Dolayısıyla Atina'nın adil vergilendirmeyi önemli ölçüde sağladığını söylemek de makul bir ifade olacaktır. İşte tüm bu sayılan sebeplerle Atina demokrasisinde -daha sonra görüleceği üzere Roma'nın aksine- marjinalleş(tiril)miş bir ayaktakımı oluşmamıştı[111]. Bilakis Atina *demos*'u çoğunlukla güçlü bir orta sınıf ve günümüz standartlarında epey fakir bir üst sınıftan ibaretti[112].

---

[108] Mirko Canevaro, "Majority Rule vs. Consensus: The Practice of Democratic Deliberation in the Greek Poleis", **Ancient Greek History and Contemporary Social Science,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, s. 146.
[109] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 29.
[110] Patriquin, s 38
[111] Patriquin, ss. 37-49
[112] Patriquin, ss. 37-49

Demokrasinin tesisindeki olumluluğunun yukarıda belirtilen iktisadî boyutundan başka bir de hukukî-siyasî boyutu bulunmaktaydı. İktisadî boyuta paralel olarak, hukukî-siyasî ve askerî boyutta da tedricen bir halk tahakkümü kurulmuştu. Bir "elitler" meclisi olan Areios Pagos Meclisinin devlet üzerindeki denetimi kaldırılmış ve yetkileri kısılmış[113]; meclis kararları ve mahkemeler üzerindeki kontrol aracılığıyla halk "her şeyi yönetir" olmuş[114]; ilk önce 400 daha sonra ise 500 kişiden ibaret bir idarî-yargısal meclis olan (ve düşük toplum tabakalarının üyesi olamadığı) *Bule*'nin yasama yetkisi, halkın eline geçmiştir[115]; yine Bule'ye ait olan para cezasına, hapse ve ölüme mahkum etme yetkileri Bule'nin elinden alınmış[116]; Arkhonların denetim ve seçimine ilişkin kararları temyiz edilebilir hale gelmiş; ve yine Bule tüm bunlara ilişkin kesin hüküm merci olmaktan çıkarılıp, Halk Meclisinin daha sonra oy verebilmesi için bir ön karar merci haline getirilmiş[117]; orduyu yönetmek görevi "*polemarkhos*" denilen arkhonluktan -ki demokrasi öncesinde bu makam *Eupatridai* arasından seçilmekteydi- alınıp, sınıf farketmeksizin bütün Atinalılar arasından ve halk tarafından el kaldırma yöntemiyle seçilen "*strategos*"lara verilmiştir[118].

Demokrasinin olumluluğunun bir boyutu Atina hukukunun amatör doğasında yatmaktadır. Zira Solon reformlarında hukukun amatör doğasıyla hedeflenen şey, servet sahibi kesimlerin (Eupatridai'nin) hukuk üzerindeki nüfuzunu kırmaktı[119]; böylelikle hukukî eşitliğin onsuz anlamsız kalacağı iktisadî eşitliği de tesis etmekti. Bu gaye etrafında teşekkül eden hukuk reformları doğrultusunda Atina hukukunun birbirleriyle bağlantılı iki önemli niteliği bulunmaktaydı: eşitlikçilik ve amatörlük[120]. Buna göre hukuk, sistematik bir uzmanlık konusu olmaktan çok, sağduyuyla kavranabilen ve yurttaşların ortak mülkiyetinde olan bir alandı[121]. Öyle ki profesyonellerce tatbik edilen demokrasi öncesi hukuka ve hukukun yozlaşmışlığına

[113] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 30-31.
[114] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 47.
[115] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 51-52.
[116] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 47, 51-61.
[117] Aristoteles, Atinalıların Devleti, s. 52.
[118] Aristoteles, Atinalıların Devleti, ss. 67-71.
[119] Vasileios Adamidis, "Solon the Lawgiver: Inequality of Resources and Equality before the Law", **Role of law, human rights and social justice: selected issues**, Ed. David A. Frenkel, ATINER, Atina, 2017,, ss. 121-124.
[120] Adamidis, **Role of law, human rights and social justice,** ss. 122-123.
[121] Adamidis, **Role of law, human rights and social justice** s. 123.

duyulan tepki, mezkûr nitelikteki hukukun ilişki içerisinde olduğu oligarşiye duyulan tepkiye de paraleldi[122]. Bu anlamda, modern pozitivist hukukçuların, Antik Yunan'da kanuna karşılık kullandıkları "*nomos*" sözcüğünün, hatalı bir biçimde normatif bir düzenlemeye indirgenmesi, Antik Yunan'da hukukun kavranışı bağlamında önemli bir ipucu vermektedir[123]. Bölüştürmek ve otlatmak anlamlarına gelen "*nemein*" sözcüğünden gelen *nomos* sözcüğü, toprağın ve mekânın işgal ve temellükünün hukukta oynadığı kurucu role işaret etmektedir[124]. Zira, Atina demokrasisinde de hukuk, merkezî ve rasyonalize edilmiş bir takım soyut ve bireysel hakların müdafaasından çok, hukuka yön veren iktidar ilişkilerinin farklı tezahürlerinin normatif düzlemde tecessüm edişiydi.

Bu sebeple de demokratik Atina'da, profesyonel hakimlere, savcılara veya avukatlara yer yoktu; mezkûr mesleklere ilişkin prosedürler, amatörler ve halk mahkemeleri tarafından yerine getirilip, demokrasinin bir tezahürü niteliğindeydiler. Dahası amatör bir savcının başlatacağı bir soruşturma sonucu, profesyonel hakimlerin olmadığı ve halk mahkemelerinde basit oy çoğunluğuyla -demokratik bir biçimde- verilecek kararın infazı için de profesyonel bir süreç yoktu, zira ortada bir infaz memuru ya da profesyonel kolluk kuvveti de bulunmamaktaydı. Kararların infazı, ancak lehine karar verilenin çevresindeki insanları kararı uygulamaya ikna ederek, fiilen ve cebren yerine getirmesine bağlıydı. Bunun dışında, ortada kararların infazı için hukukî veya bürokratik bir süreç yoktu[125]. Zira Atina'da yurttaşların kanun önünde eşitliği (*isonomia* ya da izonomi) dışında, bugün genel olarak hukuk devleti özdeşleştirilen unsurların da Atina'da tam olarak bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir[126]. Öyle ki; Atina'da bugün anladığımız anlamıyla negatif statü

---

[122] Adamidis, s. 125 - 128.
[123] Cemal Bali Akal, **Hukuk Nedir?**, 2. Baskı, Zoe Kitap, İstanbul, Nisan 2019, ss. 38-39.
[124] Akal, ss. 38-40.
[125] Federica Carugati, Gillian K. Hadfield, Barry R. Weingast, "Building Legal Order in Ancient Athens", Journal of Legal Analysis, Oxford University Press, Cilt: 7, Sayı: 2, Kış 2015,, ss. 294-309.
[126] Sara Forsdyke, "Ancient and Modern Conception of Rule of Law", **Ancient Greek History and Contemporary Social Science,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, ss. 184-197.
Mehmet Tevfik Özcan, "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:64, Sayı: 2, 2006, ss. 121-122

haklarının ya da liberal bireysel özgürlüklerin varolduğunu söylemek dahi mümkün değildir[127].

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki; Atina demokrasisinde iktidar, özellikle de sâbık rejim göz önüne alındığında, gerek iktisadî gerek hukukî-siyasî gerekse askerî (ya da cebrî) anlamda halk lehine teşekkül etmiştir. Fakat, bu gelişim bugün anladığımız anlamıyla bir hukuk devletini ya da bireysel hakların gelişimini içermemekteydi. Zira bu gelişim geniş yurttaş kitleleri aleyhindeki iktisadî, hukukî ve siyasî eşitsizliklere karşı ve askerî bir takım gereksinimlerin de etkisiyle vücut bulmuştur. Bu doğrultuda da demokrasinin teşekkülü mezkûr alanlarda ve halk iktidarının kuruluşu bağlamında araçsal ve bütüncül bir biçimde gerçekleşmiştir.

C. Atina Demokrasisinin Niteliği

Demokrasi sözcüğünün, Antik Yunan dilindeki "*demos*" (halk) ve "*kratos*" (iktidar) sözcüklerinin birleşiminden ibaret olduğu yönünde genel bir uzlaşı bulunmaktadır[128]. Ancak, kratos, çağdaşı olan -yine iktidara ilişkin- "*arche*" (yönetmek, hükmetmek) ve "*kuros*" (otorite, meşru iktidar) terimleriyle mukayese edildiğinde, kratosun Antik Yunan'daki tasavvuru bağlamında anlamsal bir nüans da açığa çıkmaktadır. Zira, kratos'la ifade edilen iktidar veya kudret, askerî ve cebrî bir tahakkümü ve galebe çalmayı belirtmekteydi[129]. Gerek kratos gerek kurios gerekse arche hükmetmeye ilişkindi; ancak, kratos askerî üstünlüğe dayalı bir hükmedişi, arche yasal bir mevkiye ve/ya yasal olmayan bir yönetime dayanan hükmedişi, kuros ise meşru bir otorite algısı üzerinden hükmedişi çağrıştırmaktaydı[130]. Tabii ki kratos'un yani kaba kuvvete dayalı tahakümün, kurios'a yani meşruiyet algısına dönüşmesi mümkündü; ama demokrasinin temelinde de işte bu kaba kuvveti dayalı

---

[127] Josiah Ober, **Mass and Elite in Democratic Athens**, Princeton University Press, 1991, s. 10.
[128] Daniela Cammack, "The Dēmos in Dēmokratia", The Classical Quarterly, Cambridge University Press, Cilt: 69, Sayı: 1, 2019, s. 42-43.
[129] Daniela Cammack, "Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians", Polis: the Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought, Brill, 07.09.2022, https://brill.com/view/journals/agpt/39/3/article-p466_3.xml, ss. 469-480, (06.07.2023).
[130] Daniela Cammack, Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians, ss. 469 - 475.

cebrî kudret ya da iktidar yatmaktaydı[131]. *Demos*'un hakim olduğu rejimin "arkhos" olarak değil de "kratos" olarak kavramsallaştırılmasının sebebi de mezkûr rejimin ne kaynağının ne de amacının legalist bir perspektiften mevki sahibi olmak olmamasıdır. Demokratik rejimde mevkî sahibi olmak iktidarın bir kaynağı değil ve fakat cebren elde edilen iktidarın bir göstergesi olarak algılanmaktaydı[132]. Mahkemeler, *demos*'un iktidarı için bir araç olmuştur (*s. 12, para. 2*); dolayısıyla demokrasi, her ne kadar kratos vesilesiyle kurulmuş olsa da, yargısal prosedürler aracılığıyla sürdürülmüştür[133].

Atina demokrasisinde, halk iktidarı üzerine inşa edilmiş bir prosedürel yapı bulunmaktaydı; dolayısıyla *demos*'un iktidarı da kağıt üzerindeki bir iktidar ya da egemenlik değil, gerçek anlamda polise ve yurttaşlarına ilişkin bir şeyler yapabilme veya karar verebilme (ya da son sözü söyleyebilme) kudretiydi. Dolayısıyla, *Demos*'un iktidarı lûgattaki hem dar anlamıyla "ülkeyi yönetimini elinde bulundurmak" ya da "ülke yönetimini elinde bulunduranlar, hükümet" anlamında bir iktidarken hem de geniş anlamıyla "bir şeyi yapabilmeye gücü yetme durumu, muktedir olma; kuvvet, kudret, güç" anlamında bir iktidardır; bu geniş anlamıyla "iktidar", kelimeye kaynaklık eden Arapça'dan Türkçe'ye geçen "kudret" yani "gücü yetmek" terimini tam olarak yansıtmaktadır[134]. Bu anlamda iktidar, Fransızca'daki "*pouvoir*" gibi hem siyasi anlamda bir iktidara hem de etki doğuracak şekilde bir şeyler yapabilme kapasitesine işaret etmektedir.[135] Yine Topuzkanamış'ın da ifade ettiği üzere iktidar bir kudreti yansıtmaktadır; İngilizce'deki tabiriyle *power to (do*

---

[131] Daniela Cammack, Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians, ss. 469 - 475
Modern demokrasinin zayıflıklarından birisi de yurttaşların elinden cebrin yani kratos'un alınmış olmasıdır. Bugün cebir tekeli ve bu tekelin araçları (polis ve asker), yani kratos, bir elitin kontrolü altındadır.
Daniela Cammack, Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians, ss. 470-477.

[132] Daniela Cammack, "Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians", ss. 470-475.

[133] Daniela Cammack, "Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians, s. 470-480.

[134] **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 550.

[135] Larousse**,** "pouvoir", **Dictionnaire de Français**, https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/pouvoir/63206#:~:text=1.,un%20remarquable%20pouvoir%20d'adaptation., (03.11.2022).
Le Grand Robert, "pouvoir"**,** Dictionnaire **Le Grande Robert de la langue française**, https://dictionnaire.lerobert.com/definition/pouvoir, (05.02.2023).

something) yani "Bir şeye gücü, kudreti yetebilme"yi ifade etmektedir.[136] Tam da bu doğrultuda Atina *demos*'u, yalnızca kağıt üzerinde bir takım haklara ve egemenliğe sahip değil ve fakat aynı zamanda bu hak ve egemenliği gerçek hayatta da tatbik edebilmeyi sağlayacak iktisadî, siyasî ve cebrî altyapıya da bütüncül bir biçimde sahipti. Keza, modern hukuku da şekillendiren iki iktidar türü bağlamında -siyasî ve iktisadî iktidar- ve siyasî kudretin üzerine kurulu olduğu şiddet potansiyeli bağlamında da[137] *demos* muktedirdi. Bu iktidar, fiilî olarak bir şeyler yapabilmeye muktedirdi. Atina *demos*'u, bir efendinin inayetine muhtâç olmaksızın geçinebilir[138], yaşadığı politenin kaderine hükmedebilir, altında yaşayacağı yasalara karar verebilir, mahkemelerde verilecek kararlara etki edebilir ve gerektiğinde cebre -profesyonel polis veya askerlerin yerine- bizzat başvurabilirdi. Sonuç olarak Atina demokrasisi ve *demos*un iktidarı, sadece tiranlığın tersi niteliğinde -*ostrakismos* yasasıyla olduğu gibi- veya sadece nominal bir egemenlik niteliğinde değil ve fakat askerî-cebrî niteliği haiz, iktisaden-siyaseten muhkem ve üzerine inşa edilen hukukun tekrar onu pekiştirdiği bütüncül, olumlu ve fiilî bir iktidardı. Zira, Atina demokrasisi, yurttaşlarına bütüncül anlamda bir iktidar (kudret, yapabilirlik, *pouvoir*) sağlıyordu. Atina'da halkın kamu kaynaklarından geçinmesi bir sosyal devletin yoksullara yardım etmesi değildi; halka yoksul oldukları için değil, yurttaşları oldukları için kaynak sağlanıyordu[139]. Yoksulluk, sadece finansal bir eksiklik değil, aynı zamanda bir yapabilirlik (veya kudret/iktidar) eksikliğidir de[140]. Aynı doğrultuda, para ve genel olarak servet de bir *iktidar/yapabilirlik*[141] aracıdır. Öyle ki; paraya ve servete *iktidar/yapabilirlik* perspektifinden bakılacak olursa: "Paramın boyutu, kudretimin de boyutudur. Paranın nitelikleri, benim -sahibinin- niteliklerim ve aslî

[136] Engin Topuzkanamış, "Hukuk ve İktidar Üzerine bir Taslak", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 20, S. 2, 2018, ss. 412-413.
[137] Topuzkanamış, s. 410.
[138] Patriquin, s. 48.
[139] Claire Taylor, "Economic (In)Equality and Democracy: The Political Economy of Poverty in Athens", Ancient Greek History and Contemporary Social Science**,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, s. 368.
[140] Amartya Sen, **Development as Freedom**, Alfred A. Knopf, 1999, ss. 87-90.
[141] "*İktidar/yapabilirlik*" kavramı, tezin geri kalanında yalnızca dar olarak siyasî iktidarı değil ve yöneldiği gayeyi gerçekleştirme kudreti olarak geniş bir biçimde iktidarı tanımlamak ve bunun iktisadî, siyasî, hukukî ve cebrî yönlerini vurgulamak için kullanılacaktır.

kudret(*ler*)imdir. Dolayısıyla, ne olduğum ve neye muktedir olduğum, hiçbir şekilde benim bireyselliğimle (*bireysel niteliğimle*) belirlenmemektedir"[142].

Yoksulluğa veya servete yalnızca para değil, geniş anlamıyla *iktidar/yapabilirlik* eksikliği ya da yeterliliği olarak da bakıldığında; para ve servetin, *iktidarın/yapabilirliğin* bir tezahürü olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Atina demokrasisinin, halkına yalnızca malî kaynak değil -dar ve geniş anlamlarıyla- iktidar da sağladığını söylemek yerinde olacaktır. Bu anlamıyla demokrasi, yurttaşlar lehine, genişletilmiş bir kabiliyet sahası da açmaktadır[143]. Dolayısıyla, yoksulluk bir iktidar eksikliği olarak görülecek olursa, aşırı zenginlik de bir *iktidar/yapabilirlik* fazlalığı yaratacaktır. Bu da iktisadî birikimin aynı zamanda siyaseten de tezahür ettiği anlamına gelmektedir. Keza, yurttaşların kamu kaynaklarından geçinmesinin yanı sıra; Atina antikitesinde temel servet kaynağı olan toprak, yurttaşlar arasında pek bir fark olmayacak şekilde görece eşit bir şekilde dağıtılmış olup, veraset ve yurttaşlık hukuku da bu eşitliği sağlamaya yönelikti[144]. Zira ne kadar toprak, o kadar iktidardı: yurttaşlar arası eşitliğin ve demokrasinin istikrarı için de toprakların -yani aslî iktidar aracının- eşit paylaşımı gerekli görülmekteydi[145]. Böylelikle, Atina demokrasisi, fakir yurttaşlara yönelik bir "*welfare state*" ya da refah devletine bir örnek teşkil etmekten öteye gitmiş, aşırı zenginlik -ve dolayısıyla çoğunluk aleyhine aşırı iktidar- birikimini de engellemiş; yurttaşlar arasında bir *iktidar/yapabilirlik* eşitliği de yaratmıştır. Temel sorun, insanları, yalnızca yoksulluktan veya düşkünlükten kurtarmak değil; onları iktidarla donatılmış yurttaşlar haline getirmekti. Onlar, acıma duygusunun -ahlakla kurulan- nesneleri değil; polis'in ve hem geniş hem de dar anlamıyla iktidarın -siyasetle kurulan- özneleriydi.

İfade etmek gerekir ki; günümüz modern temsilî demokrasilerinin aksine, Atina antikitesindeki gibi katılımcı demokrasilerin, katılımcıları güçlendirdiği ampirik olarak da işaret edilen bir olgudur[146]. Zira, mezkûr durumlarda katılımcıların

---

[142] Karl Marx, **Economic & Philosophic Manuscripts of 1844**, çev. Martin Milligan, Progress Publishers, 1959. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf, (11.01.2023). Eserin atfa konu kısmı tez yazarınca İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiştir.
[143] Taylor, s. 365.
[144] Isager, ss. 126-127.
[145] Isager, ss. 125-126.
[146] Taylor, ss. 365-366.

kendi ve kendi durumlarında olanların lehine kararlar almakta olmaları, Atina demokrasisinde de yurttaşların doğrudan kendi hayatlarına etki eden savaş ve zenginlere ödetilecek malî yükümlülükler gibi konularda karar verebilmeleri bağlamında anlamlıdır[147]. Yukarıda anlatılan süreçten de anlaşılacağı üzere, Atina demokrasisinin (yani halk iktidarının) gelişimi ile yurttaşlara ait *iktidar/yapabilirlik* (*pouvoir*) paralel bir biçimde gelişmişti. Halkın yurttaşlardan ibaret olduğu göz önüne alındığında, mezkûr paralellik makûldür.

Buna göre halk ve iktidar ilişkisi bağlamında Atina demokrasisi, modern demokrasilerin aksine, kurumsallaştırılmış bir siyaset sistemine indirgenemez, o tüm boyutlarıyla bir toplumsal fenomendir[148]. Sözkonusu ilişki, sadece iktidara giydirilmiş bir meşruiyet söylemi ya da basit bir seçim prosedürü değildi. Mahkeme kararları soyut bir "Atina *Demos*'u" adına verilmiyor ve fakat doğrudan *demos* tarafından veriliyordu; yasalar *demos*'un vekillerince değil, doğrudan *demos* tarafından yapılıyordu; cebir -ya da kratos- *demos*'un elindeydi; kısacası *demos*'un iktidarı bir meşruiyet söylemi ya da kağıt üzerinde bir iktidar değil ve fakat tüm boyutlarıyla gerçek bir *iktidar/yapabilirlikti*.

Ç. Demokrasiye İtirazlar ve Epistemik Haysiyet

Kimilerinin felâhı, pekâlâ, başkalarının felâketi olabilir. Şüphesiz Antik Yunan'da da demokrasinin tezahür edişi, herkes için kutlanılası bir durum değildi[149]. Buna iyi bir örneği, eski oligarşik düzenin aşınmasından rahatsız olan mavi kanlıların (soyluların) bir çığlığı olan Theognis teşkil etmektedir[150]. İntikam ateşiyle yanıp tutuşan Theognis Tanrı'ya yakarır:

---

[147] Taylor, ss. 366-368.
[148] Paul Cartledge, **Ancient Greek Political Thought in Practice**, Cambridge University Press, New York, 2009, ss. 56-57.
[149] Bu durum özellikle de köleler için geçerliydi. Demokrasinin kurulması, yurttaşların aksine, köleler için pek de bir ilerleme sayılmazdı.
Karatani, ss. 32-40.
[150] De Ste. Croix, ss. 354-355.

"En azından cevap ver, Ey Zeus, Olimpos'un kralı[151], yalnızca vaktinde gelen bir duaya ve o kadar çok kötülükten sonra biraz iyilik ihsân et bana.

Ölmeyi yeğlerim, kederimden bir an olsun soluklanamamaktansa ve bana bu kederi çektirenlerde ahımın kalmasındansa.

Öyledir ki benim kaderim: görmem cezasını beni yerimden yurdumdan edenin; ben zavallı bir köpeğim, seli geçerken azgın sular beni varımdan yoğumdan etti.

Onların kara kanlarını içeyim! Dileklerimi yanıtlayacak iyi bir cinin bana yanıt vermesini isterim!"[152]

Yukarıda, aristokrasinin kaybettiği ayrıcalıklar, Theognis'in (aristokratik) sınıf bilincini dışavuran feryadında tecessüm etmektedir. Theognis'in mallarına el konulmuş ve sürgün edilmişti; fakat kin dolu sözleri, yalnızca kişisel bir husumetten fazlasını yansıtmaktadır: o, "iyilerin" (ya da iyi soyluların) bir temsilcisi olarak, sınıfsal bir nefretle "kötülerin" kara kanlarını içmek istemektedir[153]. Zira, belirtmek gerekir ki; Theognis, avama ve avam dostu tiranlara karşı olan hasmâne hislerinde pek de yalnız sayılmaz. Daha az duygusal olmakla birlikte, birkaç yüzyıl sonra Platon ve Aristoteles gibi büyük filozoflar da *demos*'a ve onun rejimine karşı menfî veya en azından şüpheci görüşler ifade etmişlerdir.

Platon, demokrasinin kuruluş anının, fakirlerin düşmanlarına galebe çalması olduğunu öne sürer. Platon'a göre bu rejim "görünüşte düzenlerin en güzeli" olmasına rağmen önemli kusurlar barındırmaktadır[154]. Öncelikle, demokrasi, Platon'un ideal ahlak anlayışına göre düzenlenmiş değildir. Platon'a göre bir *devlet adamının*[155] öncelikle doğuştan gelen bir "üstünlüğü" olmalı; ondan sonra yine devlet adamına yaraşır bir eğitime tâbi tutulmalıdır. Demokrasi ise ne bu ideal ahlak anlayışına ne de bir devlet adamında aranması gereken özelliklere değer verir;

---

[151] Olimpos, Antik Yunan dininde Tanrıların ikamet ettiğine inanılan mitolojik dağdır. Zeus da Antik Yunan panteonunun baş tanrısı olduğu için şair tarafından "Olimpos'un Kralı" olarak nitelenmektedir.
[152]Théognis, **Poèmes Élégiaques**, çev. Jean Carrière, Les Belles Lettres, Paris, 1948, s. 44.
Şiirin ilgili kısmı, aslı Antik Yunanca olan eserin Fransızca çevirisinden Türkçe'ye tez yazarı tarafından çevrilmiştir.
[153] De Ste. Croix, ss. 354-355.
[154] Platon, s. 285.
[155] Platon'a göre, çağının da ruhunu yansıtır biçimde, politika erkeklerin icra etmesi gereken bir sanattır.

demokraside, kendine halk dostu dedirtmek, değer görmek için kâfidir[156]. Yine Platon'a göre, bu ideal ahlak anlayışı benimsenmediği için -talihsiz bir biçimde- gerçekten eşit olsun olmasın (!) herkese bir eşitlik ve hürriyet sağlar[157]. Öyle ki; "Hayvanlar bile bu devlette başka her yerdekinden daha hürdür"[158]. Devlet yönetimine yönelik fikir veren insanların ideal ahlakla veya politikaya dair bilgiyle donanmış olmalarına gerek yoktur; bu kimseler demirci, kunduracı veya tüccar bile olabilirler[159]. Platon, tüm bu temel eleştirilerden sonra bir adım daha ileriye giderek demokrasinin mukadderatı hakkında da bir öngörüde bulunur: buna göre halkın adamı gibi gözüken popüler bir lider bir noktada tiranlaşmaya başlar ve halkı -kötü niyetinden değil ve fakat cehaletinden vurarak- zenginlere düşman edip zenginleri saf dışı bırakır, halkı ilk başta güzellikle daha sonra ise zorbalıkla köleliğe doğru sürükler. İşte böylelikle demokrasi, tiranlığa dönüşür[160].

Demokrasiye yönelik eleştiri getiren bir başka büyük düşünür de Platon'un öğrencisi olan Aristoteles'tir. Aristoteles de hocası Platon gibi demokrasiyi fakirlerin iktidarda olduğu bir halk rejimi olarak görür[161]. Aristoteles, "çoğunluk egemenliği ve özgürlüğü" demokratlığın temel özellikleri olarak adlandırıp; kesin eşitliğin ve çoğunluğun eşitliğinin demokrasilerde mutlak bir biçimde kabul edildiğini ifade etmektedir[162]. Aristoteles, yine demokrasideki eşitliği vurgulamak için şunları söyler:

> *Yine adalet konusunda yeteneğe göre değil sayısal eşitliğe göre eşitlik anlayışını getiren bir düşünce de mevcuttur. Eğer neyin haklı olduğuyla ilgili bir tartışmada bu düşünceyi savunanlar egemen duruma geçerse, işte o zaman*

---

[156] Platon, s. 286.
[157] Platon, ss. 286-293.
[158] Platon, ss. 286-293.
[159] Plato, **Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus**, çev. W. R. M. Lamb, Harvard University Press, 1952, s. 127.
[160] Platon, ss. 293-302.
Belirtmek gerekir ki; Platon'un, demokrasinin akıbeti hakkındaki kehaneti -en azından Atina bağlamında- empirik anlamda yanlış çıkmıştır. Atina demokrasisi M.Ö. 322'de gerçekleşen Makedon istilasına kadar, Yunan devletleri arasında refah, istikrar, güvenlik ve kültürel nüfuz gibi farklı başlıklarda en önde geleni niteliğindeydi. Zira, Atina demokrasisi bir tiranlıkla sonlanmamış, bilakis tedricen gelişen bir demokratikleşme süreci ve bu sürece paralel bir kalkınma yaşanmıştır. (Carugati, Hadfield, Weingast, Building Legal Order in Ancient Athens, ss. 10 - 11.) Yine tezin önceki başlıklarında da (*Atina Demokrasisinin Teşekkülü*) ifade edildiği üzere; Platon'un öngördüğü demokrasiden tiranlığa geçiş sürecininin yönü empirik olarak tam tersi istikamette vuku bulmuş, bilakis tiranlık demokrasinin gelişmesine yol açmıştır.
[161] Aristoteles, Politika, ss. 100-101.
[162] Aristoteles, "Politika", s. 182.

çoğunluğun dediği şey adalet olur. Çünkü vatandaşlar arasında eşitlik prensibine bağlıdırlar. Demokrasilerde fakirler zenginlere göre daha güçlüdürler, çünkü çoğunluğun dediği olur ve onlar daha kalabalıktırlar.[163]

Bu durumda: her yurttaş seçimlerde seçilebilecek, halk meclisi en yetkili kurum olacak, "asalet, zenginlik, kültür gibi egemenlik *(iktidar)*[164] sağlayıcı özelliklerin karşıtları olan soysuzluk, fakirlik ve kültürsüzlüğün" kabulü söz konusu olacaktır[165].

Aristoteles de, hocası Platon gibi, demokrasi ve öznesi olan halka dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra, mezkûr rejimin geleceğine dair -daha az deterministik olmakla beraber- kimi öngörülerde bulunur. Buna göre; halk, yasalar tarafından dizginlenmediğinde, mutlak güce ulaşmak için dalkavuklara meyledecek ve yasaların yokluğunda hatipler yönetici haline gelecektir[166].

Platon'un ve Aristoteles'in, yukarıda demokrasiye yönelik getirdiği eleştiriler birçok açıdan Theognis'in hisleriyle örtüşmektedir. Temel olarak her iki düşünürün de perspektifi, çoğunluğun, "iyi" ile olan ilişkisi bağlamındadır. Theognis doğuştan gelen bu "iyiliği" açıkça ve doğrudan sınıfsal bağlamı içerisinde oturtup oligarşiyle ilişkilendirirken; Platon ve Aristoteles daha dolaylı bir yol izleyerek, ilk önce demokrasiyi fakir çoğunluğun rejimi olarak addetmek suretiyle sınıfsal olarak, daha sonra bu çoğunluğun "iyi"yi kavrayamayarak demagoglar tarafından aldatılacağı fikrini öne sürmek suretiyle epistemolojik olarak, *demos* ve iyi arasında menfî bir bağlantı kurmaktadırlar. Platon'a göre demokrasinin en önemli eksiği ideal ahlâka göre yetiştirilmiş ve doğuştan üstünlüğü bulunan "devlet adamlarının" yokluğu; Aristoteles'e göre ise yasaların yokluğudur. Platon'da devlet adamlarının, Aristoteles'te ise yasaların yokluğu, saf ve cahil *demos*'u demagogların kucağına itecektir. Dolayısıyla her iki düşünür de halkın yanılabilirliğini vurgulamakta; yanılmak ise sözlük anlamı itibariyle hata yapmak olduğuna göre, hatanın karşıtı olarak bir doğrunun da varolduğunu kabul etmektedirler. Bu doğru ya da iyi,

[163] Aristoteles, "Politika", ss. 202-203.
[164] Parantezin içi tez yazarına aittir. Aristoteles, açıkça "asalet", "zenginlik" ve "kültür" gibi nitelikleri iktidarı sağlayıcı unsurlar olarak görmektedir.
[165] Aristoteles, "Politika", ss. 203-204.
[166] Aristoteles, "Politika", s. 133.

epistemolojik olarak, halk yığınları tarafından değil, yasalar ya da devlet adamları tarafından kavranabilirdi.

Platon'un ve Aristoteles'in görüşleri, doğaları itibariyle, çoğunluğun aksine, epistemolojik olarak iyiyi bilme kapasitesini haiz özneler öngörmektedir. Dolayısıyla da çoğunluğun karşısına bir nevî teknokrasiyi yerleştirmektedirler[167]. Bu teknokratik öznelik rüyasının karşısında ise Atina'nın demokratik gerçeğinde çoğunluğun iktidarı bulunmaktaydı. Zira, *demos*'un iktidarının tezahürü olan oylamalarda, her yurttaşın oyunun sayılması, yurttaşların sahip olduğu "epistemik haysiyeti" gösterir nitelikteydi[168]. Keza, modern demokrasilerin aksine, Atina'da her yurttaşın düşüncesine önem verilmekte ve birçok konuda oybirliği aranmaktaydı[169]. Öyle ki; her yurttaşın rızasının sağlanması kararların geçerliliği açısından önem arz etmekteydi. Gerçekten de Atina'da oy çokluğuyla karar almak yaygın bir durum olsa da oybirliğinin aranması bir istisna olmaktan çok bir kuraldı[170].

Yukarıda anlatılan çatışma Platon'un hocası -ve dolayısıyla Aristoteles'in de hocasının hocası- Sokrates'in yargılanmasında tecessüm etmektedir. Platon'un *Devlet*'inde baş kahraman olarak yer alan ve diyalogları onun ağzından dinlediğimiz Sokrates, peygambervarî bir biçimde *hakikati* buyururken, Atina *demos*'u onu ölüme mahkum etmişti[171]. Bu sebeple de Atina demokrasisi, sıklıkla, aydınlanmamış kaba saba bir ayaktakımının idaresi olarak adlandırılmış ve çoğunluğun tiranlığına bir örnek olarak gösterilmiştir[172].

Burada Platon'un "açık toplum düşmanı"[173] zihninden fırlamış[174] ve ("*ayak takımının tiranlığı"* yerine) "aklın tiranlığını"[175] tüm insanlığa dayatmaya çalışan

---

[167] Tom Angier, "Governments should resist the 'technocratic temptation' and maintain their commitment to democracy", London School of Economics Blogs, 03.01.2013, https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/01/03/the-technocratic-temptation-tom-angier/, (19.02.2023)

[168] Canevaro, s. 108.

[169] Canevaro, s. 141.

[170] Canevaro, ss. 123-139.

[171] Plato. **The Apology of Socrates,** çev. Henry Cary, ed. Rhonda L. Kelley, http://faculty.sgc.edu/rkelley/The%20Apology%20of%20Socrates.pdf, (20.02.2023).

[172] Cartledge, ss. 75-76.

[173] Karl Popper, **The Open Society and Its Enemies**, Princeton University Press, 2013, s. 161-163

[174] Sokrates'in yargılanmasını aktaran Platon olduğu için 159. no'lu atıfta yer alan eserde ifade edilen görüşlerin ne kadarının Sokrates'e ne kadarının Platon'a ait olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır.
W.K.C. Guthrie, **Plato: The Man and His Dialogues, A History of Greek Philosophy**, Cilt: 4, Cambridge University Press**,** 2000, ss. 70-80.

Sokrates'in mi yoksa tarihteki önde gelen filozoflardan birisini ölüme mahkûm etmek suretiyle "felsefeye karşı bir cinayet işleyen" Atina'lıların mı haklı olduğu sorunu aslında epistemolojik düzlemde tezin geri kalanı için de bir izlek teşkil etmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki; Tezde, mezkûr soruna, çoğunluğun mu yoksa aydınlanmış bir zihnin mi (bu ister Sokrates, ister siyasi liderler, isterse de yasalar olsun) "iyi yönetimin" bilgisine sahip olabileceğine (ya da aklın tiranlığının mı yoksa çoğunluğun tiranlığının mı daha kötü olduğuna) yönelik bir cevap aramaktan çok; bu sorunun -ya da daha doğrusu bu çelişkinin- teşekkülü ve teşhisi öncelenmektedir. Keza, bu epistemolojik sorunun Atina'daki tezahürünün taraflarından *demos*'un teşekkülü askerî, iktisadî, hukukî, siyasî ve hatta onu en temelde kuran mekânsal/coğrafî boyutları içerisinde ele alınmıştır. Buna göre *demos, iktidar/yapabilirliği* toplumsallığın neredeyse her boyutunda (ilk başta iktidarın üzerine kurulu olduğu kaya olan *kratos* ya da askerî/cebrî iktidar aracılığıyla, sonrasında ise geriye kalan boyutlarda) haizdi ve ona karşı çıkan oligarşik düzene (ki sınıfsal düşmanıdır) ve (ister soya ister erdeme/ahlaka/yeteneğe dayalı olsun) *iyilik* havarilerine tedricen galebe çalmıştı. Fakat sonraki bölümde inceleneceği üzere, çoğunluk ona Atina özelinde bu galibiyeti sağlayan altyapıya her zaman sahip olamayacaktı…

II. ROMA CUMHURİYETİ

"Koca Roma'da dolu zafer takları,
Kim dikti bunları?

Kimdi galebe çaldıkları Yüce Sezar'ın?
Ahali için sadece sarayları mı vardı şarkılarda pek övülen Bizans'ın?"[176]

[175] Friedrich Nietzsche, çev. **Putların Alacakaranlığı**, 3. Baskı, çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 16-17.
[176] İlgili şiirin yukarıda mezkûr bölümü, şiirin İngilizce çevirisinden tez yazarı tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

A. Roma Cumhuriyetinin Teşekkülü

1. Yedi Tepeli Şehrin Doğuşu: Cumhuriyet Öncesi Roma

Sıradan bir çiftçi topluluğu olan Roma'nın bulunduğu Latium bölgesinin komşu bölgelerle ilişkileri sebebiyle sosyo-ekonomik bir dönüşüm yaşayıp, kırsal bir topluluktan bir sosyo-ekonomik anlamda daha yoğunlaşmış ve tabakalaşmış bir "şehir" toplumuna dönüşmüştür[177]. Bu anlamıyla Roma şehri, Akdeniz'in sosyo-ekonomik sisteminin yarattığı ve daha sonra içinden doğduğu bu sistemi tamamen yutacak bir entiteydi. Buradaki şehirliliği siyasî bir birim olan "civitas" bağlamında düşünmek gerekir. Civitas, sadece bir arada yaşayan insan topluluğuna ya da bu insanların barındığı bir mekana değil ve fakat egemen bir siyasi entiteye atıfta bulunmaktadır[178]. Bu siyasi yapının önemi Şehrin bir imparatorluğa dönüşümü sürecinde de kaybolmamış; sadece mekansal ve/ya nüfussal bir şehirden daha fazlasını ifade eden *civitas* unvanı, otonomisi ve idarî yetkileriyle birlikte Roma dışındaki kimi şehirlere de bahşedilmiş ve bu unvana mazhar olan şehirler bir güç merkezi haline gelmiştir[179]. Cicero, bu yapıyı, "*concilium coetusque hominum jure sociati*" yani hukuk bağıyla bağlanmış topluluk şeklinde tanımlamaktadır[180]. Dolayısıyla bu yapı, -örneğin safî bir yurttaş topluluğundan ibaret olan Atina polis'inin aksine- yurttaşların toplamından fazlasıydı; zira Romalılar için polite, iktidarın öznesinden ibaret değildi[181]. Bu siyasi yapı, çevresindeki iktisaden daha

---

Bertolt Brecht, **Questions From a Worker Who Reads**, Marxist.Org, https://www.marxists.org/archive/brecht/works/1935/questions.htm, çev. M. Hamburger, (30.06.2023).

[177] Braudel, ss. 129-137.

[178] William Smith, **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, John Murray, 1875, ss. 291-293, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA/home.html, (20.05.2023).

[179] Penelope J. Goodman, **The Roman City and Its Periphery - From Rome to Gaul**, Routledge, 2007, ss. 82-83.

[180] Smith, ss. 291-293

[181] Örneğin Hellenistik Krallıklar kendilerini sadece iktidarın öznesi olan Kralın adıyla tanımlarken, Roma'lılar için bir yerin Krallığı ya da Kralı olmak şarttı. Dolayısıyla sadece iktidar öznesine değil politeye de atıf vardı.
Clifford Ando, "Was Rome a polis?", **Classical Antiquity**, University of California Press, Cilt: 18, Sayı: 1, Nisan 1999, ss. 14-18.

gelişkin bölgelerle[182] etkileşim sebebiyle daha yoğun bir yerleşim ve üretime sahne olmuş; gittikçe artan artık değer birikimine müstenit sınıflararası ayrım tedricen keskinleşmiştir[183]. Bu sınıfsal ayrışma, Roma'nın toprak sahibi aristokrasisine denk düşen "Patrici" ve geçinmek için emeğini satmak zorunda olan "Pleb" sınıflarında tecessüm etmiştir[184].

Roma'nın bir şehir olarak gelişiminde ve Cumhuriyetin teşekkülü için önemli nitelikteki kimi kurumların tesisinde *Rex* (Kral) makamı önemli bir rol oynamıştır[185]. Zira üst sınıfın gitgide "*luxuria*"ya (lüks tüketime) alıştığı ve sınıflararası ayrımın giderek arttığı Roma, bir tüketim şehri olarak dışarıdan gelen artık değere bağımlı hale gelmişti[186]. Bu artığın elde edilmesinde de savaşın önemli bir rolü vardı. Etrüsk kökenli krallar Patricilere dayalı eski kabile tipi savaş mekanizmasının dağıtılıp, Yunan tipi (yurttaşlığa dayalı) *hoplites* ordusunun ve militarist kültürün tesisinde öncü bir rol oynamışlardır; böylelikle kabile birliklerinden müteşekkil demode orduyu reform etmek mümkün olacağı gibi, toprak soylusu Patrici sınıfının da *iktidar/yapabilirliğin* cebrî unsuru üzerindeki hakimiyeti zayıflatılabilecekti[187]. Militaristleşme sürecinin sonunda Roma, yağmacı ve emperyal bir askerî devlet haline gelmişti[188]. Bu askerî devlet de mülkiyete dayalı bir anayasa & yurttaşlık temeline ve halk meclisleri gibi yurttaş ordunun çoğunluğunu teşkil eden sıradan yurttaşların da (pleblerin) temsiliyet bulacağı kimi kurumlar üzerinde yükselmiştir; böylelikle Krallık da Patrici sınıfının hakimiyetini zayıflatabilecekti[189]. Fakat bu teşekkül süreci, sürecin önemli öznelerinden birisi olan Krallık makamının lağvedilmesiyle neticelenmiştir. Zira Tarquinius Priscus (İhtiyar Tarquinius) ve

---

[182] Bu Bölgeler Roma'nın dahil olduğu Latium'un kuzeyinde bulunan "Etruria" ve yine Latium'un güneyinde bulunan "Magna Graecia" bölgeleridir. Latium sosyo-ekonomik anlamda gelişmiş bu iki bölgenin ortasında yer almaktaydı.
Braudel, s. 136.

[183] Braudel, ss. 129-137.

[184] Her ne kadar Cumhuriyetin kuruluş dönemine bu iki sınıf arasındaki çatışma damga vurmuşsa da bu çatışma Cumhuriyetin yıkılış dönemine doğru sönümlenmiş ve farklı bir çatışma Cumhuriyetin sonraki dönemlerine damga vurmuştur.
George Mousourakis, **A Legal History of Rome**, Routledge, 2007, ss. 5-6.

[185] Neil Faulkner, **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, çev. Çağdaş Sümer, İkinci Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, ss. 56-59.

[186] Faulkner, ss. 53-56.

[187] Faulkner, ss. 53-56.

[188] Faulkner, ss. 59-62.

[189] Faulkner, ss. 53-62.

Servius Tullius gibi krallar, Patrici hakimiyetini azaltmaya yönelik birçok reforma girişmiş[190]; M.Ö. 509 yılında başlayan isyan ile son kral Tarquinius Superbus (Kibirli Tarquinius), krallığın hasmı olan Patrici sınıfı tarafından devrilmiştir[191]. Nihayetinde bu darbeyle hedeflenen şey, krallığın yerine bir Patricinin muktedir olduğu bir oligarşi kurmaktı[192].

2. Erken Cumhuriyet Romasında Tabakalar Çatışması

Krallığın yıkılmasından sonra başlayıp M.Ö. 27 yılına kadar devam eden yaklaşık 500 yıllık dönem literatürde Cumhuriyet Dönemi olarak adlandırılmaktadır[193]. Bugün kullanılan Cumhuriyet kelimesi, kökenini Latince "Res Publica"dan almaktadır: "Res Privata" yani özele ait olanın karşıtı olan "Res Publica" yani kamuya ya da topluma ait olan demekti; zira bu durum, özel kişilerin ötesinde toplumun da bir tüzel kişiliği haiz olduğu şeklindeki kavramsallaştırmaya işaret etmektedir[194]. Keza Atina polis'inin aksine, Roma Res Publica'sı yurttaşlarından fazlasına işaret etmekteydi. Böylelikle toplam *iktidar/yapabilirlik,* insanî bir öznenin ötesinde insan ötesi soyut bir kamuya atfedilmekteydi.

Fakat toplam *iktidar/yapabilirliğin* öznesine dair bu düşünsel soyutlamaya karşın ortada fiilen farklı bir durum bulunmaktaydı. Cumhuriyetin erken dönemlerinde *Res Publica*, temel olarak Patrici sınıfının tahakkümü altındaydı[195]. Öyle ki temel olarak krallığın fonksiyonel mevcudiyeti devam etmiş; bir kral gitmiş yerine ise yerine iki konsül gelmişti[196]. Patrici sınıfı kralın yetkilerinin temel iki türü

---

[190] Özellikle de Servius Tullius'un kimi reformlarıyla Kleisthenes'in reformları arasında gerek amaç gerekse araç anlamında paralellikler bulunmaktadır.
Jean-Claude Richard, "Patricians and Plebeians: The Origin of a Social Dichotomy", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2005, s. 112-113.
[191] Faulkner, ss. 59-60.
[192] Bülent Tahiroğlu, Belgin Erdoğmuş, "Roma Hukuku Dersleri", Sekizinci Baskı, **Der Yayınları**, İstanbul, 2012, s. 5.
[193] Özcan Karadeniz - Çelebican, **Roma Hukuku**, 4. Baskıdan Tıpkıbasım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989, s. 20.
[194] Karadeniz - Çelebican, s. 20.
[195] George Mousourakis, **The Historical and Institutional Context of Roman Law**, Routledge, 2016, s. 61.
[196] Michael Crawford, **The Roman Republic**, Harvard University Press, 1993, ss. 22-23.

olan yürütmesel yetkiyi (magistralıklar aracılığıyla) ve rahipliği (*pontifex maximus* makamı aracılığıyla) ele geçirmiş; sınırlı sayıda aile neredeyse toplu olarak bir monarşiyi teşkil eder hale gelmişlerdi[197]. Roma'nın çağdaşı birçok şehirde de bir aristokratik sınıfın *iktidar/yapabilirlik* üzerindeki tahakkümünden bahsetmek mümkündü; fakat Roma'da bu tahakküm, eşi pek az görülmüş bir derecede dinen ve hukuken takdîs & takviye edilmişti[198]. Dolayısıyla *iktidar/yapabilirliğin* siyasî ve hukukî tezahürünü Patrici domine etmekteydi.

Bir tarım toplumu olan Erken Cumhuriyet Roma'sında temel servet birimi olan toprağın bölüşümü epey eşitsizdi: bir kişinin toplumsal varlığı ona atalarından kalan topraklarına miktarına bağlıydı; zira bir insanın özgür olmasının göstergesi iktisadî bağımsızlığına yani kendi toprağı üzerinde başkasına hizmet etmeden geçinmesine bağlıydı, bir insan yaşamak için başkalarına hizmet etmek zorundaysa tam bir insandan daha aşağıdaydı[199]. Roma'nın hukukî teşekkülü de bu servete dayalı yurttaşlık ve hatta insanlık kriterini takviye ve tesis eden bir nitelikteydi: orduya ancak belirli servet kategorilerine girmek şartıyla katılınabilirdi ve askerlik yapabilme kapasitesine bağlı olarak ve sahip olunan servet oranında siyasi haklara sahip olunabilirdi[200]. Dolayısıyla *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî, cebrî, siyasî ve hukukî boyutları iç içe geçmiş bir vaziyette servet sahipleri lehine mevcuttu. Antikitede servetin temel kaynağı olan toprağın paylaşımı, özel mülkiyete dayalı toprak sistemi bağlamında, küçük köylülük için ister Atina'da isterse Roma'da olsun, eninde sonunda büyük toprak sahipleri karşılarında bir noktada kaybedilecek bir oyundu; zira büyük toprak sahiplerinin savaşları, hastalıkları, kuraklıkları vs. felaketleri daha az hasarla atlatmaları mümkündü, oysa ki küçük toprak sahipleri bu felaketlerden birinden kurtulsa diğerinde mülksüzleşecekti[201]. Antikitenin doğal akışı içerisinde kural, tedricen, küçük köylülüğün mülksüzleşmesi ve büyük toprak sahiplerinin küçük çiftçilerin topraklarını ele geçirip daha da büyümesiydi; küçük çiftçiler için daha da kötü senaryo borç sebebiyle özgürlüklerini kaybetmek ve işin

---

[197] Crawford, ss. 24-25.
[198] Kurt A. Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed.Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, Blackwell Publishing, s. 198.
[199] Faulkner, s. 64.
[200] Faulkner, s. 64.
[201] Faulkner, ss. 64-65.

sonunda borç yüzünden esir/köle düşmekti[202]. Dolayısıyla Antikitede -gerek Atina'da gerekse Roma'da-, yoksulların en büyük iki talebinin toprağın yeniden paylaşımı ve borçların kaldırılması olması tesadüf değildir[203]. Keza, tıpkı 6. yy Atina'sında olduğu gibi 5. yy Romasında da toprak reformu ve borçların iptali talepleri talebine bir de aristokrasinin devlet üzerindeki tekeline karşı duyulan memnuniyetsizlik eşlik etmekteydi[204].

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet Dönemi, gerek hukukî gerek siyasî gerekse de iktisadî anlamda Patrici hakimiyetinin damga vurduğu bir dönemdi ve şehrin savunmasını önemli bir düzeyde üstlenen Plebler bu baskıya sessiz kalamazlardı[205]. Varlıklı Plebler, devlet yönetimine ilişkin makamlara, Patrici sınıfının bu makamlar üzerindeki tahakkümü sebebiyle erişemeyip, siyasî hayattan dışlanmakta; yoksul Plebler ise yıllık toplam faizi anaparaya eşdeğer[206] olan borçlar karşılığında onları esarete kadar sürükleyebilecek ekonomik bir sömürüye maruz kalmaktaydılar[207]. İşte kendi içlerinde muhtelif sebeplerle bir araya gelen Plebi, *hoplites* askerî birliklerine dahil olmanın verdiği askerî disiplin ve örgütlenmeyle devrimcilere dönüşmüştü[208]. Öyle ki; nihayetinde Plebler lehine sonuçlanacak bu mücadelede tüm farkı işte bu askerlik meselesi, spesifik olarak da Pleblerden müteşekkil *hoplites* denilen piyade birlikleri yaratmıştı[209]. Plebi, *iktidar/yapabilirliğin* büyük ölçüde hukukî, siyasî ve iktisadî boyutlarından dışlanmışlardı; fakat kayda değer ölçüde muktedir oldukları cebrî boyut halen mücadeleleri için bir temel teşkil edecekti.

Tabakalar çatışması, geleneksel olarak M.Ö. 494 yılında başlatılıp, Pleb meclislerince yapılan yasaların (*plebiscita*) herkes için bağlayıcı olmasını sağlayan *Lex Hortensia*'nın kabulü olan M.Ö. 287 yılına kadar -bu temsilî sürelere esnetilirse

---

[202] Roma'da borç için yurttaşın özgürlüğünü rehin gösterme kurumuna "*nexum*" denilmekteydi. Faulkner, s. 65.
[203] Faulkner, s. 65.
[204] Mark Toher, The Tenth Table and the Conflict of the Orders", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2005, s. 268.
[205] George Mousourakis, **The Historical and Institutional Context of Roman Law,** Routledge, 2016, ss. 61-62.
[206] Jean-Claude Richard, ss. 118-119.
[207] Michael Crawford, s. 25.
[208] Neil Faulkner, s. 65.
[209] Kurt A. Raaflaub, "Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders", s. 197.

yaklaşık iki yüz yıl boyunca- devam etmiştir[210]. Çatışma, temel olarak ciddi bir tarımsal kriz ile başlamış olup; çatışmanın ilk dönemine Plebelerin *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî, hukukî ve siyasî boyutlarından dışlanmaya karşı isyanı damga vurmuştur[211]. Plebi'nin askerî olarak güçlenmesine paralel olarak bir takım Pleb ailelerinin zenginleşip, toplumsal nüfuzları artmış ve Plebelerin mobilizasyonunu engelleyip, Patrici tahakkümünü korumak için meşhur 12 levha kanunlarında Patrici ailelerinin Plebelerle evlenmeleri yasaklanmıştır[212].

12 Levha kanunlarıyla Patrici keyfîliğinin bir ölçüde engellendiği doğrudur. Hatta hukuk devletinin nüvelerinin de görüldüğünü söylemek gerekir[213]. Fakat ifade etmek gerekir ki; mezkûr kanunlarla *iktidar/yapabilirlik* paylaşımında Plebler lehine bir gelişme olmamış, bunun yerine karışık evlenme yasağı ile Patrici kastı takviye edilmiştir. Yine ifade etmek gerekir ki; bu yasayı yapanlar da Patrici mensuplarından ibarettir[214]. Zira *iktidar/yapabilirliğin* siyasî boyutunda Plebler lehine bir genişleme ilgili kanunlarda yer almadığı gibi, 12 levha kanunlarının yapılması sürecine yol açan iktisadî kriz bağlamında da *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî boyutunda da Plebler lehine bir genişleme olmamıştır[215]. Bilakis, 12 levha kanunları alacaklının borçlu karşısındaki mutlaklığını kurumsallaştırmış ve borç karşılığı esareti kodifiye etmiştir[216]. 12 levha kanunları, kodifikasyon yoluyla örf-adet hukukunu herkes için bilinebilir hale getirip, hukuk üzerindeki epistemolojik tekeli bir ölçüde kırmış olsa da Plebii'nin Patricii ile eşit haklara sahip hale getirildiğini söylemek mümkün olmayacaktır; nihayetinde hukuk halen Patricii'nin kontrolü altındaydı[217]. Keza, hukuk ve siyasi iktidar arasındaki iç içe geçmişlik göz önüne alındığında;

---

[210] Kurt A. Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", s. 185.
[211] Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", ss. 189-191.
[212] Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", s. 189.
[213] Mousourakis, "The Historical and Institutional Context of Roman Law", ss. 123-124.
[214] Raaflaub, From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", s. 195.
[215] Walter Eder, "The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, Edinburg, 2005, s. 247.
[216] Faulkner, s. 67.
[217] Şefik Taylan Akman, "Roma Antikitesinde Sosyal Politik Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı Ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2012, s. 96.

kodifikasyon, kodifikatör muktedirlerin iktidarlarını tatbik etmek ve meşrulaştırmak için de bir araçtır[218]. Dolayısıyla hukuk kurallarının Plebii tarafından da bilinebilir hale gelmesi, aynı zamanda sınırlarının münhasıran Patricii tarafından belirlendiği bir hukuk epistemolojisine Plebii'nin de entegre edilmesi demekti[219]. Bu anlamıyla Plebii, *iktidar/yapabilirliğin* sahibi olan Patricii'nin ona biçtiği rol içerisinde *özneleştirilecek/tâbi kılınacaktı*[220].

Plebii, 12 levha kanunlarını yapan Decemviri (10 adam) rejimine isyan etmiş; hoplites birliklerinden müteşekkil Plebii'nin askerî *iktidar/yapabilirliği* karşısında Patricii kimi tavizlerde bulunmak zorunda kalmış; Pleb tribunları magistra olarak tanınıp avamın çıkarlarına karşı olabileceğine düşündükleri yasalara karşı veto hakkı tanınmış[221], Pleb meclisleri ve bunların verdiği kararlar (*plebiscita*)[222] resmen tanınma kazanmış ve nihayetinde de Patrici magistalar tarafından yapılan yasalara karşı halk meclislerine başvurma olanağı tanınmıştı[223].

Plebler, Tabakalar Çatışması boyunca, tedricen farklı boyutlarıyla daha fazla *iktidar/yapabilirliğe* sahip olmuşlardır. İlk olarak varsıl Plebler siyasî-sosyal kazanımlar elde etmeye başlamışlar; daha sonraları ise yoksul Plebler arzu ettikleri kimi iktisadî kazanımları elde etmişlerdi[224]: M.Ö. 367 yılında "Licinius – Sextius Kanunları" ile Pleblerin borçlarının hafifletilmesi, pleb'lerin kamuya ait arazi *(ager publicus)* ile meralardan yararlanma hakları gibi bazı zirai hükümleri ve nihayetinde

---

[218] Eder, "The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis", s. 255.

[219] Eder, s. 257.

[220] Burada "*özneleştir(il)mek/tâbi kıl(ın)mak*" fiilinin ikili bir biçimde kullanımı Fransızca "*assujettissement*" fiilinin ikili anlamının Foucauldian bir bağlamda Türkçeleştirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Buna göre "*assujettissement*" ya da tezin geri kalanında kullanılacak olan karşılığıyla *özneleştirmek/tâbi kılmak,* hem bireyin *iktidar/yapabilirlik* (*pouvoir*) karşısında boyun eğdirilmesi ve ona tâbi kılınması hem de bireyin iktidar karşısındaki bu tâbi kılınmışlık içerisinde kendini bir *özne* olarak tanımlaması anlamlarını haizdir.
Michel Foucault, "Le sujet et le pouvoir", **Dits et écrits**, Cilt: 4, Éditions Gallimard, 1994, s. 227.

[221] İfade etmek gerekir ki burada olumlu olarak bir şeyler yapabilmek değil, ancak olumsuz olarak başkaların *iktidar/yapabilirliğini* kısıtlama durumu yer almaktadır. Dolayısıyla Pleb Tribunu'na tanının iktidar ancak olumsuz bir iktidardı.
Tahiroğlu, s. 10.

[222] Pleb meclislerinin aldığı kararlar için kullanılan "*plebiscita*" (ya da *plebiscitum*) terimi bugün varolan "plebisit" sözcüğüne de kaynaklık etmektedir.
Karadeniz - Çelebican, s. 20.

[223] Faulkner, s. 68.

[224] Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", s. 190.

de Plebii'nin konsüllüğe gelebilmesi öngörülmüş[225]; M.Ö. 326 ya da 313 yılında, Plebii'nin borca bağlı esaretini doğuran "*nexum*" kurumu ilga edilmişti[226]. Nihayetinde de M.Ö. 287 yılında Lex Hortensia ile halk meclislerinin kararlarının herkes için bağlayıcı hale gelmesi sağlanmış ve bu tanınma itibariyle geleneksel olarak Tabakalar çatışmasının sona erdiği kabul edilegelmiştir.

Tabakalar Çatışmasının çözümlenmesi hem içsel hem de dışsal anlamda *iktidar/yapabilirliğin* (belki de en temel unsuru olan)[227] cebrî/askerî tezahürü ile iç içedir. İçsel olarak iç içedir; zira yukarıda izah edildiği üzere Plebii'nin muktedir Patricii'ye karşı direnişinin üzerine inşa edildiği kaya, *hoplites* isimli piyade birimleri olmuştur. Muhtemelen bu cebrî direniş olmasaydı, Patricii'nin Plebii'ye taviz vermek için pek de bir sebebi olmayacaktı. *İktidar/yapabilirliğin* cebrî tezahürünün Tabakalar Çatışmasında oynadığı rolün bir boyutu da dışsal niteliktedir. Zira yoksul Pleblerin iktisadî sorunlarının çözülmesi aslî bir biçimde İtalya'daki diğer Latin politelerinin ve Sabinlerin fethi ile bağlantılıdır: bu iktisadî gelişmeleri takiben Pleblerin sosyo-politik entegrasyonu da sağlanmış ve 3.yy'da gerçekleştirilecek daha büyük askerî başarılarda oynayacakları büyük role hazır hale gelmişlerdir[228]. Askerî yayılmacılık, üst sınıflar için şan, zenginlik ve daha fazla güç; alt sınıflar içinse askerlik karşılığı ücret, yağma ve temellük edilecek topraklar demekti[229]. Bu fetihler ve Plebii iktisadî üst sınıfının tedricen sosyo-politik ve hukukî gelişimi sonucu, Patrici-Pleb Roma esasen iç çatışmalarını, dış fetihlerle çözmüş[230]; cebrî *iktidar/yapabilirliğin* içsel enerjisini, dışsal bir enerjiye dönüştürmek suretiyle -en azından bir süre boyunca- sönümlendirmiştir. Zira mezkûr gelişmeler sebebiyle Plebii-Patricii dikotomisi sona ermişti: alt sınıflar fethedilen topraklardan önemli

[225] Gerçi çok kısa süre sonra -aynı yıl içerisinde- konsüllüğün yetkilerini en azından hukuk alanında kısıtlayacak ve sadece Patricii'lerden seçilmesi mümkün Praetor'luk makamı oluşturulmuştu.
Akman, "Roma Antikitesinde Sosyal Politik Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı Ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri", s. 96.
[226] Raaflaub, "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", s. 190.
[227] Siyasî topluluğun teşekkülünde cebrin ve çevresel faktörlerin kurucu rolü için:
Robert L. Carneiro, **"**A Theory of the Origin of the State", **Science**, American Association for the Advancement of Science, Cilt: 169, Sayı: 3947, 1970, ss. 733-738.
[228] Raaflaub, From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders, s. 197.
[229] Faulkner, 2017, s. 77.
[230] Faulkner, ss. 69-77.

ölçüde pay almış; varlıklı Plebler ise Patricii ile karışıp, Roma'nın daha sonraki yüzyıllarına yön verecek olan melez Senato aristokrasisinin mensuplarını teşkil eder hale gelmişti[231].

Mezkûr askerî gelişmeler, Roma'nın yalnızca iktisadî değil ve fakat sosyo-politik ve hukukî teşekkülünü de temelden dönüştürmüştür. Yunan tarihçi Polibios'a göre Roma'nın sistemi monarşi, oligarşi ve demokrasi gibi farklı sistemlerin üzerine kuruluydu[232]. Buna göre bu kurumların hiçbiri tek başına etkili değildi ve işleyebilmek için her biri bir diğerine ihtiyaç duymaktaydı[233]. Zira Cumhuriyet yönetimi birbiriyle iç içe geçmiş üç unsur üzerine temellenmişti: magistralık (magistratus), halk meclisleri (comitia) ve nihayetinde de senato (Senatus)[234].

Krallık idaresi yıkıldıktan sonra kralın yetkilerinin birden fazla kişiye verildiği "Magistralık" kurumu siyasi yapının monarşik yönünü temsil etmekteydi[235]. Magistraların temel görevi halk ve senato tarafından alınan kararların gereğini yerine getirmek ve şehir içinde düzeni sağlamakla mükellefti[236]. Yine ancak magistralar Senatus'u ve Halk Meclisini toplantıya çağırabilirdi[237]. Dolayısıyla magistraların diğer iki temel organın işleyişi bağlamında bir iç içe geçmişlik teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Magistralar seçilir seçilmez devlet iktidarını fiilen kullanmayı sağlayan "*potestas"* denilen yetkiye sahip olurlardı[238]. Magistralar bu yetkiye dayanarak -yani *potestas*'ı tatbik ederek- kararname çıkabilir *(ius edicendi)* ve emirlerinin uygulanması için her türlü cebrî ve cezaî tedbire başvurabilirdi[239].

Tüm magistraların sahip olduğu *potestas*'ın yanı sıra üst düzey kimi magistralar (*Consul*, *Praetor* ve *Dictator*) *imperium*'a da sahiplerdi[240]. Magistralar, Roma'nın toplam cebrî *iktidar/yapabilirliğinin* tatbikinde önemli bir yeri olan *imperium* kudreti aracılığıyla bilhassa da ordu komutanlığı ve bu ordu komutanlığı

---

[231] Crawford, s. 25.
[232] Polybius, İngilizce'ye çev. Robin Waterfield, **The Histories**, Oxford University Press, 2010, s. 380
[233] Polybius,ss. 381-384.
[234] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 10.
[235] Thairoğlu, s. 7.
[236] Mousourakis, "A Legal History of Rome" s.11.
[237] Tahiroğlu, s. 7.
[238] Mousourakis, "A Legal History of Rome", ss. 5-6.
[239] Mousourakis, "A Legal History of Rome", ss. 11-12.
[240] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.

görevine & yetkisine bağlı olarak yurttaşları askere çağırmak gibi kimi yetkilerle donatılmıştı[241]. Yine askerî *iktidar/yapabilirliğe* ilişkin olarak askerî zaferler için törenleri düzenleme, savaş ganimetlerini dağıtmak ve ordudaki subayları atamak yetkisine de magistralar sahipti[242].

Magistraların sayılan bu yetkilerini (özellikle de *iktidar/yapabilirliklerinin* cebrî niteliği göz önünde alındığında) istismar etmelerini engellemek için görev süresi yönünden sınırlama getirilmişti: genel olarak magistraların görev süresi 1 yıl ile (istisnaen bu süre censor'lar için 18 ay, dictator'lar içinse 6 aydı) sınırlıydı[243]. Görev süresi yönünden getirilen sınırlamaya ek olarak bir başka sınırlama da magistralık makamlarının haiz olduğu görev ve yetkilerin tatbikinin, ancak o makamı işgal eden ve aynı yetkilerle (aynı seviyede potestas veya aynı seviyede imperium ile) donatılmış (en azından) iki meslektaşın da rızasıyla mümkün olmasıydı[244]. Buna göre bir magistra, meslektaşının (öncesinde veya sonrasında) onayı olmadan bir işlemi yapamazdı[245].

Her ne kadar magistralara yukarıda sayıldığı üzere epey titiz sınırlamalar getirilse de Roma'nın güvenliğini tehdit eden kriz durumlarında her consul'un -Senatus'un onayıyla- "*dictator*" denilen özel bir magistra atama hakkı vardı[246]. Dictator'lar tüm devlet kudretinin ellerinde toplandığı ve gerekli gördüğü her türlü tedbiri Senatus'un veya başka hiçbir makamın onayı olmadan alabilen tek adamlardı[247]. Fakat her ne kadar yetki yönünden sınırlanmamış olsalar da yukarıda da ifade edildiği üzere süre yönünden sınırlanmışlardı.

Magistaların (yukarıda belirtildiği üzere dictator'lar hariç olmak üzere) seçimi halk meclisleri tarafından gerçekleştirilmekteydi[248]. Kağıt üzerinde Tabakalar Çatışmasından sonra her saygın Roma yurttaşının magistra olması mümkündü ve fakat fiiliyatta -gerek Cumhuriyet döneminde gerekse de İmparatorluğun ilk döneminde- yalnızca nüfuzlu kimseler (ya Senatus sınıfından ya da Süvari -*Equites*-

[241] Tahiroğlu, s. 7.
[242] Goorge Mousourakis, "A Legal History of Rome", ss. 11-12.
[243] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.
[244] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.
[245] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.
[246] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.
[247] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 12.
[248] Tahiroğlu , s. 5.

sınıfından kimseler) magistralık makamlarına gelebiliyorlardı[249]. Magistralar görev süreleri dolduğunda Senatus üyesi olabilirlerdi ve magistralığın aksine Senatus üyeliği süreli değil, sürekliydi; dolayısıyla magistralar sonrasında üyesi olabilecekleri Senatus ile ters düşmemeye çalışırlardı[250].

Cumhuriyetin oligarşik yönünü teşkil eden Senatus ise çoğunlukla görev süresi dolmuş magistralardan ibaret olup; devletin geleneksel yapısının korunmasını öncelerdi[251].

Kısacası Senato, soyluların çıkarlarının temsil edildiği, Cumhuriyet içerisindeki bir nevi "statüko" niteliğindeydi. Senatus kararları (Senatus Consulta) her ne kadar hukuken bağlayıcı olmasalar da magistraların aksine Senatus daimi bir organ olup, devamlı ve istikrarlı uzun vadeli politikalar belirlemeye kabil olduğu için magistralar üzerinde bir ağırlığa sahip olup, kararları da Romalıların gözünde özel bir otoriteye sahipti[252]. Zira görev süresi sınırlı magistralar adeta Senatus'un icra organı gibiydi[253].

Senatus, bir danışma organı niteliğinde olsa da; Roma'nın dış siyaseti ve iç idaresi üzerinde söz sahibiydi[254]. Her ne kadar Senatus bir bir yasama organı olarak faaliyet göstermese de[255]; O'nun hukukî iktidarı *auctoritas*'a dayanırdı ve bu iktidara dayanarak verilen *auctoritas patrum* denilen tasdik olmadan halk meclislerinin kararları kanun niteliği kazanamazdı[256].

Keza, Senatus'un ağırlığı, içsel olduğu kadar dışsal bir niteliği de haizdi. Dış politika tamamen Senatus'un kontrolü altındaydı: başka memleketlerden elçileri kabul eder, dış güçlerle müzakereleri yürütür, kendi içinden elçi atar, anlaşma ve ittifaklara karar verir, Roma'nın müttefiki şehirlerle ilgili anlaşmazlıklara müdahale ederdi[257]. Yine Senatus'un savaş ilan etmekte ve barışa karar kılmakta nihaî

---

[249] Tahiroğlu, s. 5.
[250] Tahiroğlu, s. 12.
[251] Tahiroğlu, ss. 11-12.
Polybius, ss. 381-384.
[252] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 10.
[253] Tahiroğlu, s. 12.
[254] Tahiroğlu, s. 12.
[255] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 10.
[256] Tahiroğlu, s. 12.
[257] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 10.

sorumluluk sahibi olduğu gözükmektedir[258]. Bunun yanı sıra Senatus'un yetki alanına magistralar için bütçe hazırlamak, kamu arazilerini (*ager publicus*) yönetmek ve savaş masraflarını karşılamak için özel bir vergi (tributum) çıkarmak gibi kamu maliyesine ilişkin konular da girmekteydi[259].

Cumhuriyetin son önemli unsuru ise demokratik unsur olan halk meclisleriydi[260]. Bu meclislerin en önemli fonksiyonları, magistraları seçmek suretiyle halkın taleplerini taleplerini ortaya koyabilmek ve yasa yapabilmekti[261]. Meclisler ancak bir magistranın çağrısıyla toplanabilirdi[262]. Ancak magistranın getireceği yasa tasarısı üzerine meclis toplanabilirdi ve de bu tasarı üzerinde bir tartışma veya müzakere yürütmek mümkün değildi; Meclislerin sadece iki tür karar almaları mümkündü: tasarıyı reddetmek veya kabul etmek[263]. Dahası ret veya kabul oylarını, bireyler olarak değil, ancak gruplar halinde vermek mümkündü (tasarılar işte bu kabul oylarıyla yasa işlevini kazanmaktaydılar)[264]. Zira meclislerin faaliyetleri üzerinde yine meclislerce seçilen magistraların hakim olduğu söylenebilir[265]. Dolayısıyla, yasa yapımına katılımdaki sınırlılık göz önüne alındığında, meclislerin Roma'nın siyasi yapısına temel katkısının magistraları seçmek olduğunu söylemek mümkündür. Zira meclislerden Comitia Centuriata'nın temel işlevi magistraları seçmek; Comitia Curiata'nın da temel işlevi ise magistraları *imperium* ile taltif etmekti[266] .Roma'nın esas yasama meclisi olan Comitia Centuriata sınıflara ve yüzlük yurttaş gruplarına göre tasnif edilmiş yurttaşlardan müteşekkildi; toplamda beş sınıf bulunmakta ve her sınıfta birkaç yüzlük gruplar bulunmaktaydı[267]. Mecliste kararlar oy çoğunluğuyla alınmaktaydı ve fakat Meclis demokratik olmaktan çok uzaktı: zira yurttaşlar arasında diğer sınıflara göre daha küçük bir nüfusu temsil eden en zengin yurttaşlardan ibaret birinci sınıf, Meclis'te çoğunluğu

[258] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 11.
[259] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 11.
[260] Tahiroğlu, s. 13.
[261] Tahiroğlu, s. 14.
[262] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 16.
[263] Tahiroğlu, s. 15.
[264] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 16.
[265] Tahiroğlu, s. 15.
[266] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 16.
[267] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 16.

teşkil etmekteydi ve geriye kalan dört sınıfı oylarıyla sürpase edebilirdi[268]. Dolayısıyla Comitia Centuriata'da yurttaşların iktisadî *iktidar/yapabilirliği* ve siyasî *iktidar/yapabilirliği* arasında bir doğru orantı vardı; bir yurttaş ne kadar zenginse o kadar çok siyasî temsile de sahipti.

Yukarıda izah edildiği üzere Roma siyasi sistemi içe içe geçmiş üç sac ayağına (Magistralıklar, Senatus ve Halk Meclisleri) müstenitti. Zira Polibios bir ölçüde haklıydı da[269]. Fakat tüm bu süreç o kadar da dengeli değildi[270]. Evet, yasa tasarıları yasa olabilmek için halkın olayına muhtaçtı; fakat -örneğin bazı konularda konsensus dahi arayan Atina Demokrasisinin aksine- bir istişare yürütülmemekteydi. Dolayısıyla ortak iradeye ya da bir uzlaşıya ulaşmak yerine öncelik sistemin hızlı bir şekilde icrasıydı.

İkinci olarak sıradan bir Roma'lının (daha doğrusu magistra olmayan herhangi bir Roma'lının) yasa tasarısı vermesi mümkün değildi; bu sebeple bir Roma'lının Roma politesinde neyin sorun olduğu sorusu karşısında epistemik bir değeri yoktu. Neyin sorun olduğuna ancak magistralar karar verebilirdi; Roma'lıların yapabileceği tek şey magistranın soruna karşı takdir ettiği cevaba icazet verip vermemekti. Dolayısıyla ortada siyasî/hukukî *iktidar/yapabilirliğin* magistralar üzerinde yoğunlaştığı bir nevî temsilî demokrasi bulunmaktaydı.

Tam burada ifade etmek gerekir ki; magistralar bünyesinde toplanan temsiliyet de bir takım eşitsizliklerin tezahürü niteliğindeydi. Zira ilk başta fiilen sıradan yurttaşların magistra olamama sorun vardı. Daha önce de ifade edildiği üzere Cumhuriyet dönemi magistralık makamları, *Senatus* ve *Equites* sınıflarının mensupları tarafından domine edilmekteydi. Öyleyse Cumhuriyet'in monarşik unsurunun belli bir sınıf(lar)ın tahakkümü altında olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla temsiliyetin iki kısmından ilki, yani temsil eden, eşitsizlik içermekteydi. Temsiliyetin ikinci kısmı da eşitsizlik içermekteydi: Keza, Comitia Centuriata'da toplam yurttaş nüfusunun en azını teşkil eden en üst servet sınıfına dahil yurttaşların orantısız temsili söz konusuydu; teorik olarak en üst sınıflar bir yasayı kabul etmek veya veto etmek isterlerse (ki oylama gruplar halinde yapıldığı için grup içi bireysel

[268] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 16.
[269] Faulkner, s. 75.
[270] Faulkner, ss. 75-77.

muhalefetlerin pek de önemi kalmayacaktı), diğer dört sınıfın muhalefetine rağmen o yasa kabul veya reddedilecekti. Dolayısıyla meclislerde az sayıdaki Birinci sınıf mensuplarının iktisadî *iktidar/yapabilirliklerinin*, siyasî *iktidar/yapabilirlikte* tezahürü söz konusuydu. Dolayısıyla temsil eden (magistra), bir sınıfın (Senatus ve Equites) iktisadî *iktidar/yapabilirliğinin* siyasî tezahürü niteliğinde olduğu gibi; yine temsil edilen de (halk meclisleri) bir sınıfın (en zengin yurttaşlardan ibaret "Birinci Sınıf") iktisadî *iktidar/yapabilirliğinin* siyasî tezahürü niteliğindeydi.

Temsiliyete dair eşitsizliğe eklenen bir diğer sorun da Roma yurttaşlarının İtalya'nın dört bir yanına dağılması meselesiydi: her ne kadar yurttaşlar hukuken tam yurttaş olmayı sürdürseler de fiilen yurttaşlığın birçok icabını yerine getiremiyorlardı; zira bu yurttaşlar için oy vermek imkânsız hale gelmiş ve meclislerdeki temsiliyet iyice sulanmıştı[271]. Bu anlamda yurttaşların sahip olduğu hukukî *iktidar/yapabilirlik*, fiilen önemli ölçüde kısıtlanmıştı.

Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk iki yüzyılına damga vuran, Roma'daki iki sınıf arasındaki çatışmanın (yani Tabakalar Çatışması) nihayetinde Plebler tedricen siyasî engelleri kaldırmışlar ve Patricii ile eşit medenî haklar kazanmışlardı[272]. Fakat belirtmek gerekir ki; Patrici-Pleb arası sınıfsal çatışma özelindeki siyasî çatışmayı ortadan kaldırmak dışında zengin ve yoksul arasındaki daha temel ayrımı ortadan kaldırmamıştı[273]. Zira Plebi'nin başarısı, yani Patricii-Plebi arası sınıfsal ayrımın ortadan kalkması, Roma'daki sosyal ve iktisadî eşitsizliklerin ortadan kalkmasını sağlamamış; bilakis eski Patrici aristokrasisinin yerini yeni bir Patrici-Pleb karışık soyluluk (*nobilitas*) almıştı: Roma'nın aristokratik karakteri değişmemişti[274].

[271] Crawford, s. 110-111.
[272] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 6.
[273] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 6.
[274] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 9.

B. *Roma Victrix: Quid Romani?*[275]*:* Roma Cumhuriyetinin Askeri Fetihlerinin Sonuçları

Roma fetihler sonucunda devasa bir büyüme yaşamış ve şehrin nüfusu ve ekonomik yapısı hinterlandının besleyebileceğinden çok daha fazlasına ihtiyaç duyar hale gelmişti: bu fazlalık (ya da artık değer), ancak dışarıdan gelebilirdi[276]. Fakat, Roma'nın iç çatışmaların enerjisini dışarı nakletmesinin içte olduğu kadar dışta da sonuçları -ki bunların da tekrar Roma'nın içine yönelik etkileri olacaktı- olmuştu. Roma tarafından fethedildikten sonra Latin şehirleri otonom topluluklar olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdi; ve hatta otonom topluluklar olarak mevcudiyetlerini sürdürmenin yanı sıra, bu toplulukların Roma'nın "emperyalizm"inden faydalanmaları dahi mümkündü: Roma önceki mağlup entitelerin, mağlubiyetlerini, daha sonra mağlup edilecek entitelerden ganimet almak suretiyle telafi etmeleri imkânını sağlamaktaydı[277]. Bu şekilde Roma'nın toplumsal tabanı genişledikçe, yani daha fazla mağlup entite Roma'ya katıldıkça daha fazla mağlup edilecek entiteye de ihtiyaç doğacaktı: böylelikle Roma ne kadar fazla genişlerse o kadar fazla yeni fetihe ihtiyaç duyacaktı[278]. Zira Tabakalar çatışmasının ardından gelen siyasî, sosyo-ekonomik ve hatta demografik baskı müstakbel emperyalizmin embriyosunu taşır nitelikteydi[279].

Roma, son kralın kovulmasından sonra birkaç yüzyıl içerisinde ilk önce İtalya çapında bölgesel bir güce, sonrasında ise dahil olduğu Akdeniz'i ve etrafındaki kara yığınlarını yutacak bir entiteye dönüşecekti[280]. Askeri anlamda zaferlerle dolu ve günümüz popüler kültürü tarafından zaman zaman *romantize* edilen[281] bu

---

[275] "Roma Victrix", "Muzaffer Roma" anlamına gelen Latince bir deyiştir. Deyişin tarihte kullanımına örnek olarak yer aldığı İmparator Galba döneminden bir gümüş sikke:
British Museum, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1844-0425-460, (06.07.2023)
"*Roma Victrix: Quid Romani?*" başlığı ile "Muzaffer Roma: Peki ya Romalılar?" denilmek istenmekte, yani bir entite olarak Roma'nın zaferlerinin Romalılar için getirdikleri sorgulanmaktadır.
[276] Faulkner, ss. 98-99.
[277] Faulkner, s. 81.
[278] Faulkner, s. 99.
[279] Braudel, ss. 145-148.
[280] Faulkner, ss. 78-131.
[281] 2000 yapımı "Gladiator" filmi bu romantizasyona güzel bir örnektir. Filmde Roma uğruna ölünebilecek bir "idealler" bütünü olarak ele alınmakta ve özellikle de Amerikan seyirci için Amerika Birleşik Devletlerinin o günkü durumuna ilişkin anakronik paralellikler kurulmaktadır.

genişlemenin sonuçları ise gerek fatihler gerekse de fethedilenler için -en iyi ihtimalle- epey tartışmalıdır.

1. Askeri Fetihlerin Sosyo-ekonomik Sonuçları

Tıpkı herhangi bir antikite toplumu gibi Roma toplumunun da önemli bir kesimi tarımla meşguldü[282]. Zira Roma ekonomisi temel olarak bir tarım ekonomisi ve buna paralel olarak Roma toplumu da bir tarım toplumuydu.[283] Dolayısıyla Roma'da toplam *iktidar/yapabilirliliğin* iktisadî tezahürünün önemli bir kısmı topraktan (tarımdan) kaynaklanmaktaydı. Fakat, merkezî devletin köylüleri ve toprağı kontrol ettiği birçok antik toplumun aksine, özel mülkiyet anlayışı birkaç yüzyıl içerisinde Roma'da -en iyi servet aracı olan- toprağın ve emeğin oligarşinin elinde toplanmasına sebebiyet verecekti[284].

Tam da burada belirtmek gerekir ki küçük serbest çiftçi, *civitas*'ın önemli bir unsuruydu ve *iktidar/yapabilirliğin* sadece iktisadî değil cebrî tezahürünün de önemli bir kısmını elinde tutuyordu; keza, küçük çiftçi yalnızca toplam iktisadî üretimin çoğunu gerçekleştirmiyor ve fakat Roma ordusunun da önemli bir kısmını oluşturuyordu: tıpkı Atina'daki gibi Roma'da da ordunun temelini kendi silahını kendi getirebilen küçük çiftçi teşkil etmekteydi[285].

Roma'nın sınırlarının büyümesiyle ve düşmanlarının sayısının artmasıyla askerliğin süresi de artmıştır, zira eskiden İtalya içerisinde görev yapan Roma

---

Ridley Scott, **Gladiator**, 2000, https://www.imdb.com/title/tt0172495/, (22.05.2023).
Filmin Amerikan toplumundaki genel yansımaları için:
Monica S. Cyrino "Gladiator and Contemporary American Society", Ed. Martin M.Winkler, **Gladiator : film and history**, Blackwell Publishing, 2004, ss. 124-149.

[282] Paul Erdkamp, **The Grain Market in the Roman Empire**, Cambridge University Press, 2005, s. 12.

[283]Arjan Zuiderhoek, "Introduction: Land and Natural Resources in the Roman World in Historiographical and Theoretical Perspective", **Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World**, Ed. Paul Erdkamp, Koenraad Verboven ve Arjan Zuiderhoek, Oxford University Press, 2015, s. 1.

[284] Wood, "Citizens to Lords", 2011, s. 141.

[285]Emilio Gabba, **Republican Rome, The Army and the Allies**, çev. P. J. Cuff, University of California Press, 1976, s. 2.
Mousourakis, s. 41.

lejyonları, zamanla evden uzak cephelerde de görev almaya başlamıştır[286]. Böylesine bir seferberlik, *İtalyan*[287] köylüsü açısından yıkıcıydı[288]. Bu süre zarfında Roma ekonomisinin iki temel unsuru ayrı düşmekteydi: insan emeği ve toprak. Köylülerin toprakları uzun yıllarca esas nitelikte olan insan gücünden mahrum kalıyordu[289]. Bu anlamda küçük çitfçinin askerlik görevinde onun mahvına yol açacak bir trajedi yatıyordu: Köylüler, topraklarını kaybetmek üzere askerlik görevlerini yapıyorlardı[290]. Köylülerin kazandığı zaferler sonucunda ise yine köylülerin kaybettikleri topraklar ve zafer kazanılan yerlerden gelen kölelerle *latifundia* denilen çiftlikler kurulabiliyordu: dolayısıyla savaş ekonomisi eşzamanlı olarak hem köylünün mülksüzleşmesini hem de köle akışını mümkün kılıyordu[291]. Köylülerin kaybettikleri toprakların yanına bir de *ager publicus*'un -bir kişinin kullanabileceği azamî sınır olan 500 *iugera*'yı aşıp hukuka aykırı bir biçimde- işgali ve sömürüsü meselesi eklenmişti, İtalyan çiftçinin yerleştirilmesi planlanan fethedilen yerler nihayetinde büyük çiftçinin tahakkümü altına giriyordu; yani zenginler sadece küçük çiftçinin arazisine el koymuyor ve fakat aynı zamanda kamusal arazileri de sömürüyordu[292]. Dolayısıyla ortada sadece küçük çiftçinin sömürülmesi değil ve fakat kamunun yağmalanması da vardı. Zira Roma'lı ünlü magistra İhtiyar Cato'nun deyimiyle: "Özel mülkiyetin hırsızları zincirlere vurulmuş bir biçimde yaşarken, kamusal mülkün hırsızları altın ve mor[293] içerisinde yaşıyordu"[294].

Fetihlerin Roma tarımı üzerindeki bir diğer sonucu da buğday fiyatları

---

[286] Faulkner, s. 135.

[287] Buradaki "*İtalyan*" tabiri ile günümüz İtalyanları gibi aynı dili konuşan homojen bir etnisite değil, müşterekleri İtalya'da varolmak olan Latinler, Sabinler ve Etrüskler gibi çeşitli etnisiteler yekûnu kastedilmektedir.
Mezkûr halklara ilişkin ansiklopedik bilgi almak için:
Nancy Thomson De Grummond, "Ancient Italic People", **Britannica**, https://www.britannica.com/topic/ancient-Italic-people, (10.06.2023)

[288] Faulkner, s. 135.

[289] Faulkner, s. 135.

[290] Faulkner, ss. 137-138.

[291] Faulkner, s. 138.

[292] Crawford, ss. 100-102.

[293] Mor renk, antikitede zenginlik ve asaletle özdeşleşmekteydi.
Charlene Elliott. "Purple Pasts: Color Codification in the Ancient World", **Law & Social Inquiry**, Cambridge University Press, Cilt: 33, Sayı: 1, Kış 2008, ss. 173-194.
Lloyd B. Jensen, "Royal Purple of Tyre"**, Journal of Near Eastern Studies**, The University of Chicago Press, Cilt: 22, Sayı: 2, 1963, ss. 104-118.

[294] A. Gellii, "Noctium Atticarum", **Loeb Classical Library**, 1927, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/9*.html, (16.06.2023)

üzerine olmuştu. M.Ö. 2.yy'da gerçekleşen fetihlerle İspanya'dan, Kuzey Afrika'dan ve Sicilya'dan gelen tahıl, Roma marketinde tahıl fiyatlarını öylesine düşürmüştü ki küçük İtalyan çiftçinin bu fiyatlarla rekabet etmesi imkânsız hale gelmişti[295]. Fetihler sonucu Roma'ya yağma, haraç ve köleler şeklinde olağanüstü bir servet akmış; bu servetin çoğunluğu da *nobilitas*'a ve onun zamanın en karlı işi olan toprağı temellük etmesine yaramıştı[296]. Zenginler satın alma, gasp veya cebir marifetiyle civar arazileri ve *ager publicus*'u ele geçirerek arazilerini büyütmüş; bir noktada İtalya'nın çehresini *latifundia*'lar domine eder hale gelmişti[297]. Latifundia denilen bu ticari çiftliklerde temel insan gücü, sabit bir gider olan köle gücüydü ve aristokratik toprak sahipleri böylesine düşük bir sabit gider karşısında sürümden kazanabilirlerdi[298]. Ayrıca Roma'nın fetihleriyle değişen tek şey tarlalarda üretilen ürünün niceliği değil ve fakat niteliğiydi de; Akdeniz'in bir Roma gölü olmasıyla[299] nakliyat giderleri düşmüş ve Roma'ya denizaşırı ucuz tahıl ithal etmek karlı bir iş olmuş, bunun karşılığında ise toprak sahibi aristokratlar latifundia'larda katma değeri yüksek zeytin, üzüm gibi ürünler yetiştiriyorlardı[300]. Akdeniz'i kapsayan bu piyasanın kazananı açıkça toprak sahibi aristokratlar, kaybedenleri ise küçük çiftçilerdi[301]. Küçük çiftçinin, tahıl fiyatlarının çakıldığı bir piyasada, sabit bir gider olan köle gücünün kullanılıp, üzüm ve zeytin gibi karlı ticarî ürünlerin yetiştirildiği, kamu arazilerinin ve küçük çiftçinin terketmek zorunda kaldığı tarlaların temellük edilmesiyle teşekkül eden *latifundia*'ların büyük ölçekli tarımıyla rekabet etmesi de mümkün değildi[302].

Sonuç olarak İtalyan kırsalının çehresi küçük arazilerde buğday üretip kendi yağında kavrulan yurttaşlardan, devasa latifundia'larda üzüm veya zeytin üretip köle çalıştıran toprak ağalarına dönüşmüştü. Dolayısıyla küçük çiftçi için Roma'nın siyasi yapısını teşkil eden üç temel unsur (Magistralıklar, Senatus ve halk meclisleri)

[295]Jack Morato, ""Praecipitia in Ruinam: The Decline of the Small Roman Farmer and the Fall of the Roman Republic", **International Social Science Review**, Cilt: 92, Sayı: 1, 2016, s. 56.
[296] Morato, s. 56.
[297] Morato, ss. 57-58.
[298] Morato, s. 58.
[299] Roma'lıların Akdeniz için kullandıkları tabir, Latince "*mare nostrum*" yani "bizim denizimiz"di. Larousse, "mare nostrum", **Dictionnaire de Françai**s, https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Mare_Nostrum/131747, (10.06.2023).
[300] Morato, ss. 60-61.
[301] Morato, ss. 61-62.
[302] Morato, s. 56.

bağlamında -*iktidar/yapabilirliğin* siyasî tezahürü vesilesiyle- *iktidar/yapabilirliğe* ulaşmak epey zor olduğu gibi; iktisaden de *iktidar/yapabilirlikten* yoksunlaşıyorlardı. İtalya'nın her yerinden topraksızlaş(*tırıl*)an köylüler ise bunun karşılığında Roma'ya göç edip "*proletarii*"[303]ye (ya da bugün bildiğimiz tabirle *proletarya'*ya) katılmaktalardı. Geniş halk kitlelerinin Roma'nın "ayaktakımına" katılmaları, Cumhuriyet'in içine gireceği krizlerin ve nihaî yıkımının en önemli sebeplerinden birini teşkil edecekti[304].

2. Askerî Fetihlerin Siyasî Sonuçları

Daimi bir savaş ekonomisi yeni toplumsal şartlar yaratmıştı ve bir şehir devletinin geleneksel kurumları içerisinde bu şartlar kaynaklı sorunların çözülmesi mümkün değildi: bu imkânsızlık, büyük mücadelelere ve iç savaşlara sebebiyet verecekti[305]. Zira Roma, İspanya'dan Küçük Asya'ya dek uzanan bir politeyi bir şehir devletinin yönetsel yapısıyla yönetmek mecburiyetindeydi[306] ve Cumhuriyet'in bir şehir devletini yönetmek için varolan aslî teşkilatı Roma'nın dönüştüğü devasa yapıyı idare edebilmekten uzaktı[307]. Bu dönemde iki trend Roma siyasî hayatını karakterize etmekteydi: birincisi fethedilen yerlerde kurulan kolonilere dağılan yurttaşların siyasî sorumluluklarını yerine getirememeleri, ikincisi ise Senato'nun halk meclisleri üzerindeki topyekûn ve kesin tahakkümüydü. Keza yasama yetkisi her ne kadar hukuken -magistraların vesilesiyle kullanılmak suretiyle- halk meclislerinin elinde olsa da fiilen Senatus kararları kanun niteliğindeydi; öyle ki yine savaş ilanlarında veya başka politelerle anlaşmalarda Senatus'un kararları genelde nihaî karar niteliğindeydi[308].

Şüphesiz ki bu devasa emperyalist genişlemeden Roma her anlamda

[303] Roma'ya "üretecekleri" çocuklar dışında bir şey verebilmek için fazla fakir olan kimseler. Oxford Classical Dictionary, "Proletarii", **Oxford Reference**, Oxford University Press, 2012, https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199545568.001.0001/acref-9780199545568-e-5361?rskey=BUUsSb&result=1, (12.06.2023).
[304] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 43.
[305] Faulkner, s. 138.
[306] Morato, s. 53.
[307] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 43.
[308] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 43.

etkilenmişti, fakat en çok etkilenen de Roma ordusunun temeli olan küçük çiftçi olmuştu[309]. Roma'nın Akdeniz'deki genişleyişi eş zamanlı olarak hem daha fazla askere ihtiyaç yaratmakta hem de askere alınabilecek yurttaş sayısını düşürmekteydi[310].

Roma'daki askerlik sistemi -tıpkı halk meclislerinde olduğu gibi- servete dayalıydı: bir Roma'lının askerlik yapabilmesi için beş servet sınıfından birine girebilmesi lazımdı[311]. İlk üç sınıf mensupları ağır zırhlıyken, en yoksul iki sınıf hafif zırhlı birlikleri teşkil etmekteydi, zira her yurttaş kendi silahını kendi karşılamalıydı[312]. Servet anlamında beşinci sınıfa da giremeyen ve proletarii olarak adlandırılan yurttaşlar ise silahlarını karşılayamadıkları için orduya alınmamaktaydılar[313]. Zira Roma'da *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî tezahürü, -tıpkı siyasî tezahürüyle olduğu gibi- cebrî tezühürüyle iç içe geçmişti[314].

Yukarıda bahsedilen sosyo-ekonomik dönüşüm karşısında bu beş sınıfa girebilmenin şartları ise tedricen düşürülmüştür; bu sürecin gerçekleşmesinde ise reformist Gracchi[315] kardeşlerin önemli bir rolü olmuştur: ilk defa askerlerin teçhizatını devletin karşılamasına ilişkin kanunu Gaius Gracchus geçirmiştir[316]. Gracchus'un bu reformu -ve genel olarak da servet sınıflarının asgari servet düzeyinin düşürülmesi süreci- Roma'nın içinde bulunduğu sosyo-ekonomik krizi ve askerlik görevi yapma niteliğini haiz *adsidui*'nin proleterleşme sürecini yansıtmanın yanı sıra[317], *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî ve cebrî boyutlarının iç içe geçmişliğini de göstermektedir. Gracchi kardeşlerin reformlarında da bu iki unsur bir arada ortaya çıkmaktaydı.

Tiberius ve Gaius Gracchi kardeşlerin giriştiği (ve nihayetinde ölümleriyle sonuçlanacak) reformlar daha önce Roma'da eşi benzeri görülmemiş nitelikteydi.

---

[309] Morato, s. 53.
[310] Morato, s. 63.
[311] Gabba, s. 2.
[312] Gabba, s. 2.
[313] Gabba,s. 2.
[314] Gabba, s. 8.
[315] Latince'de "Gracchus"un çoğul çekimi "Gracchi" şeklindedir. Dolayısıyla metin boyunca mezkûr kardeşlerden çoğul olarak bahsedildiğinde Gracchi, tekil olarak bahsedildiğinde Gracchus kullanılacaktır.
[316] Gabba, s. 8.
[317] Gabba, ss. 8-9.

Ağabey Tiberius Gracchus'un reformlarının odak noktalarını, yasa yapım yoluyla *ager publicus*'un kullanımına ilişkin azamî 500 *iugera* sınırını yeniden tesis etmek ve topraksız köylüye toprak dağıtımı için bir komisyon kurmaktı[318]. Bunun sonucunda *ager publicus*'un zenginler tarafından temellük edilmiş 500 *iugera*'dan fazlalığına el konulacak ve topraksız köylüye dağıtılacaktı[319]. alınacak ve İfade etmek gerekir ki; Tiberius'un mezkûr reformlardan kimilerini gerçekleştirirken, her ne kadar geleneksel siyasî beklentileri karşılamak bakımından ortodoksiye terslikler sergilemiş olsa da, hukuka aykırı işler yaptığını söylemek pek de mümkün değildir[320]. Tiberius, toprak dağıtımına ilişkin komisyonu kurduğunda, muktedirlerden şiddetli (hem mecazen hem de gerçekten) bir tepki almıştı: karşıtları son iki meclis toplantısını basmış ve tekrar Tribun seçilme ihtimaline karşı nihayetinde onu öldürmüşlerdi[321].

Reformist şehit[322] Tiberius'un reform teşebbüslerine kardeşi Gaius Gracchus devam etmişti; bu teşebbüslere mahkemelerin verdiği idam cezalarının halk tarafından onaylanması zorunluluğunu geri getirmek ve toprak reformu da dahildi.[323] Fakat Gaius'un reformları bunlarla sınırlı kalmamıştı: kendinden önceki Yunan reformcuları takip ederek Roma'da buğday satışına ilişkin sınırlandırmalar getirmiş; önemli inşaat faaliyetlerine girişmiş; borç sorununu dindirmeye teşebbüs etmiş; askerlerin masraflarının ücretsiz olarak karşılanması için bir *lex militaris* yürürlüğe sokmuş (askere alınanların ekipmanları devlet tarafından karşılanacağı gibi, bu masraflar onların harçlığından düşülmeyecekti)[324]; eyaletlerin kötü yönetimine ilişkin yargılama süreçlerini reforme etmiş ve senatörleri jürilikten dışlayıp yerlerine *equites* sınıfı mensuplarını getirmeye çalışmıştı[325]. M.Ö. 123 yılının sonuna gelindiğinde

---

[318] Crawford, s. 107.
[319] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 44.
[320] Crawford, s. 108.
[321] Crawford, s. 110.
[322] Tiberius'un öldürülmesiyle Roma siyasî hayatına "siyasî şehit" ve "siyasî cinayet" kavramları dahil olmuştu.
Ernst Badian, "The Late Republic (133–31 BC)", **Britannica**, 10.06.2023, https://www.britannica.com/place/ancient-Rome/The-Late-Republic-133-31-bc, (17.06.2023).
[323] Crawford, s. 117.
[324] Belirtmek gerekir ki bu kanun sadece yaptıkları sebebiyle değil gösterdikleri sebebiyle de pek mühimdir. Zira, açıktır ki kanunun yapım tarihinde *adsidui*'nin en altındaki beşinci sınıf artık kendi zırhını kendi karşılayamacak hale gelmiştir.
Gabba, s. 7.
[325] Crawford, ss. 119-121.

Roma'nın yönetim sisteminde Gaius Gracchus tarafından dokunulmamış pek az şey kalmıştı[326]. Öyle ki Gaius'un inşaat ve ucuz tahıl politikasıyla *proletarii* için iş ve aş; tarım reformuyla *adsidui* için tarla; nihayetinde de *equites* sınıfı için daha fazla güç ve servet sağlanacaktı: Gaius bu üç sınıfı kendisi için -Senatus'a karşı- destek noktası olarak kullanabilecekti[327]. Zira özellikle de *equites* sınıfının içsel çıkarları Roma'nın askeri genişlemesinin hem bir aracı hem de bir sonucu olmuştu: Gracchi, bu sınıfın iktisadî çıkarlarını ve Senatus ile olan çelişkisini kendi politikalarında bir odak olarak belirlemişti[328].

Gaius Gracchus'un gerçekleştiremediği iki önemli reform teşebbüsü kalmıştı: ilk olarak *Comitia Centuriata*'daki oylamalarda zenginlerin nüfuzunu kırmak üzere planlanmış bir reform, ikinci olaraksa Latin müttefiklere yurttaşlık verilmesi[329]. Bunlardan ikincisi Gaius Gracchus'un tribunluğu kaybetmesi ve ardından kendisinin ve yoldaşlarının katledilmesiyle sonuçlanacak bir süreci başlatmıştı[330]. Gaius'un ölümüyle Roma'nın kontrolü yeniden Senatus'un eline geçmiş ve giriştiği reformlar ya ilga edilmiş ya da büyük ölçüde değiştirilmişti[331].

Gracchi kardeşlerin ölümü ve giriştikleri reformlar Roma için bir yol ayrımı teşkil etmekteydi: Roma'nın siyasî genişlemesi, askerlik, toprak sahipliği ve yoksulluk gibi birbirleriyle bağlantılı sorunlara dair reformlara girişmişler ve en önemlisi de halk meclislerine ve *equites* sınıfına dayanarak Senatus'un yetkisini kısıtlamaya çalışmışlardı -ki bu son teşebbüs şiddetli siyasî çatışmaları ve nihayetinde Cumhuriyet rejiminin sonunu getirecekti[332].

---

[326] Crawford, s. 119.
[327] Faulkner, s. 145.
[328] Gabba, ss. 78-83.
[329] Crawford, s. 113.
[330] Crawford, s. 122.
[331] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 44.
[332] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 44.

C. Popülizm ve Cumhuriyetin Sonu

1. Geç Dönem Cumhuriyet Hizipçiliği

Gracchi kardeşlerin haklanması Roma'nın aristokratik düzeni için bir "pirus zaferi" niteliğindeydi. Zira Gracchi'nin popülist stratejisi Roma elitinin hırslı mensupları için ziyadesiyle cazipti ve Tiberius Gracchus'un rolüne birçok taklitçi talip olacaktı[333]. Tribun makamının ehemmiyetinde yaşanan değişimin en önemli yönü, senatonun -normalde pasif olan- çoğunluğunu tedricî reformlara karşı bile[334] hasmane bir atmosfere sokmasıydı[335].

Yıllar geçtikçe Gracchi ismi, kardeşlerden daha fazlasını çağrıştıracaktı: Bundan gayrı Gracchi ismi, Geç Cumhuriyet döneminde teşekkül eden ve programının temelinde *proletarii* için buğday yardımı, *adsidui* için toprak, mahkemelerde *equites* hakimiyeti, askerlik hizmeti karşılığında devlet yardımı, mecliste gizli oy ve yolsuz soylular için ceza yer alan "*populares*" hizibini temsil etmekteydi[336]. Taktiksel olarak *populares*, Senatus'un aristokratik ağırlığına karşı, halk meclislerindeki demokratik gücü arkasına almaktaydı[337].

Populares'in karşısında ise Cumhuriyet'in "iç ve dış düşmanlarına" karşı doğal muhafızı *optimates* -ki "en iyiler" anlamına gelmektedir- hizibi bulunmaktaydı[338]. Senatus'un ekseriyetini temsil eden *populares* yalnızca Cumhuriyet'i değil ve fakat (Cumhuriyet'in onun çıkarları üzerine kurulu olduğu[339]) aristokrasinin Roma üzerindeki tahakkümünü de muhafaza etmekteydi[340]. Gracchi sonrası Roma'da gerici Senatus'un halkçıl talepleri bastırması ve halk meclislerinin

---

[333] Crawford, s. 113.
[334] Aslında bakıldığında Tiberius Gracchus'un toprak reformu da epey makul ve derli toplu bir reform teşebbüsüydü.
Faulkner, s. 141.
[335] Crawford, s. 113.
[336] Mike Duncan, **The Storm Before the Storm: The Beginning of the End of the Roman Republic**, Hachette Book Group, 2017, s. 91.
[337] Duncan, s. 91.
[338] Duncan, ss. 91-92.
[339] Bu durum gerek Cumhuriyet'in kuruluşu bakımından ve gerekse de bilhassa Tabakalar Çatışması sonrası geçirdiği dönüşüm sonrası bakımından böyledir.
[340] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 45.

temsiliyet kapasitesinin düşüklüğü ve yine halk meclislerinin uğradığı demoralizasyon sebebiyle gerçek liderlik, devleti cebren kim ele geçirirse onda tecessüm edecekti[341].

2. Askerî Diktatörler

Roma'da Cumhuriyet sisteminin çöküp yerini Caesar'ların diktatörlüğünün alması, önde gelen yurttaş gruplarından hiçbirinin (ne equites, ne adsidui, ne de proletarii) öncü bir rol oynayamayacağı bir devrimdi[342]. Senatus ise bir değişim getirmekten çok, değişimin önünde bir engel teşkil etmekteydi[343]. Bu yurttaş gruplarından -ya da sınıflardan- herhangi birinin çıkarları ya da zayıflıkları sebebiyle öncü bir rol oynamaktan aciz olup; Roma'nın içine girdiği daha kötü bir hal almış ve birbirine giren talepler karmaşık bir yumak halini almıştı: bu kaosun içinden çıkan şey ise askeri diktatörlüklerdi[344].

Bu diktatörlük -Roma'daki sınıf çatışması bağlamında- ara sınıf olarak, hâkim sınıf ve sömürülen sınıf ile birlikte sınıfsal trikotomiyi teşkil etmekteydi. Genel anlamda bir sınıf kategorisi olarak ara sınıfların özellikle de geçişsel nitelikte olması ve diğer sınıfların çıkarlarını köreltmeleri ön plandadır[345]. Roma'da da Senatus karşısındaki ana sınıfların ve bu ana sınıfları temsil eden siyasî oluşumun (populares) iktidara gelmesi imkânsızlaştıkça, ordu bir ara sınıf olarak iktidarı ele geçirecekti.

Bu askerî diktatörlerden ilki aynı zamanda Roma'da Cumhuriyetin sonunu getirecek kimi büyük reformların da bânisi olan büyük savaş beyi Gaius Marius'tu[346]. Marius, soy itibariyle, yerel yöneticilikten fazlasının hayalini kuramayacak bir *İtalyan* "*homo novus*"[347] olmasına rağmen; servet sahibi bir *equites*

[341] Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 45.
[342] Faulkner, ss. 150-154.
[343] Faulkner, s. 150.
[344] Faulkner, s. 154.
[345] Donald Clark Hodges, "The Intermediate Classes in Marxian Theory", **Social Research**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 28, Sayı: 1, Bahar 1961, ss. 26-29.
[346] Faulkner, ss. 154-160.
[347] Latince'de "yeni adam" anlamına gelen *homo novus*, soyluluktan gelmemesine rağmen üst düzey makamlara ilk defa ulaşan Marius gibi adamlar için Roma siyasî hayatında kullanılan bir deyimdi.

ailesinin iyi eğitimli bir evladıydı[348]. Tıpkı kendisi gibi popülist bir diktatör olacak yeğeni meşhur Iulius Caesar gibi Senatus ile çıkarları ters düşmekte ve kıskançlıkla korudukları iktidarlarını tehdit etmekteydi[349].

Şüphesiz ki Marius'un en önemli reformu, mülkiyet şartının kaldırılması ve daha önce askere alınmaları mümkün olmayan *proletarii*'nin askere alınmasıydı[350]. Zira yoksulluğun artışı, küçük toprak sahibi *adsidui*'nin proleterleşmesi ve devasa Roma'nın emperyalist ihtiyaçları profesyonel bir orduyu zorunlu kılmaktaydı[351]; bu doğrultuda da Marius profesyonel orduya geçiş yapan kimse olmuştu[352]. Dolayısıyla Marius'un reformları doğal bir gidişatın sonucu olup, proletaryaya dayalı -zorunluluk değil gönüllülük esasına dayalı- bir profesyonel ordunun kuruluşunu hukuken tesis etmişlerdi[353].

Marius'un kurduğu bu profesyonel ordu Roma siyasetinin son yüzyılını domine edecekti[354]. Keza kitlelerin orduya katılımı bir zorunluluk olmaktan çıkınca askerlik hizmeti karşılığı alınan ücret, savaş sonrası yağma ve hizmet sonrası ödül olarak alınan toprak gibi iktisadî motivasyonlar ön plana çıkmış olmalıydı; profesyonel ordu, askerler ve komutanları arasında daha güçlü bir bağa sebebiyet vermişti[355]. Askerler, komutanlarından onlara düzenli ödeme yapmalarını, ganimet ve toprak dağıtmalarını bekliyorlar; kısacası komutanlarını hamileri -ki bu himayet ilişkileri Roma'da epey yaygındı- olarak görüyorlardı[356]. Ordu artık bir bütün olarak Roma politesine bağlı olmaktan çok, başlarındaki komutana bağlıydı ve birlikler bu fiili duruma uygun bir biçimde örneğin "Caesar'ın ordusu" şeklinde tasavvur edilmekteydi[357].

Ordunun bu yeni durumu *İtalyanları* Roma siyasetiyle hiç olmadıkları kadar yakın bir temasa sokmuştu; zira oligarşik tahakküm altında ve buna bağlı şehir

T.P. Wiseman, **New Men in the Roman senate, 139 B.C. - A.D. 14**, Oxford University Press, 1971, ss. 1-13.

[348] Duncan,, s. 94.
[349] Faulkner,, ss 159-160.
[350] Faulkner, s. 161.
[351] Gabba, s. 11.
[352] Morato, ss. 63-64.
[353] Gabba, ss. 12-14.
[354] Gabba, s. 19.
[355] Gabba, s. 25-26.
[356] Faulkner, ss. 162.
[357] Gabba, s. 27.

devleti biçimindeki siyasi teşekkül içerisinde *proletarii ve* her türden sıradan *İtalyan* için toplumsal statü merdivenini yükselmenin yegâne yolu askerlikti[358]. Roma emperyalizmi neticesinde *İktidar/yapabilirliğin* iktisadî, siyasî ve hukukî boyutlarından dışlananlar, bu sefer taleplerini *iktidar/yapabilirliğin* cebrî boyutuyla öne süreceklerdi; bu katı sistemde onlara açık olan tek kapı Yunanların *kratos* dedikleri şeydi.

Sonuç olarak profesyonel ordu, onları o zamana kadar dışlamış şehir devlet yapısının siyasî hayatına giriş bağlamında sıradan Roma'lılara olağanüstü güçlü bir pozisyon sağlamıştı; böylelikle bu birlikler geleneksel olarak *nobilitas*'ın tahakkümündeki Cumhuriyet'in çöküşüne ve *princeps* rejiminin doğuşuna kaynaklık edecekti[359].

Fakat belirtmek gerekir ki profesyonel ordu, bir demokratik devrimin neferleri değil[360], müstakil çıkarları olan bir ara sınıftı; keza kök aldıkları sosyo-ekonomik grupları (yoksul *İtalyanlar, proletarii* vs.) temsil etmek konusunda her zaman da büyük bir istikrar sergilemiyorlardı. Bu durum Senatus'un dostu muhafazakâr diktatör Sulla'nın -yine ona bağlı profesyonel ordu birlikleri aracılığıyla- iktidara gelişinde aşikardır[361]. *Optimates*'in bir temsilcisi olan Sulla, Marius'u devirip Senatus'un çıkarlarına göre Roma'yı yeniden organize etmişti[362].

Sulla rejimi devrilip, Pompeius Magnus ve Crassus iktidara geldiklerinde ise Sulla'nın getirdiği oligarşik hukuk düzenini önemli ölçüde değiştirmiş, Senatus'u zayıflatıp halkı güçlendirmişlerdi[363]. Senatus, halkın şampiyonu Pompeius'a karşı, muhafazakâr Cicero'yu desteklemiş; *optimates* ideolojisinin söyleminin ve pratiğinin önde gelen bir temsilcisi niteliğinde olup, *Consul* seçilen Cicero ise borçların ilga edilmesi politikasına karşı adeta bir "kızıl korku" kampanyası yürütmekteydi[364].

Optimates tehdidi Roma'nın en güçlü üç adamını bir araya getirmiş; Roma'da Marcus Crassus, Iulius Caesar ve Pompeius arasında olmak üzere bir *triumviratus*

---

[358] Gabba, ss.36-37.
[359] Gabba, ss.36-37.
[360] Faulkner, s. 161.
[361] Faulkner, ss. 161-172.
[362] Faulkner, ss. 163-172.
[363] Faulkner, ss. 181.
[364] Faulkner, ss. 183-185.

yâni bir üç adam rejimi kurulmuştu[365]. Bir süre sonra Iulius Caesar, ortaklarından sıyrılıp, tek adam haline gelmiş ve kendini ömür boyu *dictator* ilan etmişti[366]. Caesar, oligarklar tarafından engellenen ve içlerinde borçların devlet tarafından azaltılması, kiraların düşürülmesi gibi önemli reformların yer aldığı bir dizi reforma girişmişti: Roma'nın *Ancien régime*'i devrilmişti[367].

3. *Et tu brute?:* Siyasi bir Cinayet ve Cumhuriyetin Son Direnişi [368]

Caesar, Roma'nın tartışmasız efendisi olmasıyla, sahip olduğu kudreti doğrudan ve radikal reformlar için kullanmaya başlamıştı[369]. Caesar'ın otoritesini tatbik etme biçimi cumhuriyet geleneklerine karşı açık bir küçümseme içerisindeydi ve gücünü epey hoyratça kullanmakta; bu yönetim biçimi ise Senatus'un onu bir tiran ve gâsıp olarak görüp, ona karşı muhalefet etmeye yöneltmekteydi[370]. Bu durum Senatus'un ona karşı bir suikast teşebbüsüyle sonuçlanacaktı: bu suikast da Senatus'un bakış açısına göre "*libertas*"ın ya da "hürriyetlerin" yeniden tesisi adına işlenecekti[371]. Fakat bu hürriyetlerle kastedilen şey, tüm Romalılar için geçerli demokratik hürriyetler değil, bilakis Senatus aristokrasisinin çıkarlarıydı[372].

Roma'nın bu meşhur dönemi -yani Caesar ve Cicero gibi önemli figürlerin yaşadığı dönem- Cumhuriyet'in de sonunu temsil etmekteydi[373]. Caesar'ın cinayeti -özellikle de bu cinayete katılanlardan Brutus'un ihaneti ve bu ihanetin ahlakî boyutu- üzerinden Roma'nın ilgili dönemi tartışılagelmiştir[374]. William Shakespeare, "Julius

---

365 Faulkner, s. 186.
366 Duncan, ss. 265-266.
367 Faulkner, ss. 187-195.
368 William Shakespeare'in "Julius Caesar" oyununda Caesar'ın Brutus tarafından hançerlendiğinde verdiği tepki olan Latince "*et tu, brute?*" yani "sen de mi Brutus?", Brutus'un ihaneti karşısında yaşadığı şoku ifade eder.
William Shakespeare, "Julius Caesar", **The Complete Illustrated Works of William Shakespeare**, Bounty Books, 2009, s. 763.
369 Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 47.
370 Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 47.
371 Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 47.
372 Mousourakis, "A Legal History of Rome", s. 47.
373 Wood, "Citizens to Lords", s. 140.
374 Ernest Schanzer "The Tragedy of Shakespeare's Brutus", **ELH: A Journal of English Literary History**, The Johns Hopkins University Press, Mart 1955, Cilt: 22, Sayı:1, ss. 1-15.

Caesar"ında, Brutus'u, Iulius Ceasar'a duyduğu kişisel sadakat ve Cumhuriyet idealine duyduğu sadakat arasındaki dikotomi üzerinden kompleks bir trajik kahraman olarak tasarlarken[375]; Dante Alighieri ise İlahî Komedyasında, hâmisine ihanet eden Brutus'u, cehennemin en alt katına, bizzat Şeytan'ın yanına yerleştirmiştir[376].

Brutus'a, sadece kişisel sadakat veya "Cumhuriyet ideallerine" bağlılık açısından -kısacası kimi değerler ya da ilkeler üzerinden- değil, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında işbu cinayet sonucunda en iyi ihtimalle anakronik bir özlem, daha gerçekçi bir yorumla ise Senatus aristokrasisini korumaya yönelik sınıfsal bir reaksiyon tezahür etmektedir. Eğer Brutus ve diğer Senatus üyeleri, cinayeti "hâlis duygularla" (yani soyut bir Cumhuriyet idealini korumak için) işledilerse, ortada anakronik bir özlemden fazlası yoktur; zira Cumhuriyet ve müstenit olduğu hukuk, artık Roma'nın devasa yapısı içerisinde pek bir yaraya merhem olmamaktaydı. Cumhuriyet iktisaden, siyaseten ve cebren devasa bir biçimde büyümüş ve fakat içsel yapısı halen bir şehir devletininkinden pek farklılaşmamıştı; neticede de bu *ilkel* yapı, menfaat sağladığı oligarşik sınıfla birlikte yıkılmaya mahkumdu[377]. Fakat belirtmek gerekir ki; Roma'nın şehir devleti teşekkülü ve Senatus (ya da *optimates*) arasındaki ilişki yalnızca nostalji kaynaklı tek taraflı bir duygusal ilişki değildi. Roma'nın da Senatus'a sağladığı faydalar vardı. Zira, Senatus oligarşisi ve *optimates* yalnızca Iulius Caesar'a değil, Gracchi ya da Gaius Marius gibi herhangi bir reformiste aynı sertlikte tepki vermişlerdi. Roma'nın geleneksel şehir devleti yapısı, temel olarak Senatus'un çıkarlarının tecessüm ettiği bir yapıydı ve sıradan Romalıların bu yapının korunmasında pek de çıkarı olmadığını düşünmek makûldür. Keza, Caesar'ın Senatus'u reddinde onların da payı vardı; Romalılar zihinsel olarak

---

Mildred E. Hartsock, "The Complexity of Julius Caesar", **PMLA**, Cambridge University Press, Cilt: 81, Sayı: 1, Mart 1966, ss. 56-62.
William R. Bowden, "The Mind of Brutus"**, Shakespeare Quarterly**, Oxford University Press, Cilt: 17, Sayı: 1, Kış 1966, ss. 57-67.

[375] Öyle ki Caesar'ın intikamını almak isteyen Marcus Antonius, oyunda, Brutus'u tüm Romalıların en asili olarak adlandırmakta ve hayatının kurtarılmaya değer olduğunu söylemektedir. Shakespeare bir anlamda bu trajik kahramana sempatisini göstermektedir.
Shakespeare, ss. 752-764, 774-775.

[376] Dante, **The Divine Comedy: Inferno**, çev. Mark Musa, Penguin Books, Cilt: 1, 1984, s. 379.

[377] Braudel, ss. 150-153.

imparatorluk için hazırlardı[378].

Roma bir Cumhuriyet olmaya devam etmiştir. Octavian *Imperium*'u halen senatodan almaktaydı; fakat Roma Cumhuriyetinin *de facto* olarak artık bir cumhuriyet sayılması mümkün değildi. Zira Octavian, rejimi görünürde bir Cumhuriyet, işlevsel anlamda ise bir monarşi haline getirmiş; pratikte princep'i sınırlayacak bir güç kalmamıştı[379]. Dolayısıyla Geç Cumhuriyet Roma'sının siyasi gelişimini Polibios'un kullandığı terminolojiyle ifade etmek gerekirse; demokrasi ve oligarşi arasındaki denge oligarşi lehine bozulmuş, bunun üzerine demokrasi monarşi ile ittifak kurmuştur. Sonunda monarşi diğer ikisini de tasfiye etmiştir.

Romalıların "Cumhuriyet İdeali"ne karşı apatilerinin sebepleri olmalıydı: Roma'nın askerî genişlemesinden sonraki iktisadî krizi aşmak için toprak dağıtımı, borçların affı gibi reformların tamamı Senatus tarafından engellenmiş ve böylelikle *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî boyutunda marjinalleştirilmişler; Halk Meclislerinde temsiliyetleri imkânsız hale gelmiş böylelikle *iktidar/yapabilirliğin* siyasî-hukukî boyutunda da marjinalleştirilmişlerdir. Geriye tek yol olarak *iktidar/yapabilirliğin* cebrî boyutu kalmıştı (ki Marius reformlarına kadar asgarî servet şartı sebebiyle yurttaşların önemli bir kısmı bu boyuttan da dışlanmıştı). Kendilerini marjinalleştiren köhne müesses nizam karşısında, popülist bir diktatörü seçmek pek de zor bir tercih olmamalıydı. Roma'da en makûl *demokratik* (halkın toplam *iktidar/yapabilirliği* anlamında) talepler bile, Senatus tahakkümündeki siyasî-hukukî müesses nizam tarafından en sert şekilde bastırılmıştı. Dolayısıyla, küreselleşmiş bir ekonominin, siyasetin ve cebrin yarattığı sorunların çözümü için hukuk çantasında sadece bir şehir devletine ait enstrümanlar var olduğu gibi, bu alet çantasındaki enstrümanların kullanımı da sadece bir sınıfın tekelindeydi; işe yaramaz aletlerle dolu ve başkasına ait bir alet çantasıyla devlet kapısının dışında kalmış sıradan Romalıların şiddetli fakat mâhir bir çilingire pek de kötü gözle bakmamasına şaşırmamak gerekir.

[378] Ronald Syme, **The Roman Revolution**, Oxford University Press, 2002, ss. 98-107.
[379] Mousourakis, "A Legal History of Rome", ss. 83-84

III. TARİHSEL ÖRNEKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. Ekolojik ve İktisadî Değerlendirme

Gerek Roma Cumhuriyeti gerekse Atina Demokrasisi, Akdeniz çevresinde teşekkül etmiş tarım toplumlarıydı. Dolayısıyla her şeyden öte Antikite Akdeniz'inin ekolojik ve iktisadî sınırlarıyla bağlıydılar: zaman ve mekân -her toplumun olduğu gibi- bu toplumların nihaî sınırlarıydı. Her iki toplumun da teşekkülünde kullanılan artık değerin kaynağı temel olarak toprak ve onu işleyecek emekti. Diğer Antikite toplumları gibi onlarda da toprak ve özel mülkiyet bir araya geldiğinde kaçınılmaz sonuçlar vuku bulmuştu: küçük köylünün topraksızlaşması, borç bataklığına -ve hatta köleliğe- sürüklenmesi, toprakların bir avuç zenginin elinde toplanması, yalnızca yoksullara ait özel mülklerinin değil ve fakat kamusal olanın da zenginler tarafından yağmalanması ve bu derin eşitsizleşme süreci üzerinde inşa edilen siyasî-hukukî üst yapı. Belki küçük köylü, bir ya da iki kötü hasata veya toprağı birkaç yıl nadasa bırakmaya tahammül edebilirdi ama uzun vadede bu kaybedeceği bir oyundu.

Bu toprağa dayalı eşitsizleşme kanununun yanı sıra Akdeniz'in her iki toplum için de dayattığı bir kanun daha vardı: daha büyük Akdeniz sosyo-ekonomik ekosistemine dahil olmak. Kendi kendine yeterliliğin pek de mümkün olmadığı Akdeniz bağlamında her iki polite de kendilerinden daha büyük bir ticari ağlar yumağına dahil olmuşlardı. Küreselleşen ekonomi her iki polite için de eşitsizlikleri katmerleyen bir faktör olmuş; ithal tahıl, Atina'lı küçük çiftçiyi rekabet edemez hale getirmiş, İtalya kırsalı cüzî sabit bir gider olan kölelerle dolup taşmıştı.

Yukarıda anlatılan paralel sosyo-ekonomik dönüşümler, paralel tepkiler doğurmuştu: gerek Roma'da gerekse Atina'da yoksul köylüye toprak dağıtımı, borçların hafifletilmesi (ya da kaldırılması) ve borca bağlı esaretin kaldırılmasına yönelik büyük bir demokratik talep doğmuştu; bu talepleri kanalize etmek isteyecek liderler de ortaya çıkmıştı.

B. Siyasî ve Hukukî Değerlendirme

1. Hukukun Rolü

Atina'da ve Roma'da benzer talepler, benzer tepkiler almıştı; hem taleplerin sahiplerinden hem de taleplerin yöneltildiği sınıflardan. Popüler hareketler egemen sınıflar üzerinde baskı kurmuş; bu baskıya karşıysa iyi doğumlular (*Eupatridai*) ya da en iyiler (*optimates*) lehlerine olan statükoyu korumak için hukuku araç olarak kullanmışlar; keza reform talepleri karşısında Drakon ya da Sulla gibi tek adamlar *iyiliği* savunmak için hukuken en sert önlemleri almıştır. Fakat hukukun bir *iktidar/yapabilirlik* aracı olarak kalıtsal bir biçimde bir oligarşiye ait olduğunu söylemek mümkün değildir. Solon ve Gracchi, hukuku demokratik reformlar için kullanmışlardı. Hukukun mevcut toplumsal dönüşümler karşısında dönüşmediği zaman yaşadığı şey bir kırılma olmuştur. Keza her ne kadar Sulla önderliğindeki *Optimates*, Roma'nın oligarşik hukukî statükosunu bir ölçüde korumuşsa da; bu reaksiyon Cumhuriyet rejiminin hepten bir tek adam rejimine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Esnemeyen, kırılmıştı…

Hukukun sınıfsal aidiyetine ilişkin söylenmesi gereken bir diğer husus da hukuktan kaynaklanan hukukî *iktidar/yapabilirliğin* diğer *iktidar/yapabilirlik* karşısındaki kırılganlığıdır. Keza hukuk temelde insanlar ona uyma eğilimi gösterdiği zaman çalışmaktadır. Eğer hukukun hak öznesi olarak *özneleştirip/tâbi kıldığı* kesimler, hukukî boyutu dışında *iktidar/yapabilirliğin* diğer boyutlarını da haiz değilse ortada hem hukuk hem de hukukun öznesi açısından kırılgan bir durum vardır. Zira hukukî üstyapının üzerine müstenit olduğu siyasî, iktisadî ve cebrî altyapı hukukun belirlediği özneler dışındaki öznelerin elindeyse, hukukun kadük kalması ya da hukukun iskambilden kulesinin Caesar ya da Peisistratos gibi güçlü adamlar tarafından devrilmesi riski mevcuttur. Keza hukuk kendi devamlılığını sürdürmek istiyorsa, hukukî *iktidar/yapabilirlik* sahibi kıldıklarını iktidar/yapabilirliğin diğer boyutlarıyla da donatmalıdır. Böylelikle hukukî iktidar/yapabilirlik sahipleri, kendilerini hukukî *iktidar/yapabilirlikle* takdîs eden

hukuku savunmak için gerekli diğer iktidar/yapabilirlik türlerine de sahip olabilecektir.

Burada hukukun aidiyeti kadar ölçeği de tartışılması gereken bir sorundur. Zira her ne kadar Solon da tıpkı Gracchi gibi küreselleşmiş sorunlarla uğraşsa da elinde bu sorunların çözümü için farklı bir siyasî-hukukî paradigma vardı. Evet, Atina küresel bir ekonominin parçasıydı ve fakat idarî olarak her zaman bir *polis* olarak kalmıştı. Solon'un da bir şehir devletinin sorunlarını çözmek için elinde bir şehir devletinin hukukî yapısı vardı. Kimi Gracchi reformları ise bir anlamda anakronik nitelikteydi[380]; zira Roma'da küresel bir ekonomi olduğu gibi Galya'dan Afrika'ya uzanan devasa bir idarî coğrafya da bulunmaktaydı. Bu devasa coğrafyanın sorunlarını bir şehir devletinin bağlamında çözmek mümkün değildi[381]. Öyle ki Roma, Geç Cumhuriyet döneminde tek bir şehirden değil, özyönetimlere sahip bir şehirler topluluğundan ibaretti[382]. Bu anlamda Demokratik Atina halen tek bir şehirken, Geç Cumhuriyet Roma'sı adeta bir şehirler federasyonuydu. Dolayısıyla Roma Cumhuriyeti, sorunlarını çözmekte işlevsel olacak ölçekte bir hukuktan yoksundu: Hukuken sahip olunan şehir devleti gömleği, Roma'nın devasa bedenine dar gelmekteydi.

2. Demokrasilerin Niteliği

Atina Demokrasisi ve Roma Cumhuriyeti, demokratik anlamda farklı nitelikleri haizdi. Bu farkı hakkıyla anlamak için demokrasiyi, bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak tasavvur etmek gerekir. Atina'da *demos iktidar/yapabilirliğin* tüm boyutlarını haizdi. Meclislerde verilen kararlarda her yurttaşın oy hakkı vardı, yasa yapımında yurttaşlar hakimdi, mahkemelerde yine yurttaşlar söz sahibiydi. Mecliste alınan kararların önemli bir kısmında istişare ve nihayetinde oybirliği esastı: Platon gibi *aydınlanmış* filozofların düşündüklerinin aksine, yurttaşların epistemik bir saygınlıkları vardı. Bunların yanı sıra yurttaşların sahip oldukları hukukî-siyasî

[380] Gabba, s. 23.
[381] Gabba, s. 123.
[382] Mousourakis, "The Historical and Institutional Context of Roman Law", s. 156.

iktidar/yapabilirliğin iktisadî ve cebrî bir altyapısı da mevcuttu. Yurttaşlar, devlet hazinesinden geçinirlerdi, iktisadî *iktidar/yapabilirliğin* Antikite'deki temeli olan toprağa sahiplerdi ve bu toprağa bağlı olarak her bir yurttaş Atina'nın toplam cebrinin de bir parçasını teşkil etmekteydiler. Dolayısıyla Atina demokrasisi bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* temeline dayanmaktaydı. Zira Atina demokrasisinin hikayesi, *iktidar/yapabilirliğin* farklı boyutlarıyla yurttaşlar lehine *olumlu* bir biçimde teşekkül edişinin hikayesidir: yurttaşlara farklı boyutlarıyla *iktidar/yapabilirlik* tahsis edilmiştir. Yurttaşların her yönüyle kendilerine ait bu sistemi savunmak için iyi sebepleri vardı.

Demokrasiye yine aynı perspektiften bakıldığında Roma'da çok farklı bir manzara ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet'in son dönemi olan Iulius Caesar devrinde yurttaşlar lehine bir türlü tarım reformu gerçekleştirilmemişti; böylelikle topraksızlaşan/yoksullaşan sıradan yurttaşlar iktidar/yapabilirliğin iktisadî boyutundan dışlanmışlardı. Küçük çiftçinin topraksızlaşması bağlamında ortaya çıkan askerlik sorunun çözümü olaraksa toprak reformu değil profesyonel ordu ortaya çıkmıştı. Böylelikle yurttaş topluluğu, *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî boyutundan dışlandığı gibi -en azından profesyonel orduya katılmayanlar- cebrî boyutundan da dışlanmıştı. *İktidar/yapabilirliğin* hukukî ve siyasî boyutları da yurttaşların katılımı için pek işlevsel sayılmazdı. Meclislerde doğrudan değil bir nevî temsili demokrasi vardı; yalnızca seçilmişlerin getireceği yasa önerilerine yurttaşların katılımı yalnızca ret veya kabul şeklinde olabilirdi, istişare nâmevcuttu. Dahası bizzat temsiliyetin kendisi de iktisadî *iktidar/yapabilirliğin* yarattığı eşitsizliği temsil ve takviye eder nitelikteydi. Dolayısıyla Roma'da *iktidar/yapabilirlik* halk için bir siyasî ve hukukî bir mekanizmaya indirgenmişti ve bu mekanizma halka iktidar/yapabilirliğin daha fazlasına ulaşmak imkânı sağlamak yerine onu mevcut *iktidar/yapabilirlik* ilişkileri içerisinde *özneleştirmekte/tâbi kılmaktaydı.*

İKİNCİ BÖLÜM
DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİN BUGÜNÜ

I. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİ SORGULATAN BAĞLAM

Modern demokrasi ve hukuk devleti ilişkisini sorgularken bu sorgulama faaliyetinin bağlamını ortaya çıkarmak için yapılması gereken ilk şey, bu kavramlar arasındaki ilişkinin sorgulamaya konu edildiği zamansal ve mekânsal uzamı ortaya koymaktır. Bu uzamın ortaya çıkarılması içinse işbu ilişkinin bugün -ve son birkaç yıl- itibariyle algılanış biçimine bakmakta fayda vardır.

Ian Bond ve Agata Gostyńska-Jakubowska, Avrupa Birliği (AB) perspektifinden bakmak suretiyle, mezkûr ilişkiyi sorunlu olarak nitelendirerek Avrupa'da hükümetlerin seçmenlerinin kendilerinden yapmalarını istediklerini düşündükleri şeyler ile mahkemelerin ve AB kurumlarının yapmalarına izin verdikleri şeyler arasında giderek artan bir gerilim olduğunu söylemekte; dahası bu iki kavramın hatalı bir biçimde eş anlamlı bir şekilde kullanıldığına, AB ülkelerinde hukuk devletine saygının düştüğüne vurgu yapmaktadırlar[383]. Buna göre halkın veya temsilcilerinin iktidarının kurumlar ve kurallarla kısıtlanmış biçimi olan liberal demokrasinin, Macaristan ve Polonya gibi üye ülkelerdeki popülist hükümetlerce altı oyulmaktadır[384]. Dahası 26 AB üye devletinin 17'sinde hukuk devletinin gerilediği ortaya konulmakta ve birlik içerisinde bu duruma karşı daha sert ve bağlayıcı yaptırımlara başvurulması salık verilmektedir[385]. Sonuç olarak Ian Bond ve Agata Gostyńska-Jakubowska, kimi Avrupa ülkelerinde seçimler sonucu iktidara gelen hükümetlerin, mahkemeler ve AB kurumları ile yaşadığı çatışma karşısında açıkça ifade edildiği şekilde çatışmaya mahal veren hükümetlere karşı yaptırım uygulanması gerektiğine kânîdir.

Selim Çın ise bu ilişkiye dair eserinde demokratik hukuk devletini ulaşılması

---

[383] Ian Bond, Agatha Gostyńska-Jakubowska, **Democracy and The Rule of Law: Failing Partnership?,** Center For European Reform, 20.01.2020, ss. 1-3. https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2020/democracy-and-rule-law failing-partnership, (23.11.2022)

[384] Bond, s. 3.

[385] Bond, ss. 7-8.

gereken bir amaç olarak ele alıp, günümüzdeki devletlerin neredeyse tamamının - hatta en otoriter olanların bile- bu kavramlar bağlamında gelişmeye çabaladıkları iddiasında olduklarını ve fakat kendilerine dair nitelemelerinin veya bu söyleme ilişkin yalın yasal düzenlemelerin bu idealin gerçekleştirilmesinde yeterli olmadığını vurgulamaktadır[386]. Selim Çın, sonrasında, mutlak egemen olan halkın hukuk kurallarıyla sınırlandırılmasının, bu iki kavram arasında kavramsal bir çatışmaya yol açtığını da vurgulayıp, bu çatışmaya rağmen belli pratiklerle demokratik hukuk devleti "idealinin" yaşatılması için önerilerde bulunur[387] .Selim Çın mezkûr teorik tartışmalara ek olarak Türkiye özelinde gerçekleştirilen iki demokratik mekanizma üzerine (Anayasa değişikiğine dair 16 Nisan 2017 Referandumu ve 24 Haziran 2018 Genel Seçimleri) dayandırılan değişikliklerin hukuk devleti üzerinde yarattığı tesiri tartışmakta; ve somut olay üzerinden demokratik bir mekanizmanın, hukuk devleti üzerinde yaratabileceği tahribata işaret etmektedir[388].

Loren J. Samons ise demokrasi kavramının Amerika Birleşik Devletleri'ndeki hak edilmemiş popülaritesinden dem vurarak[389], ABD'deki demokrasi taraftarlarının rol modeli olan Atina şehir devletinin hiçbir zaman *Bule*'de önerilen bir tedbirin ya da kararın yasallığını ya da "anayasaya uygunluğunu" incelemek için düzenli bir prosedür varolmadığını - yani bir anayasa mahkemesi nâmevcuttu- bu nedenle kanunların tatbiki ve meclisi kısıtlama kabiliyetinin büyük ölçüde tek tek vatandaşların gönüllü eylemlerine bağlı olduğunu ifade eder. Samons, tüm bunların sonucunda Atina'da bir hukuk devletinden bahsedebilmek için en iyi ihtimalle bir "temkinlilik" önermektedir[390]. Samons, Atina'da bir hukuk devletinin varlığından bahsetmenin zorluğunu vurguladıktan sonra yine Atina'da bir kuvvetler ayrılığının ve hatta kuvvetler ayrılığına mahal verecek bir "hükümet" kavramının da nâmevcut olduğunu, zira yasayı yapan meclisin aynı zamanda mahkeme fonksiyonunu da üstlendiğini ve *demos*'tan ayrı bir hükümet kavramının da bulunmadığını

[386] Selim Çın, **Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi**, 1. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, ss. 17-18.
[387] Çın, ss. 298 - 306.
[388] Çın, ss. 187 - 199.

[389] Loren J. Samons, **What's Wrong with Democracy?: From Athenian Practice to American Worship**, University of California Press, 2004, ss. 1-3.
[390] Samons, ss. 29-30.

belirrtmektedir[391]. Nihayetinde, yakın zamanda bir Amerika'lı siyasetçinin, açıkça "Amerikan halkının" ahlaken hatalı olduğunu söylediğini hatırlayamadığını, bir liderinin yapması gerekenin tam da bu olduğunu; nihayetinde Amerika'nın Atina'dan alabileceği olumlu derslerin demokrasiyle bir ilgisi olmadığını ifade etmektedir[392].

Charles Tilly ise Güney Afrika Cumhuriyeti'nin 1980'lerde başlayan demokratizasyon sürecinde yaşanan "büyücülük" ile mücadelenin, demokrasi bağlamında yarattığı çelişkiye dikkat çekmektedir. Zira büyücülük ülkede büyük bir sağlık krizine yol açmaktadır; fakat Güney Afrika'lı liderlerin birçok sıradan Güney Afrika'lının epistemolojik evreninde yer alan büyücülüğe meydan okuması, halktan bir kopuş anlamına gelmemekte midir[393]? Tilly'ye göre Güney Afrika özelindeki bu çelişki, demokrasiye dair daha genel bir sorunsala da işaret etmektedir: örneğin bir ülkede nüfusun büyük bir çoğunluğu eşcinsel evliliğe karşıysa eşcinsel evlilikler yasaklanmalı mı ya da halkın büyük bir çoğunluğu dinî yasaları tercih etmekteyse laik hukuk kuralları terk mi edilmelidir[394]? Aydınlanmış hukuk kurallarını ve bu kurallardan örülü hukuk devletini, halkın taleplerinden daha değerli kılan ne vardı ki?

Yukarıda demokrasi ve hukuk devleti ilişkisi konusunda son yirmi yılda ifade edilmiş farklı görüşlere yer verilmiştir. Bu cevaplar arasında göze çarpan ilk unsur demokrasi ve hukuk devleti arasındaki gerilime değinmeleridir. Bir diğer unsur ise cevaplara kaynaklık eden politeler arasındaki çeşitliliktir. Ian Bond ve Agata Gostyńska-Jakubowska, demokrasi - hukuk devleti ilişkisine Avrupa Birliği perspektifinden bakarken, Selim Çın mezkûr ilişkiyi gerek genel ve teorik bir perspektiften gerekse Türkiye özelinde değerlendirmektedir; Loren J. Samons konuyu Atina üzerinden örneklerle Amerika'lı okuyucuya didaktik bir biçimde Amerikan bağlamında (öyle ya Samons'ın da deyimiyle Atina'da bir hükümet ya da kuvvetler ayrılığı yoktu, dolayısıyla böylesi bir araştırma sadece Atina bağlamında biraz anakronik nitelikte de olacaktır) anlatmak üzere irdelerken, Charles Tilly Güney Afrika örneği üzerinden mezkûr ilişkiyi incelemektedir. Dolayısıyla ilk paragrafta girişilen sorgulamanın "mekân" kısmına da bir cevap verilmiş olunuyor.

[391] Samons, ss. 30-32.
[392] Samons, s. 201.
[393] Charles Tilly, **Democracy**, Cambridge University Press, New York, 2007, ss. 107-108.
[394] Tilly, s. 108.

Zira demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin mekânsal uzamının küresel bir boyutta yattığı ortaya çıkmaktadır. Öyle ki bu ilişkiye dair Türkiye'de, Avrupa Birliği'nde, Amerika Birleşik Devletleri'nde ya da Güney Afrika'da benzer perspektiflerin ifade edilmesi bir yana, bu kadar uzak coğrafyalarda bir sorun olarak ele alınması dahi sorgulamaya konu ilişkinin küreselliğini yansıtmaktadır. Böylelikle bu sorgulama faaliyetinin de konusunu yansıtabilmek için küresel uzamı içerisinde değerlendirilmesi gerekecektir.

Sorgulama faaliyetinin mekânsal uzamını tespit ettikten sonra sırada "bu mekânsal uzam ne zamandır vardır" sorusunu sormak ve bu sorgulama faaliyetinin ikinci kesenini yani zamansal uzamı ortaya çıkarmak gerekmektedir. Öyle ya; ne zamandır "demokrasi ve hukuk devleti ilişkisi nasıldır?" sorusu hem Amerika'da hem Avrupa'da -ki buna hem Polonya ve Macaristan gibi Doğu ve Orta Avrupa hem de Portekiz ve Fransa gibi Batı Avrupa ülkeleri dahildir- hem Türkiye'de hem de Güney Afrika'da sorulmaya değer bir soru haline gelmiştir?

Yukarıda mezkûr ülke ve coğrafyaları kapsayan bir demokratizasyon dalgası 1990'lara gelindiğinde Dünya'nın önemli bir kısmını etkilemişti: 1990'ların başında Batı Avrupa'daki son otoriter rejimler de ortadan kalkmış ve neredeyse tüm Latin Amerika ülkelerinde demokrasiye dair bir iddia gelişmişti; Orta ve Doğu Avrupa'da demir perde yıkılmış ve Afrika ülkelerinde daha önce görülmemiş boyutta demokratik meydan okumalar doğmaktaydı[395]. Öyle ki bu demokratizasyon her ne kadar büyük ölçekli bir biçimde Orta ve Doğu Avrupa ile Latin Amerika'da vûkû bulmuş olsa da Dünya'nın geri kalanında da bir demokratizasyon dalgasından ya da en azından demokratik özlemlerden -bu özlemlerin ne kadar muradına ermiş olduğu ayrı bir tartışma konusudur- bahsetmek bu dönem için mümkündür[396]. Örneğin 1986'da Filipinler'de Marcos'un otoriter rejimi geniş protestolar karşısında dağılmış, 1987'de Güney Kore'deki askeri rejim yerini seçimlere dayalı siyasete bırakmış, her ne kadar kaba kuvvetle bastırılmış olsa da 1989'da Çin Halk Cumhuriyeti'nde demokratik talepler halkın teveccühüne nail olmuş; demokratik talepler Dünya'nın

[395] John Markoff, **Waves of Democracy: Social Movements and Political Change**, 2. Baskı, Paradigm Publishers, 2015, s. 91.
[396] Markoff, ss. 10-13.

kimi en yoksul bölgelerinde bile rağbet görmüştür[397].

Dolayısıyla sorgulamanın mekansal uzamına cevap verildiği gibi zamansal uzamına da yanıt verilmiş oldu. Mekân Dünya, zaman ise 1980'ler ve 1990'lar sonrasıdır. Evet, mezkûr yıllarda bolca "demokratizasyondan" bahsedilmektedir. Peki hukuk devleti bu zamansal ve mekansal uzamın neresinde konumlanmıştır? Bu sorunun cevabı, 1980'lerden itibaren yayılan ve Dünya'nın önemli bir bölümünde kurumsallaşan -en azından kurumsallaşırılmaya çalışılan- demokrasinin spesifik bir türünde yani liberal demokraside yatmaktadır.

Francis Fukuyama'nın çağın ruhunu yansıtan 1989 tarihli "The End of History?" isimli makalesinde (ki makalenin entelektüel değeri tartışmalı olmakla beraber, tarihsel bir dönemi yansıtmaktaki önemi tartışmasızdır) tarihin Batı tipi liberal demokrasinin nihaî zaferiyle sonuçlandığı, liberal demokrasinin tüm alternatiflerinin iflâs ettiği, gerek siyasî gerekse ekonomik liberalizmin insanlığın nihaî ideolojisi olduğu, bu sebeple de tanık olunan şeyin sadece Soğuk Savaşın değil ve fakat tarihin de sonu olduğu ifade edilmektedir[398]. Fukuyama, Alexandre Kojève'nin Hegel yorumuna atıfta bulunarak -ki Fukuyama'ya göre Hegel'i yalnızca Marx'ın perspektifinden tanımamız ne büyük talihsizliktir[399]- tarihin sonunda tezahür eden liberal devletin, insanların evrensel özgürlük haklarını tanıyan bir hukuk sistemiyle yönetilen ve yönetilenlerin rızasına tâbi olduğu için demokratik olan, en büyük hırsı ise ortak bir market piyasası oluşturmak olup, somut örneği en iyi Batı Avrupa'da tecessüm eden "evrensel homojen devlet" olduğunu ifade etmiştir[400]. Fukuyama, nihayetinde, geçtiğimiz yüzyılda ona meydan okumaya cüret eden faşizmin ve komünizmin iflas ettiğini[401]; Marksizm-Leninizm'in Çin'den ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden silinmesinin, liberal demokrasiyi nihaî bir biçimde rakipsiz bırakacağını, "tarih sonrası" dönemin -liberalizmin mutlak zaferiyle teşekkül edeceği için- artık hiçbir yeni bir ideolojik mücadeleye yer bırakmayacak "sıkıcı" bir dönem olacağı kehanetinde bulunmaktadır[402].

---

[397] Markoff, ss. 11-12.
[398] Francis Fukuyama "The End of History", The National Interest, Sayı: 16, Yaz 2019, ss. 3-4.
[399] Fukuyama, s. 4.
[400] Fukuyama, s. 5.
[401] Fukuyama, ss. 9-13.
[402] Fukuyama, s. 18.

Demokrasinin bu spesifik türü, yani en basit sözlük tanımı itibariyle liberal demokrasi, hükümetin gücünün sınırlandırıldığı ve bireylerin özgürlük ve haklarının anayasal olarak belirlenmiş normlar ve kurumlar tarafından korunduğu bir demokrasi biçimidir[403]. Yine bu tanıma göre liberal demokrasinin temelinde yatan şu ilkeler genel olarak kabul görmektedir: çoğulculuk ve hoşgörü (yani siyasî iktidarın çeşitli çıkar grupları arasında dağıtılması ve gruplar arasında çatışan siyasî bakış açılarının veya önceliklerin varlığının kabul edilmesi); siyasî anlaşmazlıkların mümkün olduğunca anayasal bir çerçevede ve hukuk devleti kapsamında çözülmesi; kuvvetler ayrılığı (bağımsız bir yargının işleyişi de dahil olmak üzere) ve nihayetinde de bireysel medenî hakların korunması[404]. Dolayısıyla liberal demokrasiden bahsederken aslında sorgulamaya konu iki unsurun da mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür: demokrasi ve hukuk devleti.

Liberal demokraside, hukuk devleti sayesinde (ve bir takım hukuk prensipleriyle sınırlanmış) liberalizmin, devlet nezdindeki siyasî *iktidar/yapabilirliği* hukuk kalıbında tezahür ettirme gayesi de amacına ulaşmaktadır: hukuk temelli devlet, siyasî *iktidar/yapabilirliğin* keyfî ve hukuk dışı tatbikini engellemektedir[405]. Bu anlamda liberal doktrin, devleti ikili bir sınırlandırmaya tâbi tutmaktadır: ilk olarak devlet iktidarının sınırları, ikinci olaraksa devletin işlevinin sınırları[406]. Bu sınırlandırmaların ise devletin niteliği açısından iki tezahürü olmaktadır: ilk olarak hukuk temelli devlet, ikinci olaraksa minimal devlet[407]. Devlet iktidarının sınırlanmasına istinaden tezahür eden hukuk temelli devlet (ya da hukuk devleti), iktidarın genel normlarla sınırlandırıldığı ve hukuk kuralları içerisinde hareket ettiği, onu düzenleyen kuralların dışına taştığı anda onu sınırlayacak hukukî mekanizmaların varolduğu devlet biçimidir[408]. Bu anlamıyla liberal demokrasi, demokrasinin hukukla hem düzenlendiği hem de sınırlandığı bir *iktidar/yapabilirlik* öngörmektedir. Fakat *iktidar/yapabilirliğin* hukuken sınırlanan boyutu daha çok onun siyasî ve hukukî boyutuna ilişkindir. Zira, liberal doktrinde,

---

[403] André Munro, "Liberal Democracy", **Britannica**, https://www.britannica.com/topic/liberal-democracy, (23.11.2023).
[404] Munro.
[405] Norberto Bobbio, **Liberalism and Democracy**, çev. Martin Ryle, Kate Soper; Verso, 1990, s. 12.
[406] Bobbio, s. 11.
[407] Bobbio, s. 11.
[408] Bobbio, s. 12.

iktidar/yapabilirliğin iktisadî boyutu, daha çok liberalizmin getirdiği ikinci sınırlandırma biçiminin tezahürü olan minimal devlet aracılığıyla düzenlenmektedir. Buna göre devlet, siyasî-hukukî *iktidar/yapabilirlik* bağlamında hukuk devleti şeklinde hukuk aracılığıyla ve sınırlamasıyla iktidar/yapabilirlik sahibi, iktisadî *iktidar/yapabilirlik* bağlamında ise minimal devlet şeklinde *iktidar/yapabilirlik* yoksunu olarak tasavvur edilmektedir. Burada liberal paradigmanın ayırt edici özelliği de yatmaktadır; keza bir devlet, hukuk devleti olup da minimal bir devlet olmayabilir ki günümüz sosyal devletleri buna örnektir; ya da bir devlet, hukuk devleti olmayıp pazar ekonomisine sahip olabilir (yani siyasî ve hukukî anlamda mutlakiyetçi olup, iktisaden liberal olabilir)[409]. Sonuç olarak liberal teoride devlet, *iktidar/yapabilirliğin* siyasî ve hukukî boyutlarında hukuk vesilesiyle teşekkül eden bir muktedirken, *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî boyutunda muktedir değildir[410].

Dolayısıyla liberalizmin hukuk devletine ilişkin tahayyülü, yukarıda ifade edildiği üzere, devletin siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliğinin* hukuk sınırlarında ve hukuk vesilesiyle tezahür etmesinde; iktisadî anlamda ise muktedirlikten vazgeçmesinde yatmaktadır. Peki ya onun demokrasiyle olan ilişkisi? Norberto Bobbio'ya göre bu ilişkinin niteliği, demokrasinin de niteliğiyle ilgilidir: modern demokrasi liberalizmle uyumlu olmaktan öte onun doğal bir uzantısıdır da fakat prosedürel bir demokrasi olduğu müddetçe[411]. Keza Bobbio'ya göre demokrasinin iki görünümü vardır: liberalizmle uyumlu olup daha çok "oyunun kurallarıyla" ilgili olan prosedürel demokrasi, bir de yurttaşların eşitliğini esas alan aslî demokrasi[412]. Buna göre liberal demokrasinin temel iki unsurunu teşkil eden liberalizm ve demokrasi, demokrasinin prosedürel bir biçimde anlaşılması durumunda, birbirlerine bağlıdırlar; zira demokratik prosedürler liberal devletin üzerine inşa edildiği temel hakların korunması için gerekliyken, yine bu demokratik prosedürlerin işleyebilmesi için temel haklar gereklidir[413].

Şüphesiz liberal demokrasinin içkin olduğu biçimdeki prosedürel demokrasinin, liberalizmle yakaladığı uyum akla yatkındır. Zira demokrasinin en

[409] Bobbio, s. 11.
[410] Devletin, liberal tahayyüldeki iktisadî *iktidar/yapabilirlik* eksikliğinin, son 40 yıldaki liberal praksiste ne kadar varolduğu hususuna ise tezin ilerleyen bölümlerinde değinilecektir.
[411] Bobbio, s. 31.
[412] Bobbio, ss. 31-32.
[413] Bobbio, ss. 36-39.

azından prosedürel biçimde devam edebilmesi için *demos* için eşit oy hakkı, seçme ve seçilme hakkı; siyasî sisteme ne şekilde katılabileceğine karar verebilmek için ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğü; nihayetinde de bu hakların güvence altına alınması ve gasp edilmemesi için hukuk devleti gereklidir. Yine bu hakların sahiplerinin seslerini duyurabilmeleri ve haklarını kaybetmeyecek şekilde siyasî sistemi etkileyebilmeleri için demokrasiye ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla liberalizm ve prosedürel demokrasi arasında totolojik anlamda pozitif bir geribesleme döngüsü vardır. Fakat her ne kadar bu prosedürel önerme mantıksal bir tutarlılık ifade etse de kaçırdığı bir nokta vardır: o da amacı sadece soyut bir mekanizmanın çalışması olan bir demokrasi *demos* için neden tercih edilmelidir? Zira tek amacı sistemin devamlılığını sağlamak olan bir prosedürler yığını için halk neden mücadele etsin ki[414]? Halka *iktidar/yapabilirlik* sağlamayan bir prosedürel demokrasi, onu sadece bir sistemin seçimsel meşruluk aracı olarak *özneleştirmekte/tâbi kılmakta* değil midir?

Keza 20.yy'ın totaliter rejimlerinin çöküşünün demokrasinin zaferi olarak görülmesi, aynı zamanda demokrasinin sadece totaliterliğin tersi biçimindeki olumsuz[415] algılanışını da yansıtmaktadır[416]. Zira aşağı yukarı Sovyetler Birliğinin çöktüğü döneme denk gelip, sorgulamaya konu edilen 1980'lerden günümüze kadar olan dönemde epey popüler olan salt totaliterliğin olumsuzluğu şeklinde tanımlanan demokrasi, demokratik taleplerin sistem içerisine kanalize edilmesine güçleştirmekte ve dolayısıyla bu taleplerin sistem dışı (ya da hukuk dışı) yollarda tecessüm etmesi potansiyelini açığa çıkarmaktadır.[417]

Demokratik taleplere, liberal demokrasi içerisinde, prosedürel ve olumsuz anlamda kurgulanmasının yarattığı doğal sınırlamalara ek olarak bir sınırlama da hukuk devletiyle getirilebilmektedir. Zira bir yandan devletin keyfiliğini sınırlayıp, esas olarak da devletin iç teşekkülünü ve toplumsalın içerisindeki pozisyonunu düzenleyen hukuk devleti, demokrasiye imkân tanıyabileceği gibi, onu engelleyebilir

---

[414] Alain Touraine, **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, ss. 19-20.

[415] Burada "olumsuzluk"tan kastedilen şey aksiyolojik bir değerlendirme değil, bir şeyin bir niteliğin olmamasıyla nitelenmesidir. Bu anlamda demokrasinin, totaliteryanizm bağlamında olumsuz tanımlanması, onun yalnızca totaliteryanizmin yokluğu şeklinde tanımlanmasıdır. Olumsuzluğun tersi ise "olumluluktur"; buna göre olumluluk, bir şeyin bir niteliğin varlığıyla tanımlanmasıdır.

[416] Touraine, ss. 18-19.

[417] Touraine, ss. 20-21.

de[418]. Keza yukarıda prosedürel demokrasinin üstlenme potansiyeli sergilediği *özneleştirme/tâbi kılma* işlevini hukuk devleti de üstlenebilir. Hukukun iki temel işlevi, düzeni tarif etmek ve düzeni korumaktır[419]. Düzeni kuran ideoloji ise hukukun kurulma anında hukuk pelerini ile görünmezlik kazanır[420]. Hukuk bir ideoloji tarafından kurulduğu andan kendi söylemi içerisinde o ideolojiden arınır; hukukî *iktidar/yapabilirliğin* üzerinde yükseldiği cebrî, iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* hukukun altına gizlenir. Topuzkanamış'ın deyimiyle:

> *Hukuk devletinde siyaset, hukukun sınırlarına tâbi olmak durumundadır. Bu sebeple Anayasa Hukuku, hiçbir zaman sadece "hukuk" olarak kalamaz. Devlet ve toplum düzeninin siyasi yapısı, kurucuların ortaya koydukları ana fikirlerin depolitikleşip hukuka dâhil edilmesi ile hukukun meşruluk alanına katılır. Düzeni tarif eden Anayasa, o düzen içindeki bireyleri de yurttaş olarak nitelendirir. Kısacası düzeni ve düzene tâbi olanları belirleyerek, varsayımsal ve rasyonel bir meşruluk düzlemi üretir.*[421]

Topuzkanamış'ın ifade ettiklerinden, yurttaşların hukukla depolitize edilmiş *iktidar/yapabilirlik* yığınının dışında tutulması ve bu yığının meşruiyetinin sağlanması için *özneleştirilmesi/tâbi kılınması* potansiyeline işaret edilebilir. Zira sadece prosedürler bütününden müteşekkil bir demokrasi anlayışı içerisinde hukuk devleti, *demos*'u gerçek bir *iktidar/yapabilirlik* imkânından mahrum bırakarak, onu sadece sistemin meşruiyetini sağlayacak bir seçmen olarak ya da sadece adliye koridorlarında önceden sonucu belli bir hukuk mekanizması içerisinde mukadderatına teveccüh etmiş bir "hak öznesi" olarak *özneleştirip/tâbi kılabilir*. Bu andan itibaren hak öznesi haline gelen kimse, hukukla takdîs edilmiş ideolojinin ve hukuka kaynaklık eden *iktidar/yapabilirlik* yekûnunun belirlediği sınırlar (ki bu hukuku teşkil eder) dışındaki mücadele olasılıklarına karşı izole edilir. Hak öznesi haline getirişteki ideolojik tahakküm siyasî, iktisadî veya cebrî tahakkümden daha inceliklidir. Zira burada bireye yalnızca boyun eğdirilmez ve fakat kendini üzerinde kurulan tahakkümün içerisinde fail olarak tanımlaması da mümkün kılınır, o

---

[418] Touraine, ss. 37-38.
[419] Engin Topuzkanamış, **Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez?**, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2023, ss. 5-6.
[420] Topuzkanamış, s. 5.
[421] Topuzkanamış, s. 5.

özneleştirilir/tâbi kılınır[422]. Zira her öznenin kaderi, bir anlamda tâbi kılınmaktır da, tâbi kılınan özne, kendisine getirilen boyun eğdiriş içerisinde kendisini fail olarak da tanımlar; yani özne olarak boyun eğen, boyun eğişin de faili de kılar kendisini[423]. Keza hukuk tarafından hak öznesi haline getirilen de o hakkın öznesi haline getirildiği gibi o hukuk tarafından da ona boyun eğdirilir. Evet, hak öznesi artık hukuk tarafından belirlenmiş yollarda yürüyebilecektir; fakat artık hukukî yolların dışına çıkması da yasaklanmıştır; ve hukuk dışı yollara çekilmiş barikatlar, fiziksel olduğu kadar bireyin kafasında da yer almaktadır.

Burada hatırlatılması gereken şey, liberal demokrasinin paradigması içerisinde hukuk devleti ile sınırlanan şeyin *iktidar/yapabilirliğin* siyasî, hukukî ve cebrî boyutları olduğudur. Peki ya iktisadî boyut? Liberal demokrasi aynı zamanda bir pazar ekonomisi de öngörmekte değil midir? Orada devlet, hukuk içerisinde tanımlanmış ve hukukla düzenlenmiş bir varlık üzerinden değil, bir yokluk üzerinden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla iktisaden belli bir *iktidar/yapabilirlik* biçimi öngörülmektedir; ancak bu alan üzerindeki muktedirlik -en azından söylemsel düzeyde- devlet dışı aktörlere devredilmektedir. Fakat devletin iktisadî alandaki minimal varlığı, bu alanda *iktidar/yapabilirliğin* nâmevcudiyetini ya da bu alandaki *iktidar/yapabilirliğin* hukuk, siyaset veya cebir gibi diğer alanlar ile etkileşime girmediğini kanıtlamamaktadır. Demokrasiye prosedürel, hukuk devletine normatif ve devlete de formalist perspektiften bakıldığında iktisadın bu kavramlarla pek az ilişkisi vardır; oysa ki modern demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin son kırk yıldaki en büyük arabulucusu olan liberal paradigmanın üzerine pek de tevazu göstermediği bir iktisat teorisi bulunmaktadır, hatta demokrasinin bir iktisadî sistem olan kapitalizmle simbiyotik bir ilişkisinin olduğuna dair temellendirmeler de bulunmaktadır[424]. Dolayısıyla liberal paradigmanın içerisinde dahi, iktisadî alanın görmezden gelinmesi, demokrasiye bütüncül bir bakışı engellemektedir. Böylelikle iktidar sorununun bir prosedürler bütünü -ki bu ister bir prosedürel demokrasi isterse hukuk devletinin kuralları olsun- üzerinden değerlendirilmesi, bu prosedürlerin

[422] Michel Foucault, "Le sujet et le pouvoir", **dits et écrits**, Cilt: 4, Éditions Gallimard, 1994, ss. 227-229.
[423] Byung-Chul Han, **Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri**, 5. Baskı, Metis, İstanbul, Eylül 2022, s. 11.
[424] Gabriel A. Almond, "Capitalism and Democracy", **PS: Political Science and Politics**, American Political Science Association, Cilt: 24, Sayı: 3, ss. 467-474.

ötesinde gerek demokrasiye gerekse hukuk devletine dayanak olan *iktidar/yapabilirlik* yekûnunun ifşasını imkânsız kılmaktadır.

İşte liberal demokrasinin içkin olduğu prosedürel demokrasiye ve hukuk devletine dair bütüncül bir sorgulamaya girişebilmek için onlara kendi paradigmalarının dışından bakmak gerekir; evet, belki mantıksal bir önerme olarak hukuk devleti ve (prosedürel) demokrasi kendi içerisinde tutarlıdır -ki gösterileceği üzere bu konuda da karşıt görüşler bulunmaktadır- fakat dış dünyanın bu mantıksal önermeye uymak gibi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu sebeple de bu iki kavramın arasındaki ilişki üzerine, sadece son 40 yılda onlara ithaf edilen anlamla değil, bu süreçte onların üzerinde tecessüm ettiği *iktidar/yapabilirlik* üzerinden bir sorgulamaya girişilecektir.

II. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNİN İKTİSADÎ BAĞLAMI

A. Neoliberal Ekonomi Politikaları

1. Neoliberalizmin Söylemi

20 Ocak 1981 tarihli konuşmasında dönemin Amerikan Başkanı Ronald Reagan, Amerika'nın karşı karşıya kaldığı krizler karşısında sarfettiği "Hükümet (devlet) problemimiz için bir çözüm değildir, hükümet (devlet) problemin kendisidir[425]" cümlesi neoliberal iktisadî anlatıyı iyi bir şekilde özetler niteliktedir. Neoliberalizmin düşünsel kurucuları ise Reagan'ın ifadesindeki eğilimi şu şekilde temellendirirler: insan onuru ve bireysel özgürlük medeniyetin temel değerleri olarak esas alınmalıdır, bu siyasî ideallerin karşısındaki tehdit yalnızca faşizm veya komünizm değil ve fakat aynı zamanda bireysel tercihin önüne kolektif kararı koyan her türlü devlet müdahalesidir[426]. Zira neoliberalizmin entelektüel hattının kurulmasında etkili olup içerisinde Friedrich von Hayek, Milton Friedman ve Karl Popper gibi tanınmış düşünürlerin de bulunduğu Mont Pelerin Cemiyeti'nin 1947 tarihli kuruluş beyanında, medeniyetin merkezî değerlerinin risk altında olduğu,

[425] Ronald Reagan, "Inaugural Address: Reagan Quotes And Speeches, Januray 20, 1981", Ronald Reagan Presidential Foundation & Institut**e**, https://www.reaganfoundation.org/ronald-reagan/reagan-quotes-speeches/inaugural-address-2/, (26.11.2023).
[426] David Harvey, **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press, 2005, s. 5.

bireyin keyfî iktidarın baskısıyla karşı karşıya bulunduğunu, Batı'lı insanın en kıymetli değerleri olan ifade ve düşünce özgürlüğünün tehdit altında olduğunu; dahası bu gelişmelerin her türlü mutlak ahlakî standardı reddeden bir tarih görüşüyle ve hukuk devletinin arzu edilebilirliğini sorgulayan teorilerin gelişmesiyle beslendiğini ifade edilmektedir[427]. Cemiyet, kimi hukukî, siyasî ve ahlakî ifadelerde bulunduktan sonra nihayetinde bazı iktisadî çıkarımlarda da bulunmaktadır; zira mezkûr beyanda, bu vahim gelişmelerin aynı zamanda özel mülkiyete ve rekabetçi piyasaya dair bir inanç kaybından da beslendiği ifade edilmektedir[428].

Zira neoliberal teori, Mont Pelerin Cemiyeti'nin bu erken tarihli beyanatına uygun bir biçimde, özel mülkiyetin, hukuk devletinin ve serbest ticaret ile serbest piyasa müesseselerinin devletçe kollanması gerektiğini öne sürer[429]. Neoliberalizmin hukukî tahayyülü, piyasadaki hukukî kişilerin serbestçe akdettiği bir yükümlülükler ağından ibarettir; akdin kutsallığı ve bireysel özgürlük, gerekirse devlet cebrince her ne pahasına olursa olsun korunmalıdır[430]. Tabii ki bu müdahale bir hiç uğruna da olmayacaktır: özel teşebbüsün verimliliğinin artmasıyla herkes için daha yüksek yaşam standartları sağlanacak, serbest piyasa sayesinde üst sınıflarda biriken servetin alt sınıflara akmasıyla yoksulluk ortadan kaldırılacaktır[431]. Zira "damlama teorisi"ne göre sermaye üst sınıfların elinde biriktikçe, ekonomi topyekûn büyüyecek ve nihayetinde üstte oluşan bu birikim alta da damlayacaktı[432]. Öyle ki gelişmenin olağan gidişatı, ilk başta yukarıda büyük bir sermaye birikimi ardından da tabana doğru yayılmaydı, tarihin gidişatı böyle değil miydi[433]? Dolayısıyla devlete iktisadî anlamda biçilen ilk görev serbest piyasaları kurmak, serbest piyasaların işleyebilmesi için hukuk devletini tesis etmek, vergi kesintisi yapmak ve sonrasında ellerine arkasına bağlamaktı: görünmez el kendi kendine çalışacaktı[434].

---

[427] Harvey, s. 20.
[428] Harvey, s. 20.
[429] Harvey, s. 64.
[430] Harvey, s. 64.
[431] Harvey, ss. 64-65.
[432] H. W. Arndt, "The 'Trickle-down' Myth", **Economic Development and Cultural Change**, C: 32, S. 1, Ekim 1983, ss. 1-8.
[433] Arndt, ss. 6-7.
[434] "Görünmez el" ya da "The Invisible Hand" kavramı A.Smith'in "The Wealth of The Nations" adı eserinde piyasanın iktisadi ilişkileri kendiliğinden düzenleyen bir düzeni olduğunu ifade etmek için kullandığı bir kavramdır.

Fakat neoliberal teoriye göre devletin özel kişiler lehine (ister tüzel kişilik olsun isterse gerçek) serbest piyasaları kurması veya koruması yeterli değildi: aynı zamanda kamusal nitelikteki mülkiyetin de özelleştirilmesi gerekmekteydi, zira bir şeyin özel mülkiyete tâbi tutulmaması onun verimsiz kullanılması demekti[435]. Garrett Hardin'in "Ortak Varlıkların Trajedisi" isimli epey etkili[436] makalesi, insanların kendilerine ait özel mülkiyete sahip çıktıkları fakat kamusal mülkiyeti kimsenin umursamadığı dolayısıyla hor kullanıldığı tezini öne sürmektedir[437]: Buna göre kimse kendine ait çayırı müsrif veya verimsiz bir biçimde kullanmamaya özen gösterirken; kamusal bir çayır için aynı özen gösterilmemekteydi[438]. Dolayısıyla ortada boşa harcanmış bir potansiyel bulunmaktadır; bu potansiyelin de en verimli haline, yani özel mülkiyete tedavül edilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılabileceği üzere neoliberalizm, devlete iktisadî alanda minimalizmden daha büyük bir rol biçmektedir. Tam da burada neoliberalizmin devlete dair temel çelişkisi yatmaktadır: her ne kadar neoliberal teoride piyasanın kendi kuralları olan "doğal" bir yapı olduğu ifade edilse de; aslında pratikte piyasaya dair mülkiyet hakkı, şirketler hukuku gibi kuralları koyan ve bu kuralları uygulayan devlettir[439]. Zira devlet sadece elini eteğini vergilerden ya da iktisadî işletmelerden çeken bir münzevi olarak değil; bilakis hukuk devleti de dahil olmak üzere elindeki araçlarla piyasayı ve özel mülkiyeti korumak, kamusal mülkiyeti özel mülkiyete dönüştürmek için elindeki siyasî-hukukî-cebrî *iktidar/yapabilirliği* kullanarak iktisadî *iktidar/yapabilirlik* üreten bir hâmî olarak tasavvur edilmekteydi. Bu durumun örnekleri tezin birinci bölümünde görülmüştür: Solon ve Peisistratos ellerindeki siyasî-hukukî *iktidar/yapabilirliği*, sıradan Atina'lılar için iktisadî *iktidar/yapabilirliğe* dönüştürmüşlerdi. *İktidar/yapabilirlik*

Adam Smith, **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nation**s, Wordsworth Classics of World Literature, 2012, s. 445

[435] Harvey, s. 65.

[436] Mezkûr makale öylesine etkili olmuştur ki kamusal malların ne kadar verimsiz olduğunu ve özelleştirilmeleri gerektiğini öne süren argümanlar için makalenin ismi yani "Ortak Varlıkların Trajedisi" ya da orijinal ismiyle "*The Tragedy of the Commons*", tıpkı "selpak", "atari" veya "oralet" gibi özel bir isimden genel bir kategoriyi tanımlar hale dönüşmüştür. Bugün dahi kamusal mülkiyetin zararlarını anlatmak için mezkûr makalenin ismi sıklıkla kullanılmaktadır.

[437] Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons." **Science**, Cilt: 162, Sayı: 3859, 1968, s. 1248.

[438] Hardin, ss. 1243-1248.

[439] Terry Hathaway, "Neoliberalism as Corporate Power", **Competition & Change**, 2020, Cilt: 24, Sayı: 3, ss. 319-320.

farklı formlara dönüşebilirdi: fakat kimin için? Özelleştirilecek kamusal malları kim satın alacaktı? Cevap hayattaki birçok sorunun cevabıyla aynı: Ya parası (iktisadî *iktidar/yapabilirlik*) ya da dostu (siyasî *iktidar/yapabilirlik*) olanlar.

2. Neoliberalizmin Praksisi

a. Neoliberalizmi Doğuran Şartlar

İkinci Dünya savaşının bitiminde kurulan iktisadî düzende hemen hemen her kapitalist ülkede varolan ortak eğilim, üst sınıfların iktisadî *iktidar/yapabilirliğinin* emekçiler lehine sınırlanmasıydı[440]. Zira kapitalizmin 1930'larda yaşanan yıkımı tekrar yaşamaması, savaş sonrası uluslararası düzende iç barış ve sükûnetin sağlanması için sermaye ve emek arasında bir uzlaşıya gidilmeliydi[441]. Bu düzenin temelleri, kapitalist üretimin siyasî, toplumsal, finansal ve teknik bakımlardan yaygın devlet müdahalesi aracılığıyla yeniden yapılandırılmasıyla atılmıştır[442]. Savaş sonrası ekonomik büyüme döneminde maaşlarda düzenli bir yükseliş ve artan bir kamu harcaması yaşanmış; bu büyüme artan iç taleple değil yüksek yatırım ve ihracatla sağlanmıştır[443]. Keynesyenizm temel anlamda emek ve sermayeyi aynı anda memnun etmeye çalışan bir cambazdı: tam istihdam sağlanmasıyla yalnızca emekçiler memnun edilmeyecek ve fakat aynı zamanda üretimin artmasıyla sermaye birikimi de artacak, yine tam istihdam ve kamu harcamaları sayesinde emekçiler düzenli olarak artan maaşlarıyla üretilen malları satın alabilecek eğitimli, sağlıklı ve mutlu bir tüketici sınıfı olarak *özneleştirilecek/tâbi kılınacak*; dolayısıyla sürekli artan arz, orantılı bir biçimde artan talebe de kavuşabilecekti[444].

Fakat savaş dönemi ve sonrası yeniden yapılandırma döneminin üretim planlamasının terk edilmesinin ve hem ulusal hem de uluslararası piyasaların hızlı bir şekilde serbestleşmesinin sonucu, devlet müdahalesi ne kadar yüksek olursa olsun, üretime ilişkin yatırımın vardığı nihaî noktanın kâr birikimi olmasıydı; dolayısıyla ne

---

[440] Harvey, s. 15.
[441] Harvey, ss. 9-10.
[442] Simon Clarke, **Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State**, Edward Elgar Publishing Company Limited, Aldershot, 1988, s. 271.
[443] Clarke, s. 267.
[444] Clarke, ss. 275-276.

kadar yüksek oranda kamu yatırımı olursa olsun karşısında bir o kadar da regülasyonun gevşediği bir sermaye birikimi vardı[445]. Zira ortada şöyle bir durum bulunmaktaydı: her ne kadar devletler Keynesyen bir perspektiften denetim ve yönetim sağlamak istese de kapitalist sistemin çalışması için işletmelerin kar etmesi gerekmekteydi ve bu sebeple de gerek devletler gerekse de sermaye, paranın küresel hakimiyetine bağlıydı[446]. Küreselleşmiş sermaye ve Keynesyenizmin ulusal araçları arasında bir çelişki bulunmaktaydı: Ulus devletlerin tam istihdam sağlama kabiliyeti, sermayenin küresel ölçekteki aşırı birikimi karşısında yerli üretken sermayenin göreli rekabet gücü tarafından kısıtlanmaktaydı[447]. Dolayısıyla ortada küresel bir kriz, elde ise ulusal araçlar bulunmaktaydı.

Keynesist müdahalenin, sürekli sermaye birikimini artan ücretler ve kamu harcamaları ile uzlaştırabilecek yatırım ve verimlilik artışlarını güvence altına almadaki başarısızlığı, emekçiler için sınıf mücadelesini alevlendirmekteydi[448]. Keza 1970'lerde sermaye birikimine ilişkin krizin yarattığı yükselen işsizlik ve artan enflasyon, emekçileri sosyalist alternatiflere ve emek hareketlerine yöneltmekte; sosyalist ve komünist partiler Avrupa'da taban kazanmakta ve hatta Amerika'da dahi geniş çaplı reform ve müdahale talepleri dile getirilmekteydi[449]. Dolayısıyla gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde ekonomik elitlere ve yönetici sınıfa karşı gerçek bir siyasî tehdit belirmekteydi[450]. Bu durum, küreselleşmiş bir krize karşı gelişen küresel bir talebin karşısında da yine küresel bir oligarşik reaksiyonun gelişmesine yol açacaktı. Zira tüm bunlara karşı doğacak sermaye reaksiyonu şuydu: ortodoks iktisat ilkelerinin yeniden tesis edilmesi ve işçi sınıfının serbest piyasanın ve hukukun üstünlüğünün boyunduruğuna sokulmasıyla, hem sermayenin hem de işçi sınıfının karlılık çerçevesinde özneleştirilmesi/tâbi kılınması için gerekli şartlar sağlanacaktı[451].

---

[445] Clarke, s. 271.
[446] Clarke, s. 271.
[447] Clarke, s. 283.
[448] Clarke, s. 304.
[449] Harvey, ss. 14-15.
[450] Harvey, ss. 14-15.
[451] Clarke, s. 305.

b. Neoliberalizmin Tesisinde *İktidar/yapabilirliğin Niteliği*

Neoliberalizmin teorik altyapısının izi her ne kadar Mont Pelerin Cemiyeti'ne kadar sürülebilse de neoliberalizmin küresel anlamda bir praksise kavuşması, ilk neoliberal devlet denemesinin de gerçekleştiği Şili'de 1973 yılında başlamıştır[452]. 1970'lerin ortasından ilk önce Latin Amerika'da ortaya çıkan bu sistem, kısa bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Birleşik Krallık'a sıçramış, ardından da halihazırda gelişmiş kapitalist ekonomilere ve Uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası'nın politikalarıyla gelişmekte olan ülkelere ve eski Doğu Bloğu ülkelerine yayılmıştır[453].

Neoliberalizmin teorisinde devlete, hukuk devletinin kurulması (veya korunması), serbest piyasa koşullarının sağlanması ve nihayetinde kamu mallarının özelleştirilmesi gibi iktisadî-hukukî bir misyon yüklenmiştir. Fakat bu misyonun gerçekleştirilmesi için *iktidar/yapabilirliğin* sadece hukukî veya iktisadî boyutlarına başvurulmamıştır. Zira *iktidar/yapabilirlik* topyekûn seferber edilmiştir: bu seferberliğin bir kutbunda Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) ve Dünya Bankası'nın neoliberal dinin katedrallerine çevrilmesi[454] gibi entelektüel/ideolojik nitelikte, diğer ucunda ise Şili'de demokratik yollarla iktidara gelmiş sosyalist Salvador Allende'ye darbe yapıp ülkedeki sol hareket mensuplarını ölüme ve işkenceye maruz bırakmış Pinochet'nin yaptıkları gibi *iktidar/yapabilirliğin* cebrî boyutu niteliğinde araçlar kullanılmıştır[455]. Keza neoliberalizmin teorisindeki "devletin müdâhil olmaması" söylemine karşın, bu teorinin pratiğe dökülmesinde hem niteliksel hem de niceliksel olarak geniş bir spektrumda *iktidar/yapabilirlik* kullanılmıştır[456].

Neoliberalizmin teorisinin pratiği dökülmesinde ilk deney Şili'de *İktidar/yapabilirliğin* ilksel[457] biçimi olan cebrî *iktidar/yapa*bilirlik aracılığıyla

---

[452] Harvey, s. 7.
[453] Alfredo Saad-Filho, **Kriz Çağı: Neoliberalizm, Demokrasinin Çöküşü ve Pandemi**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, Birinci Basım, İstanbul, Mayıs 2023, s. 27.
[454] Harvey, s. 29.
[455] Peter Kornbluh, **The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability**, The New Press, 2013, New York, ss. 161-181.
[456] Saad-Filho, "Kriz Çağı", ss. 26-27.
[457] *İktidar/yapabilirliğin* cebrî yönü genel olarak ilkel bir iktidardır, zira tarihsel anlamda devletin teşekkülü için ilksel bir rol oynamıştır (bkz. Robert L. Carneiro, **"**A Theory of the Origin of the State", **Science**, American Association for the Advancement of Science, Cilt: 169, Sayı: 3947, 1970, ss. 733 - 738.); fakat bu cebrî boyut neoliberalizm ve Şili bağlamlarında da özel olarak istisnaî ilksel

gerçekleşmiştir[458]. 1970 yılında düzenlenen demokratik seçimler sonucunda, Sosyalist Parti'nin lideri Salvador Allende'nin önderliğinde, Sosyalist Parti'den, Komünist Parti'den, Radikal Parti'den, Hıristiyan Sol'dan ve irili ufaklı bir takım sol örgütlerden müteşekkil Birleşik Halk koalisyonu kurulmuş ve iktidara gelmiştir[459]. Allende, iktidara geldiği 1970 yılından askerî darbeye maruz kalacağı 1973 yılına kadar, mevcut hukuka ve anayasaya uygun bir biçimde bir takım Marksist esinli sosyal ve ekonomik reforma girişmişti[460]. Bu reformlar arasında toprak reformu ve büyük endüstrilerin, bankacılık sektörünün, nihayetinde de madenlerin kamulaştırılması gibi reformlar yer almaktaydı[461]. Şili'nin yerli sermaye sahiplerinin, Amerikan Şirketlerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, sosyalizme meyleden Allende'ci politikalara karşı arzuladığı 11 Eylül 1973 tarihli darbe sonucunda demokratik bir biçimde seçilmiş olan hükümet devrilip, ordu yönetime el koymuş; her türlü halk hareketi ve sol siyasî örgütlenme (ve hatta yoksul mahallelerde sağlık hizmeti veren hastaneler gibi halk örgütlenmeleri dahi) cebren ortadan kaldırılmış, emek piyasası sendikalarınki gibi her türlü sınırlayıcı kural ve müdahaleden "âzâde kılınmıştır"[462]. Darbeyi takip eden günlerde Pinochet'ci ordu o kadar çok kan dökmüştü ki; Amerikan istihbarat teşkilatı (CIA), darbeden itibaren sadece 9 gün içerisinde, 4.000 insanın, darbe gerçekleştirilirken veya sonraki "temizlik operasyonlarında" öldürüldüğünü raporlamıştır[463]. Zira ordu, sadece Allende'ye yakın devlet görevlilerini değil, sivilleri de katletmiş; 6 hafta içerisinde 1.300'e yakın sivil öldürülmüştü. Ayrıca siyasî aktivistlere, sâbık hükümete yakın devlet görevlilerine, sendikacılara, fabrika işçilerine ve hatta gecekondu mahallesi sakinlerine yönelik kitlesel gözaltılar gerçekleştirilmiş, toplam 13.500 Şili'li gözaltına alınmış; onlarca toplama ve işkence kampları kurulmuş, binlerce Şili'li bu kamplarda öldürülmüş, kaybolmuş veya işkenceye uğramıştır[464].

---

niteliği haizdir, zira tarihteki ilk neoliberal devlet denemesi de Şili'de Pinochet'nin tatbik ettiği cebrî iktidar/yapabilirlik aracılığıyla gerçekleştmiştir.

[458] Harvey, s. 7.

[459] Luis Roniger, Maria Sznajder, **The Legacy of Human Rights Violations in the Southern Cone: Argentina, Chile, and Uruguay**, Oxford University Press, 2003, s. 14.

[460] Roniger, s. 14.

[461] Roniger, ss. 14 - 15.

[462] Harvey, ss. 7 - 8.

[463] Kornbluh, s. 161.

[464] Kornbluh, ss. 165-172.

Tüm bu şiddet tatbikinden sonra ise sıra özelleştirmeler gibi neoliberalizmin daha "barışçıl" politikalarına gelmiş; iktidarın ilk(s)el biçimi olan cebrî *iktidar/yapabilirliğin* üzerine *iktidar/yapabilirliğin* diğer boyutları inşa edilmiştir[465]. Şili'de hızlı özelleştirmeler ve piyasanın serbestleştirilmesi gibi konularda tepeden inme bir "şok terapisi" -ki bu terapi daha sonra sayısız "hastanın" üzerinde de tatbik edilecekti- uygulanacaktı[466]. Bal tutan parmağını yalar; cebrî *iktidar/yapabilirliği* tutan ise buna müstenit diğer *iktidar/yapabilirlik* biçimlerinden yararlanır. Keza Pinochet dönemi özelleştirmeleri, "serbest piyasayı" depolitize etmek bir yana daha da politize etmiş olup, Pinochet'nin yakın çevresi -örneğin ülkedeki en büyük madencilik şirketlerinden birisi, Pinochet'nin damadına ederinin altında bir fiyata satılmıştır- kamu mallarını bedellerinin altındaki fiyatlara temellük etmişlerdir[467]. Pinochet'nin kayırmasıyla özelleştirmelerde kamu mallarını ucuza temellük edenler, sermayelerini ve *iktidar/yapabilirliklerini* Pinochet sonrası Şili'de de devam ettirebilmişlerdir[468]. Sonuç olarak cebrî *iktidar/yapabilirlik* (darbe) üzerine müstenit siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* kullanılarak (Pinochet ile iltisaklı olmak ve özelleştirmeler), ekonomik *iktidar/yapabilirlik* kazanılmış (kamusal mülkiyetin yağmalanmasıyla); nihayetinde de edinilmiş bu toplam *iktidar/yapabilirlik*, hukukî *iktidar/yapabilirlik* (özel mülkiyet hakkı) ile takdîs edilmiştir.

Latin Amerika'da neoliberalizmin cebrî *iktidar/yapabilirlik* aracılığıyla tesisi yalnızca Şili'de değil Nikaragua ve Meksika gibi ülkelerde de vuku bulmuş bir olgudur[469]. Zira neoliberal politikaların hayata geçirilmesine karşı Latin Amerika genelinde meydana gelen protestoların da cebren bastırılması sonucu binlerce göstericinin hayatını kaybetmesi bu politikaların hayata geçirilmesinde cebrî *iktidar/yapabilirliğin* yerini gösterir niteliktedir[470]. Bahsedilen örneklerde neoliberalizmin mezkûr ülkelere tesisi ve bu tesisat için gerçekleşen cebir aynı

---

[465] Felipe González, Mounu Prem, Francisco Urzúa I, "The Privatization Origins of Political Corporations: Evidence from the Pinochet Regime", The Journal of Economic History, Cilt: 80, Sayı: 2, Haziran 2020, s. 6.
[466] Naomi Klein, **The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism**, 1. Baskı, Metropolitan Books, New York, 2007, s. 7.
[467] González, s. 2.
[468] González, ss. 35-36.
[469] William I. Robinson, "Promoting Polyarchy in Latin America: The Oxymoron of Market Democracy"; **Latin America after Neoliberalism**, ed. Eric Hershberg, Fred Rosen, The New Press, New York, 2006, ss. 108-111.
[470] Robinson, ss. 117-118.

ülkede meydana gelmiştir. Fakat belirtmek gerekir ki neoliberalizm ve cebrî *iktidar/yapabilirlik* ilişkisi sadece bu ilişkinin yeşerdiği ülke sınırları içerisinde vûkû bulmamıştır. Neoliberalizmin bir ülkedeki amaçları uğruna bir başka ülkede cebir uygulanması da vâkîdir. Bunun örneklerinden birisini de Amerika Birleşik Devletleri ve müttefiklerinin Irak'ı işgâli teşkil etmektedir. Koalisyon güçlerinin 2003 tarihli işgâli, uluslararası hukuku ihlâl eden bir cebrî harekât niteliğindedir[471]. İşgal hareketi ilk olarak -Dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın da ifade ettiği üzere- 1945 tarihli Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşmasını ihlal etmiş ve uluslararası hukuk bağlamında saldırı suçu fiilini gerçekleştirmiştir[472]. Zira 1945 Tarihli BM Antlaşması'nın 2. maddesinin 4.fıkrasında ifade edildiği üzere:

> *Teşkilâtın Üyeleri, milletlerarası münasebetlerinde gerek herhangi bir başka Devletin toprak bütünlüğüne veya siyasî bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin amaçları ile telif edilemeyecek herhangi bir surette, tehdide veya kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar.*[473]

Zira Birleşmiş Milletler'in yetkilendirmesi olmadan egemen bir devlete karşı gerçekleşen bu işgâl, 2. maddenin 4 fıkrası bağlamında ihlâl teşkil edecektir[474]. Bu anlamda ABD ve müttefiklerinin tatbik ettiği cebrî *iktidar/yapabilirlik* doğumu itibariyle hukuk tarafından takdîs edilmemiş çıplak bir cebirdir; zira -en azından hukuk nezdinde- meşrû bir amaçtan yoksundur. Amaç itibariyle "gayrimeşrû" bir niteliği haiz olan bu işgâl, tatbîki itibariyle de uluslararası hukuka aykırılık teşkil etmekteydi. Zira devletlerarası cebrin tatbikine ilişkin kuralları düzenleyen uluslararası insancıl hukuk ya da "silahlı çatışmalar hukuku bağlamında" da çeşitli yönlerden hukuka aykırılık teşkil etmektedir[475]. Silahlı çatışmanın taraflarının silahlı çatışma sırasında uyması gereken kuralları düzenleyen Uluslararası insancıl hukukun temel kaynaklarını, 1907 tarihli Hague Sözleşmesi ve 1945 tarihli 4'lü Cenevre

[471] Ronald C. Kramer, Raymond J. Michalowski, "War, Aggression and State Crime: A Criminological Analysis of the Invasion and Occupation of Iraq", The British Journal of Criminology, Cilt: 45, Sayı: 4, Temmuz 2005, ss. 446-453.
[472] Kramer, s 446.
[473] Resmi Gazete, 24.08.1945, Sayı: 6092.
[474] Kramer, s. 448.
[475] Kramer, s. 451.

Sözleşmeleri ve bu sözleşmelere ek 1977 tarihli 1. Ek Protokol oluşturmakta olup; bu metinlerde bilhassa da sivillere ve sivil nitelikteki nesne, bina ve yerleşimlere saldırı yasaklanmaktayken, Uluslararası AF örgütünün tahminlerine göre işgâl ve işgâlin ilk yılı içerisinde 10.000'den fazla sivil öldürülmüş, bombalamalar sebebiyle açığa çıkan uranyum sonucu nükleer kalıntı bırakılmış -ki bu kalıntıların kısa ve uzun vadede sağlık üzerinde ciddi sonuçları vardır-, insancıl hukuka istinaden işgâlci güçlere düşen kamu düzeninin sağlanması, gıda, eğitim, sağlık gibi temel hakların korunması ve sivillerin canlarına ve malvarlıklarına saygı duyulması gibi yükümlülükler ihlâl edilmiştir[476]. Keza ölüm, yağmalama, korku ve güvensizliğin karakterize ettiği işgâle karşı Irak halkı tarafından tepki duyulmuş ve bu tepki bir direnişe dönüşmüş; işgâl güçlerinin işgâle muhalif göstericilere cevabı ise göstericilerin vurulması ve öldürülmesi, sivil yerleşim yerlerinin bombalanması, toplu bir cezalandırma yöntemi olarak evlerin ve diğer sivil yerleşimlerin bombalanması, siviller keyfî bir biçimde gözaltına alınması olmuş; Ebu Gureyb hapishanesinde Irak'lılar fiziksel, psikolojik ve cinsel açıdan işkenceye maruz bırakılmıştır[477]. Sonuç olarak işgâl devletlerinin Irak üzerinde tatbîk ettiği cebrî *iktidar/yapabilirlik* gerek doğuşu gerekse gelişimi itibariyle gayrimeşrû bir niteliktedir.

Lakin işgâl güçlerinin hukuka aykırı fiilleri sadece *iktidar/yapabilirliğin* cebrî boyutuyla sınırlı kalmamıştır. Zira İşgâl güçlerinin insancıl hukuk kurallarını ihlâl ettiği bir başka konu 4. Cenevre Sözleşmesinde öngörülen işgâlci kuvvetin kendi ideolojisi doğrultusunda iktisaden dönüştürme yasağıdır[478]. İşgâl kuvvetleri, 4. Cenevre Sözleşmesine aykırı bir biçimde, Irak'ın kamu ağırlıklı ekonomisini, serbest ticarete, özelleştirmeye ve yabancı şirketlerin hakimiyetine dayalı bir piyasa ekonomisine dönüştürmeye çalışmıştır[479]. Bu gayrimeşrû iktisadî dayatma, aynı zamanda işgâlin amacına dair de bir ipucu vermektedir. Keza ABD ve müttefiklerinin Irak'a karşı yürüttüğü işgâl hareketiyle dayatmaya çalıştığı şey, temel vazîfesi hem yerli hem de yabancı sermaye açısından kârlı sermaye birikimi koşullarını kolaylaştırmak olan neoliberal bir devlet aygıtı kurmaktı[480]. Bu yönde

[476] Kramer, s. 451-452.
[477] Kramer, ss. 453-454.
[478] Kramer, s. 453.
[479] Kramer, s. 453.
[480] Harvey, s. 7.

Irak'ta Söylemsel düzeyde hem dönemin Amerikan Başkanı George Bush'un hem de Birleşik Krallık Başbakanı Tony Blair'in açıklamalarında ise Irak'ın işgâl öncesi lideri Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle Irak halkına "özgürlük" vaadedilmekteydi[481]. Lâkin burada bahsedilen özgürlüğün pratikteki yansıması daha çok özel mülk sahiplerinin, işletmelerin, çok uluslu şirketlerin ve mali sermayenin çıkarlarından ibaretti[482]. Zira Bush Hükümeti'nin işgâlden hemen sonra Irak'a empoze etmeye çalıştığı model, IMF'nin ve Dünya Bankası'nın 1980'lerdeki ve 1990'lardaki neoliberal politikalarının da -Amerikan ordusunun elindeki silahlarla dayatılması farkıyla- bir tezahürü niteliğindeydi[483]. Keza, her ne kadar neoliberai teorinin söyleminde devlet *iktidar/yapabilirliğine* ve bu *iktidar/yapabilirliğin* bireyin özerkliğini tehdit etme potansiyeline karşı derin bir güvensizlik yatmaktaysa da; neoliberal reformlar ve liberalizmin operasyonel tutarlılığı, topluma nizam vermek ve "hatalı" bireyleri disipline etmek için devlet *iktidar/yapabilirliğine* derinden bağımlıdır[484]. Bu doğrultuda Irak'ta da neoliberal reformların gerçekleştirilmesi ve liberal bir düzen tesis edilmesi için bolca devlet *iktidar/yapabilirliği* kullanılmıştır[485]. Bu *iktidar/yapabirlik* tatbîki sonucunda işgâl kuvvetlerince kurulan "Geçici Koalisyon Yönetimi" (GKY) tarafından Irak ekonomisi yeniden yapılandırılmış, Irak'ın 20 milyar Amerikan doları değerinde petrol gelirinin büyük çoğunluğu GKY veya Irak'ın Bakanlıkları vesilesiyle Amerikan şirketlerine aktarılmıştır[486].

GKY'nin Irak ekonomisini yeniden yapılandırmaya ilişkin tasarrufu kendisini en iyi Irak'ta uygulanan şok terapisinde -ki Şili'dekine göre çok daha şiddetli bir "terapi" olmuştur[487]- bulmaktadır[488]. GKY tarafından 100 adet hukuken bağlayıcı kararname çıkarılmış ve bunların içerisinde neoliberal politikaları yansıtan şu şu konulara dair kararnameler de bulunmuştur: Devlet üretim ve emtia sübvansiyonlarının ilgâsı; ithalat tarifelerinin ve ticaret engellerinin ortadan

[481] Toby Dodge, "The ideological roots of failure: the application of kinetic neo-liberalism to Iraq", **International Affairs**, Cilt: 86, Sayı: 6, Kasım 2010, s. 1270.
[482] Harvey, s. 7.
[483] Dodge, s. 1278.
[484] Dodge, s. 1286.
[485] Dodge, s. 1286.
[486] Dave Whyte, "The Crimes of Neo-Liberal Rule in Occupied Iraq", **The British Journal of Criminology**, Cilt: 47, Sayı:2, Mart 2007, s. 178.
[487] Klein, ss. 7-8.
[488] Whyte, ss. 180-182

kaldırılması (12 numaralı kararname); ücret korumalarının ve işgücü piyasasının serbestleştirilmesi (30 numaralı kararname); vergi reformu (37 numaralı kararname); parasal reformlar ve bankacılık sektöründe reformlar (18, 20, 40, 43, 74 ve 94 numaralı kararnameler); Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) modeline dayalı uluslararası ticaret kurallarının oluşturulması (54, 81 ve 83 numaralı kararnameler); ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi (39, 46 ve 51 numaralı kararnameler)[489]. Irak ekonomisinin geleceğine dair sahip olunan niyeti en açık şekilde yansıtan 39 numaralı kararnameye dayanarak Irak'ta devletin sahibi olduğu malvarlıklarının tamamen yabancı şirketlerce temellükü ve içlerinde ilaç, telekomünikasyon ve elektrik gibi kilit alanlarda faaliyet gösterenler de bulunmak üzere 200'den fazla kamu iktisadî teşebbüsünün ilgâsı mümkün kılınmıştır[490]. Yine neoliberal politikaların bir tezahürü olan 81 Numaralı Kararnameyle Irak tarımında yıllardır süregelen tarımsal tohumun çiftçiler arasında gayri resmî bir biçimde paylaşımı pratiğini yasaklamış ve çiftçiler çok-uluslu tarım şirketlerince satılan tohumları satın almaya mecbur bırakılmıştır[491].

GKY, Irak'ın petrol zenginliğini Amerikan şirketlerinin elinde toplama stratejisi doğrultusunda, Irak'ın yeniden inşası sürecinde çeşmelerin başına Amerikan şirketlerini geçirmiş ve onların bu konumda kalmalarını garanti eden sözleşmeleri hayata geçirmiştir[492]. Keza cebrî *iktidar/yapabilirliğe* istinaden neoliberalizmin tesisi uğruna yalnızca bir dizi hukukî araca başvurulmamış ve fakat hukuk dışı faaliyetler de gerçekleşmiştir. Maliyetin çok üzerindeki yüksek kâr sistemi ticari riskleri en aza indirmiş ve büyük olasılıkla aşırı ücretlendirme kültürünü teşvik etmiş; olağan dönem hukuk düzeninin askıya alınmasıyla yaratılan *hukuksuz*[493] fiilî *iktidar/yapabilirlik* alanı gerek GKY'de gerekse yeniden inşa çabalarına katılan şirketlerde yolsuzluğun normalleşmesini teşvik etmiş, yolsuzluk ekonominin temel kurumsal aygıtlarına yerleşmiş rutin bir faaliyet haline gelmiştir[494]. Zira bu durum neoliberalizmin hukuk devletine dair içkin olduğu bir dikotomiyi de açığa

[489] Whyte, s. 181.
[490] Whyte, s. 181.
[491] Whyte, s. 181.
[492] Whyte, s. 189.
[493] Burada "hukuksuzluk" ifadesinin italik yazılmasının sebebi, onun "hukuka aykırılığı" değil "hukukun dışındalığı" veya "hukukun öncesini" ifade etmesidir.
[494] Whyte, s. 189.

çıkarmaktadır: neoliberalizm mülkiyet hakkı, sermayenin korunması ve toplumun onun ihtiyaçlarına göre düzenlendiği iktisadî sistemin meşruiyetinin sağlanması gibi konularda hukuk devletine ihtiyaç duymakta ve bu anlamda hukuk devletini araçsallaştırmaktadır; fakat öte yandan da gerektiğinde ona ayak bağı olan kuralların etrafından dolaşabilmesi gerekmektedir[495]. Irak'ta da sermayenin çıkarları uğruna gerektiğinde hukukî *iktidar/yapabilirliğe* başvurulduğu gibi gerektiğinde de hukuksuzluğa da başvurulmuştur. Keza artık varlığı iyice saklanamaz hale gelmiş yolsuzluğa karşı göstermelik de olsa Amerikan mahkemelerinde birkaç yargılama da gerçekleşmiş; bu yargılamaların sonucunda yolsuzluğun mevcudiyeti ABD'nin kendi mahkemeleri nezdinde de kanıtlanmıştır[496]. GKY altındaki yolsuzluk, Batılı firmaların ekonomiye girmesi ve ekonomiyi dönüştürmesi için gerekli yapısal avantajları genişletmiş; yeniden yapılandırmada sürecindeki yolsuzluk, ekonomik düzenin dönüşümünün bir yan ürün ve bu dönüşüme ivme kazandıran bir araç teşkil etmiş; ve uluslararası insancıl hukuk bağlamında bir suç teşkil eden neoliberal iktisadî dönüşüm süreci, meşgûl Irak'ın cebrî *iktidar/yapabilirliğin* tahakkümü altında yağmalanmasını sağlamıştır[497]. Son olarak belirtmek gerekir ki tüm bu yağmalama yapılırken hukuk bazen araçsallaştırılıp bazen de bir kenara atıldığı gibi; Irak halkının iradesi ve ihtiyaçları gözönüne alınmamış, tepeden inme bir biçimde neoliberal reformlar hayata geçirilmiştir[498].

Sonuç olarak Irak'ta Batılı şirketlerin menfaatleri lehine iktisadî *iktidar/yapabilirlik* edinilmesi uğruna hukuka ve demokrasiye aykırı bir biçimde cebrî *iktidar/yapabilirlik* kullanılmış; bu cebrî *iktidar/yapabilirliğe* istinaden gerek yabancı bir güç tarafından hukuk yapılmış, gerektiğinde ise hukuk delinmiştir. Buradaki yabancı kapitalizmin iktisadî *iktidar/yapabilirlik* elde etmesi uğruna cebrî *iktidar/yapabilirlik* kullanımı hususu, emperyalizmin kapitalizmin bir aşaması olarak teorisiyle de örtüşmektedir. Zira bu teoriye göre emperyalizm kapitalizmin tekelci bir tutum sergilediği aşamasıdır[499]. Emperyalizm, genel olarak kapitalizmin temel özelliklerinin bir sonucu olarak tezahür etmiş; ve fakat kapitalizmin gelişiminin ileri

[495] Whyte, ss. 179-180.
[496] Whyte, ss. 189-190.
[497] Whyte, ss. 191-192.
[498] Whyte, ss. 183-191.
[499] Vladimir Ilyich Lenin, **Imperialism, the Highest Stage of Capitalism**, Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/, (12.12.2023), ss. 265-276.

bir aşamasında, onun *iktidar/yapabilirlik* birikimine dair nicel birikimi nitel bir sıçramaya yol açmış ve temel özelliklerinden bazıları karşıtlarına dönüşmeye başladığında, farklılıkları toplumsal olanın her alanında tezahür eden emperyalizme dönüşmeye başlamış; zira kapitalist serbest rekabetin yerini kapitalist tekel almıştır[500]. Buna göre emperyalizm, kapitalizmin tekelci aşaması olup; finans kapitalizminin yükselişine ve endüstriyel kapitalizmle birleşimine ilişkin iktisadî fenomen ve Dünya'nın cebrî güçle paylaşımına ilişkin cebrî/siyasî fenomen arasındaki sentezi içermektedir[501]. Zira kapitalist birikimin ve finans kapitalizminin ilerlemesinin ileri bir aşaması olan emperyalizm, şiddet eğilimlerini içerisinde barındırmakta olup; finans kapitalizminin hızlı bir şekilde geliştiği Fransa'nın -bu gelişime paralel bir biçimde- 1880'lerden itibaren Afrika'daki kolonyal politikalarına ağırlık vermesi bunu kanıtlamaktadır[502]. Kapitalizmin -ileride bahsedileceği üzere- giderek finansallaşmasıyla ve toplumsal olanın farklı alanlarında genişleyip tezahür etmesiyle -ve yine ileride bahsedileceği üzere bir oligarşi peyda etmesiyle- karakterize edilen ileri bir aşaması olan neoliberalizm de Irak'ta emperyalizmin teorik tanımını pratiğe dökmüş; kapitalizmin oligarşik ve finansallaşmacı bu türü uğruna birkaç devlet yabancı bir ülkede cebrî *iktidar/yapabilirlik* uygulanmıştır.

Gerek Latin Amerika örneklerinde gerekse Irak örneğinde neoliberalizmin tesisi bağlamında sermaye birikiminin sağlanması için cebir kullanımı genel olarak kapitalizmin tarihinde de yer alan bir temadır. Buna göre iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kazanmak için cebrî *iktidar/yapabilirlik* sarf edilmektedir. Zira verilen örneklerde neoliberalizmden faydalanan sınıflar için -ki bu kapitalizmin geneline de uygulanabilir- ortaya konulan girdi şiddet (cebrî *iktidar/yapabilirlik*), elde edilen çıktı ise emekçilerden elde edilen artık değerdir (iktisadî *iktidar/yapabilirliktir*)[503]. Fakat burada belirtmek gerekir ki; mezkûr *iktidar/yapabilirlik* türleri (cebrî ve iktisadî türler) arasında her ne kadar -örneklerde izâh edildiği üzere- ilişki bulunsa da bu ilişki dolaylı bir ilişkidir; zira şiddetin tek başına varlığı bir üretim ilişkisini sürdürmek için yeterli değildir, burada taraflar arasında -bu ister bir boyun eğiş

[500] Lenin, ss. 265-276.
[501] Lenin, ss. 265-276.
[502] Lenin, ss. 265-276.
[503] Karl Marx, **Kapital**, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, 9. Baskı, Yordam Kitap, I. Cilt, İstanbul, Kasım 2016, ss. 727-740.

isterse dostça bir uzlaşı olsun- bir rıza ilişkisi gerekmektedir[504]. Evet, *iktidar/yapabilirliğin* üzerine kurulu olduğu kaya belki cebrî *iktidar/yapabilirliktir*; fakat o sadece cebrî boyutundan ibaret değildir. Zira neoliberalizmin içinde bulunduğu son 40 yıl düşünüldüğünde (işbu tezin yazıldığı bilgisayarın içerisinde bulunan metaller, metallerin bulunduğu madenlerde çalışan işçiler, işçilerin haklarını kısmak isteyen politikacılar, politikacılara yönelik lobi faaliyeti yürüten maden şirketi personeli, şirket personelinin özel okuldaki çocuğunun öğretmeni, bu öğretmenin yaşadığı sitedeki güvenlik personeli, bu personelin televizyonunu tamir eden usta ve bu ustanın kullandığı cep telefonunun üretildiği Uzak Doğu ülkesindeki fabrika işçileri… Kapitalizm tüm insanlığı iktisadî vasıtalarla birbirine bağlayan bir ağ gibidir) birbirine iktisadî vasıtalarla dokunan bu kadar kompleks ve kırılgan bir sosyo-ekonomik sistemin sadece şiddetle yürütülmesi mümkün değildir; onda şiddetin üzerinde teşekkül eden bir düşünceler ve ilişkiler ağı vardır. Dolayısıyla neoliberalizmin tesisi yalnızca *iktidar/yapabilirliğin* cebrî unsuruyla değil ve fakat hukukî, siyasî ve iktisadî unsurlarıyla da gerçekleştirilmiştir.

Neoliberalizmin tesisi için *iktidar/yapabilirliğin* bütüncül kullanılışı, liberal demokrasinin "nihaî zaferi"nin en büyük delaleti sayılıp, bu zafer söyleminin bir döneme damga vuran entelektüel tahakkümünün büyük ivmelendiricisi sayılan Sovyetler Birliği'nin dağılışı vâkâsı açısından incelenmeye değerdir. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı tarihin en önemli iktisadî dönüşümlerinden birisine -iktisadî deneylerinden birisine demek doğru olacaktır- başlangıç teşkil edecekti[505]. Sovyetler Birliği sonrası Rusya Federasyonu'nun ilk Devlet Başkanlığını da üstlenecek olan Yeltsin, 1989 ve 1991 arasında müesses nizam karşıtı ve popülist bir figürdü.[506] 28 Ekim 1991'de Yeltsin Rusya Federasyonu Halk Temsilcileri Kongresi vekillerinin karşısına çıkıp, radikal ekonomik reformların başlatıldığını ilan etmişti[507]. Evet, yaklaşık ilk 6 ay herşey kötüye gidecek, ama ondan sonra her şey düzelmeye başlayacaktı.[508] Fakat Yeltsin'in vaatleri pek de gerçekleşmemiş, neoliberalizmin şok

[504] Topuzkanamış, "Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez?", ss. 47-48.
[505] Joseph E. Stiglitz, **Globalization and Its Discontents**, W.W. Norton & Company, New York, 2002, s. 133.
[506] Peter Reddaway, Dmitri Glinski, **The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy**, United States Institute of Peace Press, Washington, 2001, s. 243.
[507] Reddaway, s. 233.
[508] Klein, s. 224.

terapisi daha uygulanmaya başladığı ilk yıl içerisinde korkunç bir tablo ortaya çıkarmıştı: milyonlarca Rus hayatlarını idame ettirmeye yarayacak birikimlerini kaybetmiş, emekçilerin maaşları aylarca ödenmemiş, ortalama bir Rus'un tüketim kapasitesi %40 düşmüş, nüfusun ⅓'ü yoksulluk sınırının altına düşmüştü[509]. Yalnızca 1 yıl içerisinde Yeltsin'in "sadistik" ekonomik deneyi Rus halkının canına tak etmiş; Halk Temsilcileri Kongresi, Başkan Yeltsin'in başbakanlığını yapıp iktisadî reformların mimarı olan Yegor Gaidar'ı[510] Aralık 1992'de görevden azletmiş, Mart 1993'te ise Yeltsin'e ekonomik reformlarını hayata geçirmeye olanak veren kararname çıkarma yetkisini geri almıştı: bundan gayrı ekonomik reformlara dair yasalar da Anayasa'da öngörülen olağan demokratik usûllere göre Kongre'den geçmek zorundaydı[511].

Yeltsin, Kongre'nin hukukî *iktidar/yapabilirliğini* kullanarak demokratik usûllere ve Anasaya'ya uygun bir şekilde getirdiği sınırlamayı kabul etmek bir yana televizyonda *de facto* bir biçimde olağanüstü hal ilan ederek, Kongre'nin hukuken el koyduğu yetkilerini fiilen geri aldığını duyurmuş; bunun üzerine Anayasa Mahkemesi, Yeltsin'in bağlılık yemini ettiği Anayasa'yı ihlâl ettiğine karar vermiştir[512]. Arkasında Batı'nın desteğinden emin olan Yeltsin, Anayasa Mahkemesi kararını da tanımamış ve -"Pinochet seçeneğine" yönelerek- *hukuksuz* bir biçimde Anayasa'yı ilgâ eden ve Kongre'yi dağıtan bir kararname çıkarmıştır[513]. Zira Anayasa Mahkemesi Yeltsin'in anayasal düzene karşı darbe yaptığına hükmetmiş ve bu kararın akşamına Aleksandr Rutskoy, anayasaya uygun bir biçimde yeni Başkan olarak yemin etmiştir[514]. Bu andan itibaren hukukî *iktidar/yapabilirlik* ile donanmış demokrasi (Kongre ve halkın değişim talebi) ve hukuk devletine (Anayasa Mahkemesi ve Anayasa) karşı ortada cebrî, iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlikle* donatılmış kapitalizm (Yeltsin) bulunmaktadır (ki dönemin Amerikan Başkanı Bill Clinton Yeltsin'i desteklemiş ve Amerikan Kongresi, Yeltsin'in bu *hukuksuz iktidar/yapabilirliğini* pekiştirmek üzere, tam 2.5 milyar Amerikan doları yardımı

---

[509] Klein, ss. 224-225.
[510] Gennadi Kazakevitch, "Yegor Gaidar: Pragmatic Economist or Romantic Revolutionary?", **Agenda: A Journal of Policy Analysis and Reform**, Cilt:17, Sayı:1, ss. 121-130.
[511] Klein, s. 225.
[512] Klein, s. 225.
[513] Klein, s. 226-227.
[514] Reddeway, s. 370.

onaylamıştır)[515]. Bu andan itibaren ortada varolan şey, Yeltsin'in tepeden aşağı neoliberal reformları ve piyasa ekonomisini dayatmasıdır; buna bir tür "piyasa bolşevizmi" de denilebilir[516]. Zira Yeltsin ve çevresi, yukarıdan aşağı devrimci bir yöntemle ve siyasî otoriterlikle neoliberal reformları tatbîk edip bir piyasa ekonomisi kurma niyetindeydiler[517].

Anayasa'ya uygun olarak Başkanlık görevine başlamış Aleksandr Rutskoy'un yemininden itibaren iki hafta içerisinde saflar sıkılaşmıştı ve fakat tarafların *iktidar/yapabilirliği* arasında ciddi bir eşitsizlik vardı: Kongre'nin elinde Anayasa ve hukukî *iktidar/yapabilirlik*; Yeltsin'in elindeyse ülkenin ekonomisine dair tüm kilit kurumlar (dolayısıyla iktisadî *iktidar/yapabilirlik*) ve kolluk kuvvetleri (cebrî *iktidar/yapabilirlik*) vardı[518]. Bundan sonrası için olabilecekleri tahmin etmek pek de zor olmasa gerek: diğer *iktidar/yapabilirlik* türlerinden mahrum bir hukukî *iktidar/yapabilirlik*, eğer elinde bir meşruiyet varsa bir meşruiyetten, eğer ona inanan pek fazla kimse de kalmadıysa bir anayasa kitapçığından veya hukuk mesleğinden para kazanan memurlardan ibarettir. Zira Irak Anayasası nasıl Irak'ı Amerikan ordusunun gadrinden ya da Şili Anayasası anayasal evrenin meşrû lideri Allende'yi Pinochet'nin askerlerinden koruyamadıysa, Rus Anayasası da Kongre için mezkûr ülkelerin anayasalarından daha fazlasını yapamayacaktı. Kısa bir süre içerisinde Kongre ve Yeltsin arasındaki anlaşmazlık, bir cebrî çatışmaya -ki Yeltsin bu alanda beyhûde bir teknik anayasa hukuku tartışmasında olduğundan çok daha kuvvetliydi- dönüşecekti: Yeltsin, Kongre binasına toplarla ve özel komando birimleriyle bir saldırı düzenlenmesini emretmiş; birkaç saat içerisinde Kongre'nin savunması yarılıp bina ele geçirilmiş, Kongre liderleri hapse atılmış, hükümetin beyanına göre 140, Kongre'nin müdafilerine göre yaklaşık 1.500 kişi hayatını kaybetmişti[519].

Burada belirtmekte fayda var ki; Sovyetlerin dağılmasıyla doğan devletler, bir erken doğum sonucu meydana gelmişti: Gürcistan ve Baltık devletleri harici eski Sovyet Cumhuriyetlerinde ayrılığa ilişkin demokratik bir irade bulunmamakta, ayrılık hareketinin failliğini demokratik hareketler değil, Cumhuriyetlerdeki siyasîler

---

[515] Klein, s. 227.
[516] Reddeway, s 34.
[517] Reddeway, s. 232.
[518] Reddeway, ss. 369-371.
[519] Reddeway, s. 371.

ve bürokratlar yürütmekteydi[520]. Zira Sovyet Rusya'da halihazırda siyasî *iktidar/yapabilirliği* haiz olanlar, mezkûr türdeki *iktidar/yapabilirliklerini,* iktisadî *iktidar/yapabilirlik* de kazanmak için kullanmışlardı[521]. Rusya'nın zenginlikleri, bir avuç insan lehine, hem ederlerinin çok altına bir paraya hem de kamudan alınan borçlarla satın alınmıştı[522]. Keza kamusal mülkiyet (özelleştirilen mülkiyetler) yine kamusal mülkiyetle (kamudan alınan paralarla) yağmalanmıştı: Sosyalizmin geliştirdiği petrol arazileri ve diğer kamusal mülkler, özel şahıslara yine devletin parasıyla dağıtılmış; Rusya yalnızca yağmalanmakla kalmamış, bu yağmanın masrafını da Rus halkı cebinden ödemiştir[523].

Sonuç olarak neoliberal şok terapisi, Sovyet Rusya'dan tevarüs eden cebrî ve siyasî *iktidar/yapabilirliğin,* kapitalist bir sınıfın doğumu lehine iktisadî *iktidar/yapabilirlik* peyda etmesiyle sonuçlanmıştır. Buna benzer bir dönüşüm, SSCB'nin aksine bugün -en azından kağıt üzerinde- sosyalist bir rejime sahip olan[524] Çin Halk Cumhuriyeti'nde de gerçekleşmiştir. Deng Şiaoping'in 1978 yılının Aralık ayında duyurduğu iktisadî reform programı, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nde neoliberalizmin başlangıç tarihiyle de örtüşmüş olup, otoriterlik ve kapitalizm arasındaki bir füzyonla sonuçlanmıştır[525]. Zira Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) hayata geçirdiği neoliberal politikaların iki yüzü bulunmaktaydı: bir yandan özelleştirmeler, serbest piyasa ve düşük işçilik ücretleri ve düşük vergiler gibi neoliberal politikalarla yabancı yatırımcı ülkeyi çekilmeli ama bir yandan da Çin Komünist Partisi'nin ülke üzerindeki sıkı iktidarı devam etmeliydi.[526] Keza reformlar, yabancı yatırımcılar ve ÇKP yetkilileri için kazan-kazan niteliğindeydi: yabancı yatırımcı için düşük bir ücret karşılığında iş güvenliğinin düşük olduğu koşullarda çalışmaya hazır (bırakılmış) devasa bir işgücü ve düşük vergiler varken,

---

[520] Reddeway, s. 245.
[521] Klein, s. 233.
[522] Klein, s. 233.
[523] Klein, s. 233.
[524] Çin Anayasasının giriş bölümünün 6. ve 7. fıkralarında Çin Halk Cumhuriyeti'nin sosyalist doğasına değinilmektedir.
The State Council of the People's Republic of China, "Constitution of the People's Republic of China", 20.11.2019, **ENGLISH.GOV.CN**, https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/201911/20/content_WS5ed8856ec6d0b3f0e9499913.html, (20.12.2023).
[525] Harvey, s. 120.
[526] Klein, ss. 184-190.

ÇKP için de ele geçirilecek devasa bir servet bulunmaktaydı; zira 2006 yılına gelindiğinde Çin'deki milyarderlerin yaklaşık %90'ı ÇKP yetkililerinin çocuklarıydı[527].

Fakat Deng'in önünde yaman bir çelişki vardı: Mao'nun gerçekleştirdiği sosyalist devrimde de şiddet vardı ve fakat bu şiddet halk adına kullanılmıştı; Deng'in reformları ise küçük bir azınlığın iktisadî *iktidar/yapabilirliği* için gerçekleştirilecekti: dolayısıyla muhtemel tepkilere karşı bolca cebrî *iktidar/yapabilirliğe* ihtiyacı olacaktı[528]. Zira ceberrutluğa ve bilhassa da serbest piyasa reformlarına karşı halkta biriken tepki Tiananmen meydanında açığa çıkmış; ÇKP ise gösterileri -Batı medyasında sıkça aksettiği üzere komünizmi değil, kapitalizmi korumak için- cebrî *iktidar/yapabilirlik* kullanarak tanklarla ve silahlarla bastırmış; protestocular öldürülmüş, yaralanmış ve hapsedilmişlerdi[529].

Çin, Şili, Irak ve Rusya örneklerinde neoliberalizmin tesisi için devlet *iktidar/yapabilirliğinin* cebrî boyutu yukarıda izah edildiği üzere ön plana çıkmıştır. Kapitalizmin tarihsel olarak daha müesses bir niteliği haiz olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde ise neoliberal politikaların tesisi -en azından mezkûr örneklere göre- bir "kadife eldiven" içerisinde gerçekleşmiş; bu tesisat, halihazırda kapitalist müesses nizam[530] içerisinde yine devlet *iktidar/yapabilirliği* aracılığıyla ve fakat bu *iktidar/yapabilirliği*n daha çok iktisadî, siyasî ve hukukî boyutlarına başvurularak gerçekleştirilmiştir[531]. Neoliberal teorinin öngördüğünün aksine, Dünya'nın en büyük

---

[527] Klein, s. 190.
[528] Klein, s. 185.
[529] Klein, ss. 187-189.
[530] Öyle ki 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, gerek yapım gerek ruh gerekse onu yapan "kurucu babalar" itibariyle kapitalizmi ruhunda taşıyan bir anayasadır. Anayasa'nın yapımı aşamasında küçük çiftçilere karşı, büyük kapitalistlerin çıkarları özellikle gözetilmiş, keza bu sınıfsal kayırma Anayasa'nın temel prensiplerine kadar işlemiştir. James Madison, demokrasinin sınırlanmasından bahsederken çoğunluğun azınlığı ezmesi hususunu bilhassa sınıfsal temellerle izah eder; dolayısıyla Anayasa'yı teşkil eden tarihsel süreç kapitalist çıkarlar üzerine müstenit olduğu gibi bu sınıfsal nitelik de açıkça kurucu babalar tarafından dile getirilmektedir. Yine kurucu babalardan Rufus King, mülkiyetin yeni kurulacak toplumdaki işlevini şöyle izah eder: "mülkiyet toplumun birincil amacıdır".
James Parisot, "Capitalism and the Creation of the U.S. Constitution", **Studies in American Political Development**, Cilt:37, Sayı: 2, 05.05.2023, ss. 203-211.
[531] Tam da burada parantez açmak gerekir ki neoliberal reformlara gelene kadar Amerikan kapitalist müesses nizamının kurulmasında halihazırda epey cebir kullanılmıştır; zira neoliberalizmin, Amerikan topraklarında -diğer birçok örneğe göre- ihmâl edilebilir bir düzeyde kurulmasına müsaade eden hukukî ve siyasî yapının teşekkülünde tarihsel anlamda göze çarpan bir yoğunlukta emek hareketi karşıtı cebrî *iktidar/yapabilirliğe* başvurulmuştur. Zira Amerika'da emek hareketine karşı yöneltilmiş

ekonomisinde de[532] devlet *iktidar/yapabilirliği* neoliberalizmin tesisi için araçsallaştırılmıştır[533]. Örneğin piyasanın "deregülasyonu" yani "kuralsızlaşması" için devletin yasa çıkarması ya da bir politika belirlemesi ve nihayetinde bu yasayı uygulaması gerekmektedir; dolayısıyla ortada varolan şey bir "kuralsızlaşma" değil sermaye lehine "yeniden kural yapımı"dır[534].

Neoliberalizmin yeniden yazdığı kurallara en iyi örneklerden birisi vergilerdir. Son 50 yılda -bilhassa da son 35 yılda- vergisel anlamda ABD zenginlere epey cömert davranmıştır: 1980'den 2013'e kadar kazanç üzerinden en yüksek marjinal vergi oranı %70'den %35'e[535], sermaye kazancı üzerinden alınan vergi 2003'den 2013'e %15'e, 1 milyon dolar'ın üzerindeki miraslar üzerinde uygulanan veraset vergisi ise %50'den %0'a düşürülmüştür[536]. Bunlara ek olarak Başkan George W. Bush döneminde ise 2001-2010 yılları arasında toplam 2.1 trilyon dolar vergi affı getirilmiş, bu vergi affının %30'u en zengin %1'e yaramıştır[537]. Buna mukabil yoksullara yapılan harcamalarda ise kesintiye gidilmiştir: Devletin yoksullara yaptığı nakdî yardımlar hem yardım yapılan kişi hem de yardımın miktarı bakımından düşmüş; federal asgarî ücretin reel alım gücü ise 1968'den 2006'ya kadar ⅓'üne düşmüştür[538].

Belirtmek gerekir ki; bu tercihleri serbest piyasa değil, politika & yasa yapıcıları belirlemiştir. Zira serbest piyasanın savunucuları da bu yasaların akıbetini, serbest piyasaya bırakmak yerine, lobi faaliyetleriyle belirlemeyi tercih

---

zulüm, en az Dünya'daki diğer örnekleri kadar vahimdir; öyle ki Amerikan emek hareketinin tarihinin emek hareketleri arasında en çok kanın döküldüğü tarih olduğu dahi öne sürülmektedir. 1873 ve 1937 Tarihleri arasında (Amerikan İç Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönem) bir tarafta emekçiler grevler, protestolar ve malvarlığına yönelik saldırılar gerçekleştirmişken, diğer tarafta devlet ve sermaye sahipleri doğrudan protestocular üzerinde cebir kullanmıştır.
Robert Justin Goldstein, **Political Repression in Modern America: From 1870 to 1976**, University of Illinois Press, 2001, ss. 3 - 6.

[532] Amerika Birleşik Devletleri'nin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, Dünya'nın toplam Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının ¼'ünden biraz daha fazlasını teşkil etmektedir.
Worldometer, "GDP by Country", https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/, (21.12.2023).

[533] Hathaway, s. 321.

[534] Hathaway, ss. 321-323.

[535] Bu oran, Donald Trump'ın başkanlığında 2017 yılında %21'e indirilmiştir.
Seth Hanlon, Galen Hendricks, Michael Madowitz, "Trump's Corporate Tax Cut Is Not Trickling Down", **The Center for American Progress**, 26.09.2019, https://www.americanprogress.org/article/trumps-corporate-tax-cut-not-trickling/, (21.12.2023).

[536] Tim Koechlin, "The Rich Get Richer: Neoliberalism and Soaring Inequality in the United States", **Challenge**, Cilt: 56, Sayı: 2, Mart-Nisan 2013, s. 14.

[537] Koechlin, s. 15.

[538] Koechlin, s. 14.

etmişlerdir[539]. Sermaye lehine kural yapımının boyutuna dair Martin Gilens ve Benjamin I. Page'in Amerika Birleşik Devletleri'nde ekonomik elitler ve iş çevrelerininin çıkarlarını temsil eden örgütlü çıkar grupları ile sıradan Amerikalıların yasa yapım üzerindeki etkilerini mukayese ettikleri çarpıcı makaleleri örnek gösterilebilir: İlgili makaleye göre ekonomik elitlerin ve örgütlü çıkar gruplarının tercihleriyle mukayese edildiğinde, ortalama bir Amerikalının tercihleri kamu politikaları üzerinde "sadece çok küçük, sıfıra yakın, istatistiksel olarak anlamlı olmayan" bir etkiye sahiptir[540]. Zira kamu politikalarının belirlenmesinde en önemli aktörü ekonomik elitler teşkil ederken; ekonomik elitlerle birlikte çıkar grupları, kamu politikalarının belirlenmesinde aslî rolü haizdir[541]. Zira her ne kadar düzenli seçimler yer alsa, örgütlenme özgürlüğü bulunsa ve Amerika Birleşik Devletleri kağıt üzerinde -bırakın çoğulcu demokrasiyi- bir çoğunlukçu demokrasi olarak adlandırılsa bile Amerikalıların çoğunluğunun kamu politikalarının belirlenmesi üzerindeki etkisi düşüktür[542].

Devletin sermaye lehine sağladığı *iktidar/yapabilirlik,* sadece hukukî bir çerçeveyle sınırlı kalmamış; basbayağı iktisadî bir destek de verilmiştir: Örneğin -içlerinde Apple firmasının meşhur iPhone'u da olmak üzere- teknoloji şirketleri devlet fonu & desteği almış, 2008 finansal krizinde batan kimi bankalar devlet eliyle kurtarılıp -ki bunun için kamusal servet kullanılmıştır- piyasaya devlet eliyle para pompalanmıştır[543]. Ekim 2008'de batan şirketleri kurtarmak için çıkarılan 2008 Acil Ekonomik İstikrar Yasası ile Hazine'ye finansal sisteme istikrar kazandırmak amacıyla 700 milyar Amerikan dolarına kadar sorunlu varlığı satın alma ya da sigorta etme konusunda geniş yetki verilmiş; ilgili fondan JP Morgan Chase ve Wells Fargo 25'er milyar dolar, Bank of America'ya 15 milyar dolar, Morgan Stanley ve Goldman Sachs'a 10'ar milyar dolar tevdî edilmiş; American International Group'un (AIG) ve General Motors Acceptance Corporation'ın (GMAC) hisse senetleri kamusal malvarlığıyla satın alınmış, Chrysler ve General Motors'a sübvansiyonlu

---

[539] Koechlin, ss. 23-26.
[540] Martin Gilens, Benjamin I. Page, "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens", **Perspectives on Politics**, American Political Science Association, Cilt: 12, Sayı: 3, 2014, ss. 571 - 575.
[541] Gilens, s. 572.
[542] Gilens, ss. 576 - 577.
[543] Hathaway, ss. 325-326.

krediler verilmiştir[544]. Kurtarma paketinin toplam maliyeti 500 milyar doları bulmuş; siyasete yön verenlerin iddia ettiğinin aksine bu şirketleri kurtarmak, kendi kendini amorti etmemiştir[545].

Zira Nouriel Roubini'nin deyimiyle, kurtarma paketi aracılığıyla şirketlerin devlet tarafından kurtarılması, toplumsal olarak üretilen üretilen kârın özelleştirilmesi, şirketlerin zararlarının ise kamusallaştırılması niteliğindedir: Amerika'da şirketler lehine bir sosyalizm bulunmaktadır[546]. Roubini'nin sözünü Türkiye bağlamında yerelleştirmek gerekirse: Orucu Amerika'lı emekçiler tutmakta, iftarı ise büyük şirketler açmaktadır. Sonuç olarak sorun devlet *iktidar/yapabilirliğinin* kullanıp kullanılmaması değil, ne için ve kimin için kullanılacağı sorunudur.

Yukarıdaki örneklerde neoliberalizmin tesisi için farklı coğrafyalarda kullanılan araçlardan bahsedilmiştir. Bu araçlara ilişkin göze çarpan şeylerden ilki, içkin oldukları *iktidar/yapabilirlik* spektrumunun genişliğidir. Örneğin Şili'de Pinochet'nin hem demokrasiye hem de hukuk devletine karşı (keza anayasaya ve demokratik metotlara göre seçilmiş hükümete karşı bir darbe gerçekleşmiştir) gerçekleştirdiği darbede *iktidar/yapabilirliğin* daha çok cebrî boyutu ön plana çıkarken, darbe sonrası gerçekleştirilen özelleştirmeler gibi iktisadî reformlarda siyasî ve hukukî boyut ön plana çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletlerinde ise neoliberalizasyon sürecinde vergilerin düşürülmesi, sosyal devlet uygulamalarından geri adım atılması ya da 2007-2008 bankacılık krizinde olduğu gibi finansal anlamda "batan" şirketlerin devlet tarafından kurtarılması -ki bu devletin asla ekonomiye müdahale etmemesi ve serbest piyasada başarısız olanların cezalandırılması şeklindeki neoliberal anlatıya tezat teşkil etmektedir- hem hukukî hem de siyasî *iktidar/yapabilirliğe* başvurulması anlamına gelirken, mezkûr politikaların hayata geçirilmesi için sermaye sahiplerine bağlı lobi gruplarının harcadıkları para ise iktisadî *iktidar/yapabilirliğin* kullanıldığı anlamına gelmektedir. Neoliberalizmin tesisi, kapitalizmin merkez ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri'nde, işbu ülke

[544] Deborah Lucas, "Measuring the Cost of Bailouts", **The Annual Review of Financial Economics**, 2019, Sayı: 19, s. 100.
[545] Lucas, s. 106.
[546] Nouriel Roubini, "Not So Much Bail-Out as Rip-Off", Guardian, 29.09.2023, https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/sep/29/wallstreet.useconomy, (22.12.2023).

halihazırda -Keynesyen de olsa- kapitalizme uygun bir hukuk düzenine sahip olduğu için hukuk düzeni içerisinde gerçekleşmişken; kapitalizmin periferisinde (örneğin Latin Amerika) ya da henüz ulaşmadığı ülkelerde (Örneğin eski Sovyetler Birliği ülkelerinde) cebre ve hukuksuzluğa da başvurulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Zira temel olarak *iktidar/yapabilirlik* ilişkilerinin hem ona vücut verdiği hem de onun bu ilişkilere hamilik görevi üstlendiği hukuk[547], Amerika Birleşik Devletleri'nde mevcut Keynesyen kapitalist statüko içerisinde kırılmadan ve fakat bükülerek neoliberalizmi içerebilmişti. Amerikan hukuku ve statükosu halihazırda kapitalist bir teşekküldü ve bu teşekküle neoliberalizm aşılanabilirdi, zira müesses nizamın içerisinde bir takım iktisadî reformlar, neoliberalizmin tesisi için büyük ölçüde kâfî gelebilirdi. Rusya örneğinde ise önceki rejimin hukukunun ve müesses nizamının kabuğu kırılmalıydı; zira neoliberalizmin bu kabuk içerisinde kök salması mümkün değildi.

Yukarıda örneklendiği üzere küresel bir fenomen olan neoliberalizm, farklı ülkelerde geniş bir *iktidar/yapabilirlik* spektrumundan yararlanarak tesis edilmiştir. Dolayısıyla neoliberalizmin devletin müdahaleden uzak durması şeklindeki teorik şiarına karşılık neoliberalizmin praksisinde devlet tarafından tatbik edilen bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* bulunmaktadır. O zaman ortada minimal bir devletten söz etmek mümkün olmadığı gibi bilâkis ortada küresel ölçekte topyekûn bir *iktidar/yapabilirlik* seferberliği bulunmaktadır. Peki neoliberalizm minimal devlet vaadini yerine getiremediyse bu küresel ölçekteki seferberlik neye yaramıştır? Bunun cevabını almak için soruyu biraz değiştirip "*cui bono*"[548] demek, yani neye değil, kime yaradığını sormak icap eder.

---

[547] Topuzkanamış şöyle tanımlar: "Hukuk, insanlığın en temel problemi olan *paylaşım* problemi ve iktidar ilişkilerinin *(status quo) sessizce* sürdürülebilmesi için geliştirilmiş bir cevaptır."
Topuzkanamış, "Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez?", s. 9.

[548] *Cui bono*, "kime yarar" şeklinde çevrilebilen Latince deyiştir. Bir olayın gerçekleşmesinde sorumluluğun kime ait olduğunu bulmak için bu olayın kime fayda sağladığını sorgulamayı öğütleyen bir ilkeyi ifade eder.
Merriam-Webster, "cui bono", Merriam-Webster.com Dictionary, https://www.merriam-webster.com/dictionary/cui%20bono, (01.12.2023).

B. Neoliberalizmin Sonuçları

1. Eşitsizliğin Yükselişi

Neoliberalizmin iktisadî vaadi, şirketlerin karlılığının artmasına paralel olarak tepede biriken zenginliğin, alt sınıflara da akmasıydı. Şirketlerin karlarının artmasıyla, üretim artacak ve ekonomi büyüyecek, bu büyüyen pastadan iyi kötü herkes pay alacaktı. Fakat eğer toplam ekonomi büyümüyorsa yani iktisadî üretimde bir artış yoksa, şirket kârlılığının artması ne anlama gelecekti? Zira 2022 yılına gelindiğinde, Dünya ekonomisinin kayda değer bir kısmını teşkil eden en büyük 3 ekonominin (ABD, Çin, Japonya) büyüme hızı önemli ölçüde düşerken, küresel anlamda ekonomide durgunluk baş göstermektedir[549]. Burada ifade etmek gerekir ki toplam ekonomik büyümenin, sermaye birikimine oranla daha düşük kalmasının doğal sonucu gelir eşitsizliğinin artmasıdır[550]. Keza liberal demokrasinin yaygın olduğu zengin ülkelerde (Özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde) 1970'lerden beri gelir eşitsizliği artmaktadır[551]. Eğer ekonomik durgunluk trendinin devam edeceğini düşünürsek, bu trendin öngörülebilir sonucu, Dünya'daki toplam servetin (iktisadî *iktidar/yapabilirliğin*) bir avuç zenginin elinde toplanacak olmasıdır[552].

Yukarıda anlatılanlara paralel olarak neoliberalizasyon süreci, toplam servetin büyütülmesinde pek başarılı olmamış ve fakat ekonomik elitlerin *iktidar/yapabilirliğinin* takviye edilmesinde veya böylesi bir elitin bulunmadığı bazı ülkelerde (örneğin Rusya ve Çin) bu elitin yaratılmasını sağlamıştır[553]. Pasta büyümemiş ve fakat ekonomik elitlerin pastadaki payı her geçen gün artmıştır. Neoliberal politikaların uygulandığı 1980'lerden bu yana ekonomik eşitsizlik eksponansiyel bir biçimde artmış[554]; son birkaç yıl gelir eşitsizliği açısından son 50

---

[549] Pierre-Olivier Gourinchas, "Global Economic Growth Slows Amid Gloomy and More Uncertain Outlook", **IMF BLOG**, 26.07.2022, https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/26/blog-weo-update-july-2022, (e.t. 01.12.2023).
[550] Thomas Piketty, **Capital in the Twenty-First Century**, çev. Arthur Goldhammer, the Belknap Press, 2014, ss. 1-3.
[551] Piketty, ss 15-16.
[552] Piketty, s. 83.
[553] Harvey, s. 19.
[554] United Nations Department of Department of Economic and Social Affairs, World Social Report 2020 Inequality in a Rapidly Changing World, United Nations Publications, 2020,

yılın zirvesini teşkil etmiştir[555].

Pasta o kadar da büyümediğine ve ekonomik elitin pastadan aldığı pay düzenli olarak büyüdüğüne göre ortada olan şey, emekçiler aleyhine ve ekonomik elit lehine gerçekleşen bir servet (ya da iktisadî *iktidar/yapabilirlik*) transferidir. Burada gerçekleşen servet transferinin ana lokomotifini ise finansallaşma teşkil etmiştir[556]. Finansallaşma, temel olarak üretime dayalı bir biçimde elde edilen kârı değil, faiz ve diğer finansal araçlar yoluyla spekülatif bir biçimde paradan para kazanmayı ön plana çıkarmış; 1970'lerden itibaren gerçekleşen iktisadî yeniden yapılanmada öncü bir rol oynamıştır[557]. Örnek vermek gerekirse ABD'de finans şirketlerinin vergi sonrası kârlarının toplamının, toplam şirket kârlarına oranı 1982'de %5'ten düşükken, 2007'de %41'e fırlamıştır[558]. Zira bir teşebbüsün iktisadî faaliyetlerine rehberlik eden şey üretim olmaktan çıkıp, hisse senetleri haline gelmiş; gerçek anlamda üretime dayalı bir büyümenin yerine yıl sonunda hisse senetlerinden kâr payı dağıtımına dayalı spekülatif bir kazanç almıştır[559]. Bu şekilde bir büyümenin ise belli komplikasyonları mevcuttu: ilk olarak finansallaşmanın ulusal ve uluslararası ölçekte sermaye akışını serbestleştirmesi ülkelerin büyük kısmında daha hızlı bir büyümeye yol açmamış, bilakis küresel ölçekte ekonomik büyüme açısından sorunlar teşkil etmiştir; ikinci olarak ise finansallaşma doğrudan üretime bağlı bir kâr öngörmediği ve toplam ekonomide orantılı bir büyüme de sağlanamadığı için elde edilen kârlar otomatik olarak emekçilerden ve diğer üretken kaynaklardan (fabrikalar, madenler, tarlalar vs.) aktarılmış, dolayısıyla finans sektörü lehine bir servet transferi gerçekleşmiştir[560]. Sonuç olarak finans sektörü toplam ekonomiye kattığından daha fazlasını almış; bu vesileyle de büyümenin yavaşladığı bir ortamda servet aktarımına ve iktisadî eşitsizliğe yol açmıştır[561]. Zira hayalî sermayeye dayalı böylesi spekülatif bir büyüme tarzı içerisinde temel bir iktisadî

https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/02/World-Social Report2020-FullReport.pdf, (06.05.2023), s. 3.

[555] World Inequality Database, "https://wid.world/world/#spt c p90p100 z/US;FR;DE;CN;ZA;GB;WO/last/eu/k/p/yearly/s/false/24.339999999999996/80/curve/false/country", (19.06.2023).

[556] Saad-Filho, ss. 26 - 29.

[557] Saad-Filho, ss. 29 - 30.

[558] Saad-Filho, s. 30.

[559] Harvey, s. 32.

[560] Saad-Filho, s. 31.

[561] Saad-Filho, s. 31.

çelişki de yatmaktadır: finans piyasaları her ne kadar üretken faaliyetleri kendi hayalî finansal değerine orantılı bir biçimde teşvik edemese de bu hayalî değeri dolaylı olarak bir gerçek üretken değere eşler (örneğin borsada bir hisse senedi, sadece bir iktisadî değer değil ve fakat gerçek bir üretim aracına denk düşen bir semboldür de: örneğin bir fabrikanın hisse senedi, o fabrikanın iktisadî değerini de sembolize eder; fabrikanın iflâsı, o fabrikanın değerini sembolize eden hisse senedinin de ortadan kalkması anlamına gelecektir); dolayısıyla finansallaşmanın üretime dayalı büyümeyi teşvik edemeden büyümesi, aynı zamanda üzerine dayandığı ekonomik değeri de yok etmesi, tabir-i caizse kendi bindiği dalı kesmesi anlamına gelmektedir[562].

2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde alev alan küresel finansal krizin gerçekleşmesinde de yukarıda mezkûr hayalî sermaye birikimi ve neoliberalizmin sosyo-ekonomik alanda yarattığı diğer sonuçlar doğrudan etkili olmuştur[563]. Zira iktisadî eşitsizliğin de Amerika Birleşik Devletleri'nde tetiklenen krizdeki etkisi -ki eşitsizlik tek etken, hatta belki de en önemli etken de değildir- kayda değer bir rol oynamaktadır: keza ülkede artan iktisadî eşitsizlik, orta ve alt sınıfların alım gücünün düşmesine, bu düşüş ise bu sınıfların giderek daha fazla pek de denetime tâbi olmadan verilen borçlara muhtaç kalma ihtimalinin artmasına sebep olmuştur[564]. Zira ortada bu eşitsizlik tezini destekleyen istatistikler de bulunmaktadır: 1980'den itibaren Amerika'nın millî gelirinin %15'i en yoksul %90'lık kesimden en zengin %10'luk kesime aktarılmış; 1977'den krizin başlangıcının öncesindeki 2007'ye kadar Amerikan ekonomisinde meydana gelen toplam büyümenin %75'i en zengin %10'un lehine ve daha da çarpıcı bir biçimde bu dönemdeki büyümenin %60'ı en zengin %1'in lehine gerçekleşmiştir[565]. Daha da vahimi, tezahür eden bu eşitsizliği telâfi edebilecek bir toplam büyüme gerçekleşmemiş -ki burada finansallaşmanın üretim üzerindeki muhtemel menfî rolü akla gelmektedir- bu sebeple eşitsizliğe rağmen emekçilere düşecek daha fazla pasta da kalmamış; pastadan alınan pay artmadığı gibi emekçilerin toplamda yiyeceği pasta miktarı da artmamıştır[566]. Fakat burada altını çizmek gerekir ki; pastanın dağılımına dair bu adaletsizlik, pasta

[562] Saad-Filho, ss. 45 - 47.
[563] Saad-Filho, ss. 47 - 50.
[564] Piketty, ss. 297 - 298.
[565] Piketty, s. 297.
[566] Piketty, s. 297.

hamurunun kendi kendine geçirdiği mayalanmaya (serbest piyasaya) dair kimi doğal süreçlerin sonucu olmaktan çok, pastacının marifetindendir: tıpkı eşitliğin yükseliş trendi gibi eşitsizliğin yükselişi de bilinçli tercihlerin sonucudur[567].

Zira Sovyetler Birliğinde de orta sınıf sosyalist rejim altındaki 1960'larda ve 1970'lerdeki görece istikrarlı dönemde bankalarda kayda değer bir birikim yapmış ve fakat Gorbaçov'un ve Yeltsin'in IMF'ye entegre özelleştirme ve serbestleşme politikaları ile bu birikim buharlaştırılmış; bu birikimin yok olmasıyla orta sınıfın siyasî ve iktisadî *iktidar/yapabilirliğe* dair umutları da buharlaşmıştır[568]. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, neoliberal vaatlere karşın, ilk 10 sene içerisinde tezahür eden gerçekler çok farklıydı: 10 sene içerisinde toplamda %54 küçülen Rus ekonomisi -ki SSCB'nin yıkılmasından sonra Gayri Safi Yurtiçi Hâsılada (GSYH) yaşanan kayıp II. Dünya savaşındakinden bile fazlaydı- ve aynı süre içerisinde %60 küçülen sanayi üretimi[569]. Keza ekonomik büyümeye yönelik bu beklentiler sadece Rusya'da değil, neoliberal dönüşüm sürecindeki ekonomilerin çoğunda gerçekleşmemiş; Polonya ve Macaristan gibi eski sosyalist ülkelerden (Slovenya ve Slovakya gibi birkaç istisna hariç) on yıl öncesine eşit bir GSYH'ye sahip olup, diğerleri devasa bir küçülme yaşamıştır[570]. Zira SSCB'nin yıkılmasından itibaren 13 yıl içerisinde Rus ekonomisi ⅔'ünden daha az bir hale gelecek şekilde küçülmüş, Ukrayna ekonomisi ⅓'üne, Moldova ekonomisi ise ⅓'inden daha azına tekabül edecek şekilde küçülmüştür[571]. 1998'e gelindiğinde Rusya'daki çiftliklerin %80'i iflâs etmiş, devlete ait 70.000'den fazla fabrika kapatılmış, işsizlik bir çığ gibi büyümüştü[572]. Rusya, uzaya uydu gönderen devasa bir sanayi ülkesinden, bir doğal kaynak (maden, petrol, doğalgaz, odun vs.) satıcısına dönüşmüştü[573]. Dolayısıyla Rus ekonomisi sadece nicelik olarak değil nitelik olarak da küçülmüştü. Daha da önemlisi Tüm bunlar IMF'nin öngördüğü reçete kapsamında gerçekleştirilmişti[574].

Daha önce de değinildiği üzere neoliberal politikalar ekonomiyi büyütmekte

---

[567] Piketty, s. 237.
[568] Reddaway, 29.
[569] Stiglitz, s. 143.
[570] Stiglitz, ss. 151-152.
[571] Stiglitz, s. 152.
[572] Klein, ss. 237-238.
[573] Stiglitz, s. 152.
[574] Stiglitz, s. 155.

pek de başarılı değildi ve fakat Rusya'da büyümek bir yana ekonomi 10 yıl içerisinde yarı yarıya küçülmüştü; bir de buna neoliberalizmin eşitsizliği arttırma eğilimi eklendiğinde durum çok daha trajikti. Pasta bir yandan küçülürken diğer yandan giderek daha adaletsiz bir şekilde bölüşülmekte, böylece ortalama bir Rus giderek daha küçük bir dilim alabilmekteydi: 1989 yılında Rusya'da yaşayanların sadece yüzde 2'si yoksulluk içindeyken, yoksulluk sınırı olarak günde yalnızca 2 Amerikan doları baz alındığında bu rakam 1998'in sonlarında yüzde 23.8'e yükselmişti[575]. Zira bu iktisadî eşitsizliğe paralel olarak temel yaşam standartlarında da bir düşüş yaşanmış; hatta Dünya genelinde yaşam süreleri belirgin bir şekilde artarken, Rusya'da üç yıldan fazla, Ukrayna'da ise neredeyse üç yıl kısalmıştı[576].

Ekonomik küçülme ne kadar beklenmedik ve çarpıcı bir boyuttaysa, yoksulluk da aynı derinlikteydi: uzmanlar elbette sosyalist bir rejimdekine göre daha yüksek bir eşitsizlik bekliyorlardı ve fakat aradaki uçurum beklenenden çok daha yüksekti, zira sosyalizm altında en azından aşırı yoksulluk ve gelir adaletsizliği engelleniyor; eğitim, sağlık ve konut gibi temel ihtiyaçlar karşılanıyordu[577]. Belki Sovyetler Birliği'nin sağladığı konutlar kalabalık ve soğuk apartmanlardı, fakat insanların başının üzerinde en azından çatısı vardı; 2006'da Rus hükümetinin resmî açıklamasına göre Rusya'da 715.000 evsiz çocuk bulunmaktayken, UNICEF bu sayıyı 3.500.000 olarak öngörmektedir[578]. 1994'ten 2004'e kadar uyuşturucu bağımlısı sayısı %900 artarak 4.000.000'a ulaşmış; 1995'te yalnızca 50.000 olan HIV Pozitif vakası yalnızca 10 yılda 1.000.000'a gelmiştir[579]. Daha da dramatik bir biçimde, Rus akademisyen Vladimir Gusev'in 2006 yılında bir protesto gösterisinde söylediği gibi kriminal kapitalizm yılları (neoliberal kapitalizm kastedilmektedir) ülkenin %10'unu öldürmüş, şok terapisinin ilk uygulandığı 1992 yılından 2006'ya kadar, Rusya yaklaşık 6.6 milyon insanını kaybetmiştir[580].

Sovyetler Birliğinin eşitlikçi yapısından sonra 1990'larda vuku bulan neoliberal fırtına 2000'lerde durgunlaşmış ve nihayetinde Rusya gelir eşitsizliğini bir

---

[575] Stiglitz, s. 153.
[576] Stiglitz, s. 152.
[577] Stiglitz, ss. 154-155.
[578] Klein, s. 239.
[579] Klein, s. 238.
[580] Klein, ss. 238-239.

ölçüde azaltmaya başlamıştır[581]. Buna rağmen 2017 yılı itibariyle Rusya, zenginler için düşük vergiler gibi politikalar sebebiyle gelişmiş ülkeler arasında bugün halen gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkeler arasında yer almaktadır[582]. Keza vergilendirilmemiş millî gelirin neredeyse yarısı ülkenin en zengin %10'una gitmekte -ki bu oran ülkenin gelirinin tahminen %75'inin oligarklar tarafından denizaşırı banka hesaplarına kaçırıldığı düşünüldüğünde muhtemelen çok daha yüksektir- ve buna paralel bir biçimde 2017 yılında yapılan bir ankete göre Rus halkının önemli bir kısmı yoksulluğu ve eşitsizliği ülkedeki en büyük iki sorun olarak görmektedir[583].

2. Oligarşinin Tezahürü

Yukarıda anlatılan sürecin doğal bir sonucu olarak 2007-2008 küresel finansal krizinden sonra Amerika'daki akademik literatürde giderek daha fazla bir biçimde eşitsizlik üzerine çalışma yürütülmeye ve yine özellikle krizden sonra gitgide en zengin %1'lik kesim açıkça bir "oligarşi" olarak adlandırılmaya başlanmıştır[584]. Zira mezkûr literatürde sosyo-ekonomik eşitsizlik, yalnızca oligarşinin elindeki *iktidar/yapabilirlik* yoğunlaşmasının bir çıktısı olarak ele alınmamakta ve fakat aynı zamanda bu yoğunlaşmayı meydana getiren sürecin tam da göbeğindeki bir sebep olarak da ele alınmaktadır[585]. Bu eşitsizliğe ek olarak belirtmek gerekir ki oligarşinin teşekkülünde, temelinde devletin oturduğu üç neoliberal mekanizma yer almıştır: sanayinin (üretken sektörlerin) finans sektörü tarafından ele geçirilmesi, küresel nitelik kazanmış kapitalist süreçler (özelleştirmeler, sermaye birikimi, üretim araçlarının özel kâr elde etmek için kullanımı vs.) ve tüm bunların korunacağı örgütsel yapı[586].

Keza oligarşilerin tezahür edişi ve sahip olduğu *iktidar/yapabilirliği*

---

[581] European Parliament, "Socioeconomic Inequality in Russia", https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/620225/EPRS_ATA(2018)620225_EN.pdf, (17.11.2023).
[582] European Parliament, "Socioeconomic Inequality in Russia".
[583] European Parliament, "Socioeconomic Inequality in Russia".
[584] Shelly Gottfried, **Contemporary Oligarchies in Developed Democracies**, Palgrave Macmillan, 2019, ss. 38-39.
[585] Gottfried, s. 39.
[586] Gottfried, ss. 45-46.

edinmesi, vergilendirme ve yasa yapım gibi konularda devletler aracılığıyla yürütülen neoliberal politikalar sayesinde mümkün olmuştur[587]. Oligarşinin iktisadî, sosyal ya da siyasî *iktidar/yapabilirliği* devletin himayesi olmadan sağlanamazdı; dolayısıyla oligarşinin doğası büyük ölçüde devlet tarafından önceden belirlenmiştir[588]. Devletin bu şekildeki kollaması karşısında ise oligarşi de *iktidar/yapabilirliğini* kullanarak, mevcut *iktidar/yapabilirliğini* korumak ve artırmak için, devlet temsilcileriyle kişisel ilişkiler de dahil olmak üzere, politika oluşturma üzerinde belirli etki mekanizmalarını kullanır[589]. Bu etki mekanizmaları dolayısıyla bir yandan lobicilik gibi faaliyetler üzerinden oligarşi *iktidar/yapabilirliğini* kullanarak kamu politikalarına nüfuz ederken, oligarşinin nüfuz ettiği kamu politikaları da tekrar oligarşinin *iktidar/yapabilirliğini* korur ve takviye eder. Dolayısıyla ortada oligarşinin *iktidar/yapabilirliği* lehine bir pozitif geri besleme döngüsü vardır.

Oligarşinin Amerika özelinde *iktidar/yapabilirliğini* korumak veya artırmak için mevcut *iktidar/yapabilirliğini* kullandığı bir örnek ise lobi faaliyetleridir. Oligarşi her ne kadar doğrudan kamu makamlarını işgâl etmese de iktisadî *iktidar/yapabilirliğini* kullanarak bu makamları işgâl eden kimseleri ve siyasetçileri (ya da siyasetçi adaylarını) kendi çıkarlarını doğrudan temsil etmeye ya da en azından bu çıkarları ihlal etmemeye yönlendirebilmektedirler; bu yönlendirme öylesine başarılıdır ki kamu otoriteleri, Amerikan siyasetinin ve ekonomisinin kurallarını çoğunluğun aleyhine ve azınlığın lehine yeniden yazmıştır[590]. Bu amaç doğrultusunda oligarşi, kamu otoritelerini, siyasetçileri ya da seçim kampanyalarını doğrudan fonlayabildiği gibi yasa yapım aşamasında lobi faaliyetleriyle çıkarılacak olan yasaların "oligarşi dostu" bir niteliğe sahip olmasını sağlayabilir[591].

Oligarşinin nüfuzuna ilişkin ayırt edici özelliği burada göze çarpmaktadır: Oligarşi terimi, sadece bir servet sahibi sınıfı değil ve fakat aynı zamanda bu serveti korumak ve arttırmak için bir sınıf bilinci içerisinde hareket edip *iktidar/yapabilirlik* kullanan sınıfı tanımlar; oligarşi, daha spesifik olarak, bir azınlığın bir veya daha

[587] Gottfried, s. 40.
[588] Gottfried, s. 45.
[589] Gottfried, s. 45.
[590] Gottfried, s. 41.
[591] Gottfried, ss. 41-42.

fazla politedeki (ve hatta birden fazla politedeki) toplam *iktidar/yapabilirliği* araçsallaştırmanın kurumsallaşmış bir biçimidir[592]. Dolayısıyla bu durum oligarşinin elindeki iktisadî *iktidar/yapabilirliği* diğer *iktidar/yapabilirlik* türlerine dönüştürebildiğini göstermektedir: zira bu da *iktidar/yapabilirliğin* kendi içerisinde başka türlere tedavül edebilme ya da mütedavil olma özelliğini gözler önüne sermektedir. Keza tam da burada tekrar hatırlatmak gerekir ki servet sadece kağıt üzerindeki nümerik bir birikim değildir; o bir *iktidar/yapabilirlik* biçimidir. *İktidar/yapabilirlik* iktisadî olduğu için daha az siyasî değildir: *İktidar/yapabilirlik* temel olarak gerçek hayatta bir şeyler başarabilme, başkalarıyla olan çatışmalarda kendi çıkarlarının üstün gelmesini sağlayarak ya da başkalarının taleplerini yükseltmesini engelleyerek istediğini elde etme becerisidir; o, çevreyi kişinin avantajına olacak şekilde manipüle etme kabiliyetini sağlar, başkalarının eylemlerini ve inançlarını şekillendirmelerini ve etkilemelerini sağlayan kaynaklara sahip olanlara aittir: kapitalist toplumlarda bu kaynaklar iş, örgütlenme, teknoloji, tanıtım, medya, toplumsal meşruiyet, uzmanlık, temel mal ve hizmetler, lobicilik, örgütlü siyasi güç ve tüm bunların mevcudiyetini belirleyen unsur olan paradır[593]. Dolayısıyla servete dayalı bir oligarşinin yaratımı aynı zamanda elinde devasa bir *iktidar/yapabilirlik* birikimi de olan dört başı mamur bir oligarşinin varolma ihtimalini doğurur. 1970'lerin başında varolan ekonomik elit, gerek kendi gerekse devlet elindeki *iktidar/yapabilirliği* kullanarak daha fazla *iktidar/yapabilirlik* elde etmiştir. Böylelikle oligarşinin tahakkümü ve *iktidar/yapabilirliği*, olumlu bir bir biçimde tesis edilmiştir. Ayrıca oligarşinin elindeki *iktidar/yapabilirliğin* sonuçları ise tıpkı neoliberalizmin tesisinde kullanılan *iktidar/yapabilirlik* gibi geniş bir spektrumu haiz olmuş; sadece iktisadî alanda değil, *iktidar/yapabilirliğin* geniş spektrumunda bir tahakküm kurmuştur. Zira neoliberalizmin oligarşi lehine yarattığı tahakküm sistemi bütüncül ve olumlu bir *iktidar/yapabilirliğe* dayanmaktadır. Saad-Filho bu sistemi şu şekilde teşhir eder:

> *Neoliberalizm, ekonomiyi, çalışma tarzlarını, kaynak tahsisini ve uluslararası bütünleşme biçimlerini; siyasal sistemi, sınıfsal güçleri ve ilişkileri,*

[592] Gottfried, ss. 45 - 48.
[593] Michael Parenti, **Democracy for the Few**, 9. Baskı, Cengage Learning, Boston, 2011, s. 4.

çıkarların temsil biçimlerini; toplumsal yapıyı, mülkiyet ilişkilerini, sömürü ve toplumsal tahakküm biçimlerini; başat kuralları, kurumları, ideolojileri, öznellikleri ve davranış biçimlerini kapsayan bir bütünlüktür.[594]

Dolayısıyla oligarşinin *iktidar/yapabilirliği*, neoliberalizm vasıtasıyla bütüncül bir niteliktedir. Neoliberal politikalar sebebiyle körüklenen oligarşik fenomenin bir diğer niteliği ise -her ne kadar ülkeden ülkeye değişen bazı kendine özgülükler taşısa da- temel olarak küresel bir fenomen olmasıdır[595]. Neoliberalizm küresel olduğu gibi onun teşvik ettiği oligarşiler ve oligarşilerin araçları da küreseldir. Bu küreselliğe iyi bir örneği Rusya teşkil etmektedir. Belirtmek gerekir ki Sovyet Rusya'da tek bir tane bile milyarder bulunmamaktaydı; fakat bu durum neoliberal şok terapisiyle çok kısa bir sürede değişecek, 2003 yılına gelindiğinde sadece Forbes dergisinin milyarder listesine giren 17 Rus milyarder bulunacaktı[596]. Şok terapisi, o kadar şok edici bir hızdaydı ki Rus emekçilerin özelleştirilen fabrika ve madenlerden haberi bile yoktu[597]; zira kısa sürede Rusya'nın zenginlikleri, siyasî bağlantıları olan ve hatta bazıları bizzat şok terapiyi yürüten "reformistler" olan oligarklar (Rusya'da da bu şekilde adlandırılmaktadırlar) denilen bir avuç yeni zenginin elinde bitmişti[598]. 2005 yılına gelindiğinde Rusya'daki tüm başat sektörler içerisinde müstahdem işgücünün %42'si, yıllık satışların ise %39'u ise oligarklar tarafından kontrol edilmekteydi[599].

Şok terapisi, bir büyüme programının değil bir iktisadî küçülmenin temellerini atmış; sermaye piyasalarına açılmanın (finansallaşmanın) eşlik ettiği özelleştirmeler, yatırıma değil, malvarlıklarının gaspına yol açmıştır[600]. Keza -*iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyeti sebebiyle- oligarklar siyasî *iktidar/yapabilirlik* kullanıp, iktisadî *iktidar/yapabilirlik* edinmiş; bunun karşılığında ise edindikleri iktisadî *iktidar/yapabilirlik* sebebiyle siyasî *iktidar/yapabilirlik* kazanabilmişlerdir. Zira oligarşi, Rusya'da sahip olduğu anlamıyla, ulusal siyasete nüfuz etmek için

---

[594] Saad-Filho, ss. 26 - 27.
[595] Gottfried, s. 49.
[596] Klein, s. 231.
[597] Klein, s. 231.
[598] Gottfried, s. 67-69.
[599] Sergei Guriev, Andrei Rachinsky, "The Role of Oligarchs in Russian Capitalism**", The Journal of Economic Perspectives**, Cilt: 19, Sayı: 1, Kış 2005, s. 135-136.
[600] Stiglitz, s. 143-144.

yeterli iktisadî iktidar/yapabilirliğe sahip olan kimseyi ifade etmektedir[601]. Bu durum oligarşinin Rusya'da sahip olduğu *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğünü yansıtmaktadır. Bu bütüncüllüğe ek olarak bir de oligarşinin küreselliği vardır ki bu da yine oligarşinin Rusya'daki faaliyetlerinde açık bir biçimde tezahür etmektedir. Oligarklar, siyasî *iktidar/yapabilirliklerini* kullanarak edindikleri milyarlarca dolar değerindeki varlığı, Rusya dışına kaçırmıştır[602]. Zira denizaşırı banka hesaplarındaki malvarlıkları düşünüldüğü oligarklar lehine olan iktisadî eşitsizliğin çok daha büyük bir boyutta olduğu ortaya çıkmaktadır[603]. 1997 yılından 2018'e kadar geçen 20 yılda, 1.2 trilyon Amerikan doları değerindeki Rus sermayesi, yurtdışına kaçmıştır[604]. Öyle ki 2015 yılına gelindiğinde Rus milyarderlerin, Rusya dışına çıkardıkları malvarlıkları, Rusya ekonomisinin %110'u kadar yani Rusya'nın toplam millî gelirinden daha büyüktü[605]. Hulâsa, ortada şöylesine grotesk bir tablo bulunmaktadır: Rusya'nın emekçilerinden, doğal kaynaklarından ve diğer her türlü diğer zenginliğinden elde edilen servetin Rus zenginler tarafından Güney Kıbrıs, İsviçre ya da Birleşik Krallık gibi denizaşırı finans merkezlerine aktarılan kısmı, Rusya'da kalan kısmından daha fazladır[606]. Keza Rusya dışına akan bu devasa miktardaki paranın nemalanarak Rusya'ya geri dönmesi de söz konusu değildir: Rusya Merkez Bankası'nın kendi beyanına göre 2014 yılında Rusya'dan Britanya Virjin Adaları'na (ki önemli bir denizaşırı finans merkezidir) 82 milyar Amerikan doları servet aktarımı gerçekleşmiştir ki mezkûr meblağ Virjin Adaları'nın yıllık GSYH'sinin 77 katıdır; dolayısıyla Virjin Adaları'nda böylesi bir miktarın yatırım amacıyla kullanılamayacağı aşikârdır[607]. Sonuç olarak Rus oligarşisi cebrî, siyasî ve iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kullanarak ilk önce Rusya'nın zenginliklerini ele geçirmiş; ardından ele geçirdiği zenginliği, bir daha ülkeye dönmemek üzere küresel araçlar (denizaşırı finans merkezleri) sayesinde Rusya dışına aktarabilmiştir.

---

[601] Sergei Guriev, s. 132.
[602] Stiglitz, s. 144.
[603] Filip Novokmet, Thomas Piketty, Gabriel Zucman, "From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia 1905-2016", **The Journal of Economic Inequality**, Springer, Cilt: 16, 2018, s. 221.
[604] Oleg Komolov, "Capital Outflow and the Place of Russia in Core–Periphery Relationships**",** **World Review of Political Economy**, Cilt: 10, Sayı: 3, 2019 Sonbahar, s. 338.
[605] Novokmet, s. 202.
[606] Novokmet, s. 191.
[607] Komolov, s. 331.

Tam da burada belirtmek gerekir ki; Rus oligarşisinin uyguladığı bu küresel yöntem -yöntemin küreselliğine yakışır bir biçimde- sadece Rusya'ya özgü bir durum değildir. Zira Rusya, içerisinde bulunduğu küresel kapitalist sistemin bir "yarı-çevre ülkesi" olmanın kaderini yaşamaktadır[608]. Öyle ki küresel nitelikteki kapitalist sistem içerisinde, *iktidar/yapabilirliğini* pekiştirmek sadece Rus oligarşisine ya da kapitalizmin "periferisine" özgü bir durum değildir[609]. 2016 yılında 370'den fazla gazetecinin, Uluslararası Araştırmacı Gazeteciler Konsorsiyumu (UAGK) çatısında ifşa ettiği yaklaşık 11.5 milyon kayıttan ibaret olan "Panama Belgeleri" bu durumu kanıtlar niteliktedir[610]. Panama belgeleri, hukuk firmalarından ve finansal hizmetlerden müteşekkil küresel ağların, ulusal hukukları naçar bırakır şekilde küresel ölçekte nasıl *iktidar/yapabilirlik* biriktirdiklerini göstermekte olup; mezkûr ağların hizmetleriyle 12 yeni ve eski devlet başkanının da ilişkili olduğu, denizaşırı şirketlerden bazılarının dönemin İzlanda Başbakanı veya Suudi Arabistan Kralı gibi farklı ülkelerin liderlerince kontrol edildiği; 2013 yılında vergi kaçırmakla mücadele için Britanya Virjin Adaları gibi Birleşik Krallık'a bağlı denizaşırı finans merkezleriyle ünlü toprakları mücadeleye çağıran dönemin Başbakanı David Cameron'ın babasının dahi işbu belgelerde yer almakta; sızdırılan belgelere göre vergi kaçırma (ya da vergiden kaçınma) gibi tüm bu hukukî ve finansal hizmetleri sağlayan Panama merkezli Mossack Fonseca şirketinin "müşteri portföyü" içerisinde siyasetçiler ve kamu görevlileri, milyarderler, ünlü sporcular, dolandırıcılar ve uyuşturucu kaçakçıları gibi geniş bir yelpaze bulunmaktadır[611]. Zira ilgili belgeler, 1977'den 2015'in sonuna kadar 40 yıla yakın bir zaman dilimi boyunca küresel kapitalizmin günü gününe röntgenini çekerken, denizaşırı finans hizmetlerinin suç ekonomisinin motorunu çalıştıran benzin olduğunu ve ülkelerin zenginliklerinin nasıl ve ne boyutta yağmalandığını göstermektedir[612].

---

[608] Komolov, ss. 339-340.
[609] Gottfried, s. 49.
[610] International Consortium of Investigative Journalists, "Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption", 03.04.2016, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/20160403-panama-papers-global-overview/, (20.12.2023).
[611] International Consortium of Investigative Journalists, "Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption"
[612] International Consortium of Investigative Journalists, "Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption"

Belgelerin gösterdiğine göre Britanya Virgin Adaları, Panama ve diğer denizaşırı vergi "cennetlerindeki" izlenmesi zor şirketlerin kurulmasının ardında büyük bankalar bulunmakta; kendilerine dair siyasî tanımlamalarından bağımsız olarak -ister Çin gibi bir "Halk Cumhuriyeti[613]" isterse Suudi Arabistan gibi şeriatla yönetilen bir "Krallık[614]" olsun- birçok devletin siyasetçi ve bürokrasisi, oligarklarla işbirliği içerisinde denizaşırı finans faaliyetlerinde bulunmaktadır[615]. Mossack Fonseca'nın kurucu ortakları Jürgen Mossack ve Ramón Fonseca ise 2023 yılı itibariyle halen Panama Cumhuriyeti'nde huzur içerisinde ikâmet etmekte; kendilerine karşı başka ülkelerde açılmış soruşturmalara karşı -Panama Anayasası'nda bulunan suçlu iadesine ilişkin hüküm sayesinde- Panama Cumhuriyeti'nin millî egemenliği tarafından korunmaktadır[616]. Mossack Fonseca toplam 21 ülkede 210.000 şirket kurmuş olup, bu şirketlerin yarısından fazlası Britanya Virjinya Adaları'nda kurulmuş (ki toplam yüzölçümü 153 metrekare ve 2019 yılı itibariyle nüfusu 30.000 küsür olan bu ufacık ada için sadece Mossack Fonseca tarafından 113.000 şirket kurulması kayda değer bir durumdur)[617]; HSBC, Credite Suisse ve UBS gibi Batı'lı bankaların şubeleri, Mossack Fonseca'nın en çok iş yaptığı bankalar arasında yer almıştır[618]. Keza 2014 yılında yine UAGK'nin açığa çıkardığı üzere Çin Komünist Partisi'nin -ve dolayısıyla Çin'in- yönetiminde söz sahibi olan kimi üst düzey bürokratlar, büyük Çin'li şirketler ve UBS gibi bankalar

[613] Çin Anayasası kendisini "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Anayasası" olarak adlandırmaktadır.
The State Council of the People's Republic of China, "Constitution of the People's Republic of China", 20.11.2019, ENGLISH.GOV.CN, https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/201911/20/content_WS5ed8856ec6d0b3f0e9499913.html, (20.12.2023).

[614] Suudi Arabistan'da, Türkiye bağlamında alışkın olduğumuz anlamıyla bir anayasa ve hatta mutlak monarkı sınırlayan bir meşruti monarşi yer almamakla birlikte, Suudi Arabistan Kralı'nın buyurduğu fermana dayanan bir 1 Mart 1992 tarihli "Temel Yönetim Hukuku" mevcuttur. Kralın Fermanına dayalı bu Temel Yönetim Hukukunun 5. maddesinde Suudi Arabistan'ın bir krallık olduğundan bahsedilmektedir.
The Embassy of the Kingdom of Saudi Arabia - Washington DC, "Basic Law of Governance", https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance, (20.12.2023).

[615] International Consortium of Investigative Journalists, "Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption"

[616] International Consortium of Investigative Journalists, "Where are the key Panama Papers figures, seven years later?", 03.04.2023, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/where-are-they-now-2023/, (20.12.2023).

[617] Wikipedia, "British Virgin Islands", **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/British_Virgin_Islands, (20.12.2023).

[618] International Consortium of Investigative Journalists, "Explore the Panama Papers Key Figures", 31.01.2017, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/explore-panama-papers-key-figures/, (20.12.2023).

aracılığıyla servetlerini denizaşırı finans merkezlerine aktarmış; 2000 yılından 2014'e kadar 1 ile 4 trilyon Amerikan doları değerinde servet Çin dışına çıkmıştır.[619] Yine Çin Komünist Partisi'nin yöneticilerine kan bağı veya hasımlık sebebiyle bir yakınlığı bulunan ve "şehzadeler" ya da " kızıl asâlet" olarak da adlandırılan muazzam büyüklükte bir iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* sahibi elitin de Cook Adaları'nda ya da Britanya Virjinya Adaları'nda şirketler kurduğu açığa çıkmıştır[620]. Keza, yine UAGK'nin açığa çıkardığı "Paradise Belgeleri"ne göre 10 ülkede faaliyet gösteren Appleby firması müteveffa Birleşik Krallık Kraliçesi II. Elizabeth, Birleşik Krallık Prensi Charles, Mayıs 2023 itibariyle Dünya'nın en büyük şirketi olan teknoloji Firması Apple, sosyal medya şirketi Facebook, Kolombiya'lı şarkıcı Shakira gibi ünlü isimlerin ve daha onlarca milyarder ve siyasetçinin denizaşırı finans cennetlerine ulaşmasına yardımcı olmuştur[621]. Denizaşırı finans merkezlerinde toplamda 8.9 milyar Amerikan doları bireysel malvarlığı ve trilyonlarca Amerikan doları şirketlere ait malvarlığı bulunduğu tahmin edilmektedir[622].

Yukarıda ifade edildiği şekilde devletlerin sınırlarından bağımsız olarak sermaye akışı küresel düzeyde sağlanmaktadır: ÇKP'nin şehzadeleri Çin'de iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* kullanarak, daha fazla iktisadî *iktidar/yapabilirlik* elde etmiş ve bu *iktidar/yapabilirlik* İsviçre'li bir banka ya da Panama'lı bir şirket aracılığıyla Britanya Virjin Adaları'na aktarılabilmiştir. Zira bugün halen serveti tek bir ülkedeki gerçek bir fiziksel mülkiyete endekslenmiş üst sınıf mensupları bulunsa da, böyleleri artık istisnaîdir; bugün kural, küresel olarak hareketli ve mütedavil varlıkları, bir dizi finansal ve hukukî yapı içerisinde birden fazla ülkenin hukuk sisteminde tutmaktır[623]; böylesi bir konfigürasyon içerisinde de denizaşırı finans

---

[619] International Consortium of Investigative Journalists, "Leaked Records Reveal Offshore Holdings of China's Elite", 21.12.2014, https://www.icij.org/investigations/offshore/leaked-records-reveal-offshore-holdings-of-chinas-elite/, (20.12.2023).

[620] International Consortium of Investigative Journalists, "Leaked Records Reveal Offshore Holdings of China's Elite".

[621] Nick Hopkins, Helena Bengtsson, "What are the Paradise Papers and what do they tell us?", **Guardian**, 05.11.2017, https://www.theguardian.com/news/2017/nov/05/what-are-the-paradise-papers-and-what-do-they-tell-us, (20.12.2023).

[622] Brooke Harrington, **Capital without Borders: Wealth Managers and the One Percent**, Harvard University Press, 2016, s. 130.

[623] Yatırıma dair riskleri dağıtmak gerekliliğine dair meşhûr bir finans deyişiyle: "tüm yumurtaları aynı sepete koymamak gerekir".

merkezleri olağan bir girdidir[624]. Keza "varlık yöneticilerinin" devasa servetleri bir ülkeden diğerine aktardığı bu konfigürasyon, 1970'lerde ve 1980'lerde küreselleşmeyle örtüşen finansallaşmayla vukû bulmuştur[625]. Bu konfigürasyon içerisinde ulus-devletlerin, oligarşik *iktidar/yapabilirlik* bağlamında iki temel işlevi bulunmaktadır: bunlardan birincisi tikel devletlerin *iktidar/yapabilirliğinin* olumluluğuna ilişkin olup daha çok oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğüyle örtüşmektedir, ikincisi ise yeryüzünü paylaşmış bir bütün olarak ulus-devletlerin *iktidar/yapabilirliğinin* dışlayıcılığına ilişkin olup daha çok oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* küreselliğiyle örtüşmektedir. Birinci işlev, daha önce de bahsedildiği üzere 1970'lerden sonra neoliberalizmle birlikte oligarşi lehine bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* kullanılmasıdır. Oligarşi lehine gerekirse cebir kullanılır, lobi faaliyetleri yapılır, kanun çıkarılır, vergiler affedilir ve Pasifik'teki bir takım adalarda şirketler kurulur. Hem Mossack Fonseca gibi varlık yöneticileri hem de müşterileri tarafından kullanılan bütüncül *iktidar/yapabilirlik*, oligarşik *iktidar/yapabilirliğin* yoğunlaşmasını sağlamakta ve bu yoğunlaşmaya ve yoğunlaşmanın sonuçlarına karşı müdahale edebilecek yasa ve politikaların geliştirilmesini engellemektedir[626]. Farklı coğrafyalardaki devletler, oligarşilere engel çıkarmak şöyle dursun; bilakis oligarşilerin onların kılcal damarlarına kadar sızdığı, kaslarını oligarşik *iktidar/yapabilirlik* için kullanan bir beden teşkil etmişlerdir[627]. Oligarşik virüs, muazzam *iktidar/yapabilirlik* kapasitesini kullanmak suretiyle, devletleri varoluş sebebi oligarşik çıkarları bünyesinde ihtiva etmek (yasalarla, özelleştirmelerle veya basbayağı cebirle) ve başka bünyeleri bu virüsle enfekte etmek (Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası yaşanan neoliberal yağmalama iyi bir örnektir) olan bir zombiye çevirmiştir. Ve bu zombi salgını, şu ana kadar bir "zombi kıyameti" filmini aratmayacak ölçeğe ulaşmıştır[628].

---

[624] Harrington, s. 124.
[625] Harrington, s. 126.
[626] Harrington, s. 231.
[627] Gottfried, ss. 49 - 50.
[628] "Zombi Kıyameti", yaşanan haylî kıyametleri veya bu kıyametler sonrası kurulacak yeni düzeni hayal eden kıyamet sineması ya da kıyamet sonrası sinemasının alt türlerinden birisidir. Bir sebeple insanları zombilere çeviren bir salgın başlar ve toplumlar bu salgın neticesinde çöküp, zombiye dönüşmemiş bir kaç birey bu yeni Dünya'da hayatta kalmaya çalışır.
Wikipedia, "Zombie apocalypse", **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/Zombie_apocalypse, (11.12.2023)

Zombi kıyameti türünün müdavimlerinin zombi davranışlarına dair bileceği şeylerden birisi de zombilerin birbirlerini ısırmamasıdır. Zombilerin bu enteresan davranışı, bizi ikinci işleve götürmektedir: oligarşinin küresel niteliğiyle örtüşen ulus-devletlerin dışlayıcılığına. Zira yerküre, yekpâre bir hukuk sistemiyle yönetilmek yerine, birbirini dışlayan ulusal hukuk sistemleri arasında kartezyen bir paylaşım içerisindedir. Bu dışlayıcı hukukî kartezyen paylaşım (ki İngilizce "legislation" denilen şeyle örtüşmektedir[629]), oligarşiye sorun olmaktan çok, onun için bir fırsat yaratmıştır. Keza, bilhassa da serveti vergi ve diğer yasal sınırlamalardan korumak için offshore adalarındaki egemen hukuk sistemlerinin kullanılması, 1684 Vestfalya Antlaşması'ndan bu yana küresel ekonomiyi yöneten ulus-devlet sisteminin bir açığından yararlanmaktadır[630]. Bu sistemde her ulus-devlet, kendi yasalarını yapmakta mutlak muktedir ve diğer ulus-devletlerin yasalarından âzâde, ayrı bir hukuki varlık olarak tezahür etmekte; bu sebeple yeryüzünün siyasî ve hukukî paylaşımı, tarihi kahramanlıklarla dolu ve egemenliğine kimsenin el süremeyeceği mutlak özneler olan ulus-devletler arasındaki anlaşmalarla yer yer gevşek bir şekilde bir arada tutulan yamalı bir bohça niteliğindedir.[631] Daha da önemlisi, Amerika'nın Irak'ı işgâli örneğinde görüldüğü üzere bu yamalı bohçayı birbirine bağlayan esas iplik olan uluslararası hukuk, icap ettiğinde çiğnenebilmektedir de. Keza uluslararası hukuk, egemen ulus-devletlerin ulusal hukuklarına göre zayıf olup; sınırötesi finansal işlemleri belirleyen şey de işte ulus-devletlerin ötesinde varolan bu kuralsızlıktır.[632]

Uluslararası hukukun temel prensiplerinden birisi, hiçbir egemen devletin yabancı bir ülkenin kanunlarını veya kararlarını uygulamak zorunda olmadığı olduğu için, örneğin, denizaşırı finans merkezi olarak bilinen Britanya Virjin Adaları, Cook Adaları ya da İsviçre kasten ve genellikle görece daha sınırlayıcı vergi ve veraset kanunları olan devletlerin kanunlarına aykırı yasalar çıkarabilmekte; iktisadî *iktidar/yapabilirlik*, müstenit olduğu artık değerin üretildiği ülkeden (Örneğin ABD ya da Çin), oligarşi için daha avantajlı olan bir başka ülkeye (Örneğin Cook Adaları,

[629] Merriam-Webster Dictionary, "legislation", **merriam-webster.com**, https://www.merriam-webster.com/dictionary/legislation, (20.12.2023).
[630] Harrington, s. 133.
[631] Harrington, s. 133.
[632] Harrington, s. 133, 295.

İsviçre, ya da Britanya Virjin Adaları) -her iki ülkenin de emekçilerine faydası olmamak üzere- aktarılabilmektedir[633]. Bunu doğrular bir biçimde bugün koca bir kıta olan Afrika'nın zenginliğinin %30'unun, Rusya'nın zenginliğinin ise %50'sinin İsviçre'de bulunduğu tahmin edilmektedir[634].

Neoliberalizmin ve özellikle de finansallaşmanın yarattığı yeni küresel elit, servetleriyle birlikte o kadar hareketli hale gelmiştir ki belirli bir devlet içerisinde değil ve fakat ulus-devletler arasında var oluyor gibi gözükmekte; dolayısıyla bu yeni elit, farklı ülkelerin yasaları arasındaki çelişkilerden ve boşluklardan yararlanmaya odaklanan farklı bir hizmet türüne ihtiyaç duymakta; farklı hukuk sistemlerinden, sermaye için en yararlı olanın seçilmesine "mevzuat arbitrajı" da denilmektedir[635]. Mevzuat arbitrajına dair işlemler ulus-devletlerin hukuklarındaki sınırlamalara takılmadan sermaye birikimini mümkün kılmakta, daha da önemlisi çoğunlukla ulus-devletlerin hukuklarını da ihlal etmemektedirler[636]. Zira bir ulus-devletin egemenliğinin başladığı yerde, diğerinin egemenliği başlamaktadır ve ulus-devletlerin egemenliğinin üzerinde bir egemenlik nâmevcuttur; dolayısıyla ulus-devletler tanımadığı müddetçe ortada küresel düzlemde aykırı olunabilecek bir hukuk dahi bulunmamaktadır. Sermaye ulusal hukukların üzerinde bir cambaz gibi hareket etmektedir. Keza vergilendirme, kanunlar veya sosyal devlet gibi eldeki sermayeyi kısıtlayabilecek *iktidar/yapabilirlik* araçları temelde ulusan nitelikte olmasına rağmen, oligarşinin iktisadî *iktidar/yapabilirlik* araçları (denizaşırı finans merkezleri vs.) küreselleşmiştir. Bu anlamda küreselleşmiş sermayeyle mücadele edebilecek küresel araçlar -örneğin Thomas Piketty'nin önerdiği üzere, sermayenin denizaşırı finans merkezlerine kaçmasını anlamsız kılacak bir "küresel bir servet vergisi"[637]- nâmevcuttur. Dolayısıyla, ortada küreselleşmiş bir sermaye, ona dair düzenlemeler yapabilmek içinse yalnızca ulusal düzeyde enstrümanlar bulunmaktadır -ki bu enstrümanlar da oligarşinin bütüncül *iktidar/yapabilirliği* sayesinde, oligarşi lehine kullanılmaktadır.

Sonuç olarak neoliberalizmin sonuçlarını iki temel noktada toplamak

---

[633] Harrington, s. 134.
[634] Harrington, s. 203.
[635] Harrington, s. 127.
[636] Harrington, ss. 126-128.
[637] Piketty, ss. 515-518.

mümkündür: Birincisi, Dünya genelinde son 40 yılda yükselen eşitsizlik; ikincisi ise bu eşitsizlikle -hem sebep hem de sonuç olarak- bağlantılı olan bir oligarşinin teşekkül edişidir. Bu teşekkülün daha önce vurgulandığı üzere iki niteliği ön plana çıkmaktadır. Bu nitelikler oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğü ve oligarşinin küreselliğidir. Oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğü, onun verili politenin içerisinde *iktidar/yapabilirliğin* bütün boyutları (iktisadî, cebrî, hukukî ve siyasî) bağlamında muktedir olmasını ifade etmektedir. Burada devlet *iktidar/yapabilirliğinin* olumlu ve bütüncül bir biçimde oligarşi lehine kullanımı vardır. Oligarşinin küreselliği ise oligarşik sermayenin ulus-devletlerin sınırlarına takılmadan akışına işaret etmekte olup, ulus-devlet egemenliğinin dışlayıcılığını ve gerek tikel gerekse bütün olarak devletlerin küresel çaptaki *iktidar/yapabilirliğinin* yokluğunu açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla oligarşi, artık değerin üretildiği ülkeyi kendi taleplerine göre bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* kullanarak şekillendirir; ardından da artık değeri hâlihazırda şekillendirmiş olduğu ülkenin dışına taşıyabilir.

Demokrasi ve hukuk devleti ilişkisi sorgulamasını sürdürürken, mezkûr sorgulamayı anlamlı kılan son 40 yıllık zamansal uzamın kesiştiği iktisadî bağlam olan neoliberalizmin çerçevesini ve bu çerçevenin en önemli iki olgusu olan eşitsizliğin yükselişini ve oligarşinin tezahürünü (bütüncüllüğünü ve küreselliğini unutmadan) rehber edinmek gerekir. Zira iktisadî eşitsizliğin aynı zamanda emekçiler aleyhine bir *iktidar/yapabilirlik* eksikliği de olduğu; oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* ise -bilâkis- bütüncül bir nitelikte olduğu ve küresel ölçekte bir model teşkil ettiği düşünüldüğünde; Atina Demokrasisine dair I. Bölümde bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak yeniden tasavvur edilen demokrasiyi ve Roma Cumhuriyetine dair II. Bölümde sıklıkla *iktidar/yapabilirlik* bağlamında aidiyeti ve ölçeği tartışılan hukuku, eşitsizliğin yükselişi ve oligarşinin tezahürü bağlamlarında düşünmek zarurîdir.

III. MODERN DEMOKRASİ VE HUKUK DEVLETİ İLİŞKİSİNE *İKTİDAR/YAPABİLİRLİK* PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ

A. Modern Demokraside *İktidar/yapabilirliğin* Yeri

V. Bölümde uzun uzadıya bahsedildiği üzere neoliberalizm sadece oligarşi lehine nominal bir servet akışından ibaret değildir; o *iktidar/yapabilirliğin* her boyutunda tezahür etmiştir. Şüphesiz buna siyasî boyut da dahildir. Zira neoliberalizmin ve demokrasinin (spesifik olarak da Norberto Bobbio'nun minimal devlet tasavvuruna uygun liberal bir demokrasi) popülaritesi sadece kronolojik olarak örtüşmemiş; ikincisi, bu örtüşmenin olageldiği dönemde, birincisini örtmek için araçsallaştırılmıştır da[638]. Netîcede Irak'ın işgâli -en azından söylemsel düzeyde- neoliberalizm adına gerçekleştirilmemiş; Irak'a demokrasi getirmek gibi ulvî bir amaca dayandırılmıştır[639]. Keza neoliberalizmin dallandığı kapitalizm ve hasmı sosyalizm arasındaki mücadeleye sahne olan Soğuk Savaşın bitişini sembolize eden Berlin Duvarı'nın 1989'daki yıkılışı hadîsesinde dahi gâlibiyet kapitalizme değil demokrasiye atfedilmiştir[640] -ki kapitalizm bu anlamda âlicenap bir gâliptir. Bu gâlibiyetin sonucunda Dünya'da hızla yayılan demokrasi, spesifik bir demokrasi modelinden -ki minimal devletle eşleşip, hukuk devleti ve bazı temel haklar ile piyasa ekonomisi sınırlarını teşkil eder- ibarettir[641]. Peki bu model, iç içe geçtiği neoliberalizm ve neoliberalizmin sonuçları olan oligarşi ve iktisadî eşitsizlik bağlamında *iktidar/yapabilirliği,* teorik öznesi olan *demos*'a ne kadar ve ne şekilde sağlamaktadır? Bunun için modern demokrasinin hem teorisinde hem de pratiğinde *iktidar/yapabilirliğin* mevcudiyetine ve konumlanışına göz atmak gerekir.

---

[638] Robinson, s. 97.
[639] Dodge, s. 1274.
[640] David Kaiser, "The Fall of the Berlin Wall Seemed Like a Victory for Democracy. 30 Years Later, Both Sides Are Losing", **Time**, 07.11.2019, https://time.com/5720387/cold-war-berlin-wall/, (29.12.2023).
[641] Alfredo Saad Filho, Alison J. Ayers, "Democracy Against Neoliberalism: Paradoxes, Limitations, Transcendence", **Critical Sociology**, Sage, Cilt: 41, Sayı: 4-5, 2015, s. 598.

1. Modern Demokrasinin Teorisinde *İktidar/yapabilirliğin Yeri*

a. Joseph A. Schumpeter

Schumpeter, "klasik teori" dediği daha önceki demokrasi teorisiyle ilgili sorunun "halkın" (ya da demokrasinin öznesi olan "*demos*"un her bir sorun hakkında kesin ve rasyonel bir görüşe sahip olduğu ve bir demokraside bu görüşün hayata geçirilmesini sağlayacak "temsilciler" seçerek bu görüşe işlerlik kazandırdığı önermesinde yattığını öne sürmektedir[642]. Schumpeter bir adım daha atarak klasik teoride *demos*'un (ya da seçmenlerin) politenin kaderine karar vermek üzerindeki siyasî hakimiyetinin aslî olduğu; polite kaderine ilişkin karar verecek *demos*'un temsilcilerinin seçilmesinin ise tâli nitelikte olduğunu ifade eder[643]. Schumpeter sonrasında ise durumun tam tersini, demokrasinin aslî işlevinin kararı verecek seçmenlerin seçilmesi olduğunu, dolayısıyla *demos*'un temel işlevinin bir hükümet ya da bir ara organ oluşturmak olduğunu ve bu ara organın da ulusal bir yürütme ya da hükümet oluşturması gerektiğini öne sürmektedir[644]. Schumpeter demokrasinin aslî işlevini halkın siyasî iktidar/yapabilirlik üzerindeki epistemik hakimiyetinden çıkardıktan sonra, onu seçimlere ilişkin bir metoda sabitler: Demokratik metot, siyasî kararlar almak için temsilci adaylarının (siyasetçilerin) halkın oyu için rekabetçi bir mücadele yoluyla karar verme gücünü elde ettiği kurumsal bir düzenlemedir[645]. Buna göre halk, temel işlevi olan oy vermek işlemiyle doğrudan icracı makamı seçebilir (Amerika Birleşik Devletlerinde Başkan'ın doğrudan seçilmesi gibi) ya da icracı makamı seçecek bir ara bir makamı (örneğin hükümeti kuracak bir parlamento) seçebilir[646]; önemli olan rekabetçi bir liderlik olmasıdır, zira rekabetin bulunduğu bir ortamda herkes her an liderini de terkedebilir ve böylelikle liderler de dengelenebilir[647]. Zira demokrasi, Antik Yunan'daki anlamıyla halkın yönetimi (ya da tez bağlamında halkın *iktidar/yapabilirliği*) değildir ve asla o anlama gelemez;

[642] Joseph Schumpeter, **Capitalism, Socialism, And Democracy**, Routledge, 1994, s. 269.
[643] Schumpeter, s. 269.
[644] Schumpeter, s. 269.
[645] Schumpeter, s. 269.
[646] Schumpeter, ss. 273-274.
[647] Schumpeter, ss. 273-284.

demokrasi yalnızca *demos*'u onu yönetecek insanları kabul veya reddetme fırsatına sahip olmalıdır, fakat bu fırsat da *demos*'a öylece bırakılamaz, bu fırsat da yine belli metotlarla sınırlanmalıdır[648]. Demokrasi, halkın siyasetçilerce yönetimidir[649].

Schumpeter, demokrasiyi bir seçim mekanizmasına indirgedikten sonra, bu mekanizmanın çalışması için belli şartları sıralar: İlk olarak siyasetçi sınıfı "yeterince yüksek kalite"de olmalıdır[650]. Siyasetçi sınıfının içinden çıkacağı havuz çok dışlayıcı olmaması gerektiği gibi herkese de açık olmamalıdır[651]. Demokrasi mekanizmasının başarılı olması için ikinci şart, siyasî tercihin etki ettiği alanın çok da geniş olmamasıdır: buna göre halkın temsilcilerinin ne konularda yasa yapabileceğine de bir sınırlama getirilmeli, parlamentonun yapabileceklerinin sınırlamaları olmalı, ülke üzerinde bir "yasama çılgınlığı" hüküm sürmemelidir[652]. Zira halkın talepleri temsilcilerle sınırlanacağı üzere, temsilciler de "hakikatin" ne olduğuna karar verememek konusunda sınırlanmalıdır[653]. Üçüncü olarak iyi eğitimli ve teamülleri olan kurumsallaşmış bir bürokrasi gerekmekte; bu bürokrasi devlet meselelerinde amatör siyasetçilere rehberlik edebilecek ve gerektiğinde sınırları ihlal edecek siyasetçilere edebilecektir[654]. Dördüncü şart olan demokratik öz-kontrol ise Schumpeter'in temsiliyetle sıkı sıkıya sınırlanmış demokrasi anlayışının doğal bir sonucudur: seçmenler seçimlerde bir kişiyi seçtikten sonra siyasî eylemin kendilerini değil seçilen siyasetçiyi ilgilendirdiğini anlamalıdır, seçim bittikten sonra seçmenin görevi ve yetkisi biter; bu da seçmenlerin seçilen ne yapması gerektiği konusunda talimat vermekten kaçınmaları gerektiği anlamına gelir[655]. Son şart da liderlik için etkili bir rekabet, görüş ayrılıklarına büyük ölçüde hoşgörü gösterilmesini gerektirmektedir[656].

Schumpeter'in İkinci Dünya savaşından Amerika Birleşik Devletlerindeki demokrasi tartışmalarında bir "kanon" teşkil eden demokrasi teorisi, demokrasiyi bir

---

[648] Schumpeter, ss. 284-285.
[649] Schumpeter, ss. 284-285.
[650] Schumpeter, birebir bu tabiri kullanır: "sufficiently high quality". Schumpeter, s. 290.
[651] Schumpeter, ss. 290-291.
[652] Schumpeter, ss. 291-293.
[653] Schumpeter, s. 293.
[654] Schumpeter, s. 293-294.
[655] Schumpeter, s. 294-295.
[656] Schumpeter, s. 295-296.

mekanizmaya indirgemektedir[657]. Bu haliyle Schumpeter'in teorisinin demokrasiden iktisadî *iktidar/yapabilirliği* dışladığı aşikardır, zira demokrasi bir seçim mekanizmasından ibarettir. Demokrasi açısından ortada siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* kalmaktadır. Fakat *iktidar/yapabilirliğin* bu boyutlarında da ilk olarak *demos*'un rolü üzerine ikinci olarak da genel olarak demokrasinin durumu üzerine iki sınırlandırma getirilmektedir. İlk olarak *demos*'un -ya da Schumpeter'in paradigmasında seçmenlerin- rolü seçim anında sona ermektedir; bundan sonra demokratik *iktidar/yapabilirlik* sadece, bürokrasi ve hukukla sınırlanmış liderler tarafından tatbik edilebilecektir. Zira Schumpeter'in teorisi seçimlerde oy vermek dışında bir siyasî katılım fırsatı vermediği *demos*'un iradesini yok saymakta, bu iradeyi sadece liderin iradesine indirgemekte[658]; demokrasiyi, *demos*'un tek rolününün oy vermek olduğu bir liderleri yarışmasına indirgemektedir. Keza Rousseau'cu "*volonté générale*" ya da genel irade, demokrasinin odağı olmaktan çıkarılmakta[659]; *demos*'un epistemik saygınlığı görmezden gelinmektedir[660]. *Demos*'un demokrasinin öznesi olmak konusundaki epistemik dışlanmasına ek olarak Schumpeter'in teorisine göre demokrasinin yegâne temsilcisi olan siyasetçileri de sınırlamakta; demokratik *iktidar/yapabilirliğin* -seçim dönemleri dışındaki- tek sahibi olan siyasetçilerin, gerek yasa yapımı gibi hukukî *iktidar/yapabilirliklerine* gerekse de genel olarak diğer kamu makamlarına sirayet etmek konusundaki siyasî *iktidar/yapabilirliklerine* bürokratik sınırlamalar getirilmektedir. Dolayısıyla Schumpeter'in teorisi, özellikle *demos*'un *iktidar/yapabilirliğine* eğilmediği gibi, ondan *iktidar/yapabilirliğe* dair çıkarılabilecek şey seçimler ve sınırlı bir

---

[657] Gerry Mackie, "Schumpeter's Leadership Democracy", **Political Theory**, Cilt: 37, Sayı: 1, Şubat 2009, ss. 128-130, 138-141.

[658] Mackie, ss. 130-134.

[659] Jean-Jacques Rousseau, "Toplum Sözleşmesi" adlı eserinde *demos*'un tamamının iradesinden ibaret olan genel iradenin daima haklı ve daima kamu yararına olduğunu ifade etmektedir. Rousseau'ya göre egemenlik halka aitti ve halkın onu geri almaya ya da değiştirmeye hakkı vardı. Bu anlamda Rousseau'nun demokrasi teorisi epistemik anlamda her bir yurttaşın oyuna değer verirken, bütüncül olarak da halkın irfanına olan inancı yansıtmaktadır. Keza Schumpeter'in aksine, seçmenler oy verip bir temsilci atadıktan sonra bu temsilciyi her an alaşığı edebilirdi; zira temsilciler seçildikten sonra dahi genel irade aslen halka aitti ve bu iradeye dayalı yönetim her an temsilcilerden asıl sahiplerince geri alınabilirdi.
Jean-Jacques Rousseau, **Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique**, Livre de Proche, 1996, ss. 29-62.

[660] Mackie, ss. 134-138.

temsiliyettir. Dolayısıyla demokrasi, *demos*'un bütüncül *iktidar/yapabilirliği* olarak değil, soyut bir mekanizma olarak tasavvur edilmektedir.

b. Seymour Martin Lipset

Seymour Martin Lipset, bir siyasî sistem olarak demokrasinin tezahür edebilmesi ve varlığını sürdürmesi için bir sadece bir siyasî mekanizmadan daha fazlasına, dışsal bir takım toplumsal koşulların varolması gerektiğini öne sürer[661]. Bu koşullar temel olarak iki başlık altında toplanabilir: ekonomik gelişmişlik ve meşruiyet[662]. Lipset bu kavramları geniş bir şekilde ele alır: buna göre ekonomik gelişmişlik sanayileşme, şehirlileşme, iktisadî zenginlik ve eğitim gibi birden fazla indikatörü içerirken[663]; meşruiyet ise bir demokratik sistemin hem ne kadar etkin hem de ne kadar meşrû olduğuna atıfta bulunur[664]. Etkinlik ile kastedilen şey, demokratik bir sistemin bürokraside ve karar alma mekanizmalarında etkinliğini kastederken[665]; meşruiyet, bir siyasi sistemin, mevcut siyasî kurumların toplum için en uygun veya en doğru kurumlar olduğu inancını yaratma ve sürdürme kapasitesini içerir[666]. Lipset'e göre bir politede demokrasinin yeşerebilmesi için her iki koşulun da varolması gerekmektedir: örneğin İkinci Dünya Savaşı öncesi Almanya'da, ortada her ne kadar ekonomik anlamda gelişmiş bir toplum olsa da (Savaş öncesi Almanya sanayileşmiş, zengin, şehirli ve eğitimli bir ülkeydi) demokratik sistemin Alman toplumun önemli bir bölümünde meşruiyetinin olmaması, demokrasinin yeşerme ihtimalini zayıflatmıştı[667].

Belirtmek gerekir ki; Lipset, demokrasiyi Schumpeter'e göre daha büyük bir perspektiften, toplumsal olanın daha geniş bir düzleminde irdelemişti. Zira, Schumpeter'in aksine demokrasiye ilişkin sorgulaması sadece bir seçim

---

[661] Seymour Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", **The American Political Science Review**, Cilt: 53, Sayı: 1, Mart 1959, ss. 69-70.
[662] Lipset, s. 72.
[663] Lipset, s. 76-86.
[664] Lipset, s. 86.
[665] Lipset, s. 86.
[666] Lipset, ss. 86-87.
[667] Lipset, s. 73.

mekanizması ve bu seçim mekanizmasının ötesinde liderliğe dayalı -bürokrasi ve hukukla- sınırlı bir temsilî demokratik *iktidar/yapabilirliğe* değil; toplumsal olanın ekonomik gelişmişlik ve meşruiyet gibi seçim ve temsiliyet ötesi alanlarına da ilişkindir. Fakat belirtmek gerekir ki; Lipset'in sorgulamasına konu ettiği ekonomik gelişmişlik ve meşruiyet kavramları, demokrasi açısından dışsal kavramlardır. Her ne kadar bu kavramlar demokrasinin yeşermesi için gerekli şartlar olarak görülse de bunlar demokrasiye içkin değil, onu varolabilmesi için önceleyen dışsal şartlardır. Keza Lipset de demokrasiyi tanımlarken -açıkça Schumpeter'in demokrasi tanımından da yararlandığını ifade ederek- yönetenleri değiştirmek için düzenli anayasal fırsatlar sunan bir siyasî sistem ve nüfusun mümkün olan en büyük kısmının siyasî makamlar için yarışan adaylar arasından seçim yaparak önemli kararları etkilemesine izin veren bir toplumsal mekanizma olarak tanımlar[668]. Dolayısıyla Lipset için de demokrasi temel olarak bir mekanizmadır. Doğal olarak da Lipset'in demokrasi tanımı -her ne kadar doğabilmek için seçimlerin dışında kimi iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* unsurlarına muhtaç olsa da- bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi içermemektedir. Zira Lipset'in demokrasi tanımının *demos*'a polite üzerinde bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* sağlamak gibi bir kaygısı bulunmamaktadır. Böylelikle demokrasi toplumsal dönüşümün bir aracı olmaktan ziyade bir sonucu haline gelir; yurttaşların demokratik *iktidar/yapabilirliğin* bulunması bir mekanizma olarak demokrasinin varolabilmesi için gereklidir; ancak Lipset'in demokrasisi, yoksul bir politede, *demos* lehine girişilecek bir iktisadî *iktidar/yapabilirlik* takviyesi için bir araç haline getirilemez -ki Atina'da Solon'un ve Kleisthenes'in giriştiği şey bunun tam tersiydi; Atina demokrasisinin teşekkülünde, yoksul bir *demos* lehine gerçekleştirilen *iktidar/yapabilirlik* aktarımı toprak reformu, borçların kaldırılması ve yurttaşların devlet hazinesinden geçinmesi gibi reformlar aracılığıyla iktisadî boyutlarda da vukû bulmuştu.

[668] Seymour Martin Lipset, **Political Man: The Social Bases of Politics**, Doubleday & Company, New York, 1960, ss. 45-46.

c. Robert A. Dahl

Robert A. Dahl, modern demokrasilere ilişkin araştırmasına başlarken mevcut demokrasilerin -anayasal farklılıklarının da varolduğunu kabul ederek- ortak noktalarına odaklanır: buna göre tüm demokratik anayasaların hepsinin ortak noktası yurttaşlar arası siyasî eşitliktir[669]. İşte yurttaşların eşit katılımı, dolayısıyla da demokratik bir sürecin varlığın için asgarî beş kriter getirir[670]. Bu beş kriterden ilki etkin katılım kriteridir: buna göre polite tarafından bir politika benimsenmeden önce, tüm yurttaşlar politikanın ne olması gerektiğine ilişkin görüşlerini diğer yurttaşlara bildirmek için eşit ve etkili fırsatlara sahip olmalıdır[671]. İkinci kriter oylamada eşitliktir: bir politika hakkında nihaî kararın verileceği an geldiğinde, her yurttaşın eşit ve etkili bir oy kullanma fırsatı olmalı ve tüm oylar eşit sayılmalıdır[672]. Üçüncü kriter aydınlanmış anlayıştır: her yurttaş bir politikayı alternatifleriyle ve muhtemel sonuçlarıyla birlikte zamansal olarak makûl sınırlar dahilinde öğrenmek için eşit ve etkin fırsatlara sahip olmalıdır[673]. Dördüncü kriter gündemin kontrolüdür: yurttaşlar, gündeme hangi konuların nasıl alınacağına karar verme fırsatına sahip olmalı; dolayısıyla, önceki üç kriterin gerektirdiği demokratik süreç hiçbir zaman kapalı olmamalı; politenin politikaları, yurttaşlar istedikleri takdirde, her zaman değişime açık olmalıdır[674]. Beşinci ve son şart da yetişkinlerin dahil edilmesidir: yetişkin dâimî mûkimlerin hepsi ya da en azından çoğu, ilk dört kriterin ima ettiği tüm vatandaş haklarına sahip olmalıdır[675].

Dahl, "demokrasi nedir?" sorusuna cevap olarak işte yukarıdaki bu kriteri sıralar ve ekler: yurttaşların (sayıları ne kadar sınırlı olursa olsun) politenin politikalarını belirlemede siyasî olarak eşit olmaları için her biri gereklidir; gerekliliklerden herhangi biri ihlal edildiği ölçüde, üyeler siyasi olarak eşit olmayacaktır: örneğin bazı yurttaşlara görüşlerini ifade etmeleri için diğerlerinden daha fazla fırsat tanınırsa, onların politikalarının geçerli olma olasılığı daha yüksek

[669] Robert A. Dahl, **On Democracy**, Yale University Press, 1998, ss. 36-37.
[670] Dahl, On Democracy, s. 37.
[671] Dahl, On Democracy, s. 37.
[672] Dahl, On Democracy, s. 37.
[673] Dahl, On Democracy, s. 37.
[674] Dahl, On Democracy, s. 38.
[675] Dahl, On Democracy, s. 38.

olacak, en uç örnekte, gündemdeki tekliflerin tartışılması için fırsatların kısıtlanmasıyla, yurttaşların küçük bir azınlığı, politenin politikalarını belirleyebilir[676].

Demokrasiyi siyasî eşitlik üzerinden kurguladıktan sonra, Dahl, bu sefer modern demokrasiyi ardıllarından ayıran kimi müesseseler üzerinde durur: ilk müessese seçilmiş yetkililerdir. Hükümetin politika ile ilgili kararlarının kontrolü anayasal olarak vatandaşlar tarafından seçilen yetkililere verilmiştir; dolayısıyla modern, geniş ölçekli demokratik hükümetler temsilidir[677]. İkinci müessese özgür, adil ve sık seçimlerdir: seçilmiş yetkililer, zorlamanın nispeten nadir olduğu, sık ve adil bir şekilde yapılan seçimlerle belirlenir[678]. Üçüncü müessese ifade özgürlüğüdür: yurttaşlar, yetkililere, hükümete, rejime, sosyo-ekonomik düzene ve hakim ideolojiye yönelik eleştiriler de dahil olmak üzere, geniş anlamda tanımlanan siyasi konularda ağır bir cezalandırma tehlikesi olmaksızın kendilerini ifade etme hakkına sahip olmalıdır[679]. Dördüncü müessese alternatif bilgi kaynaklarına erişimdir: yurttaşlar diğer yurttaşlardan, uzmanlardan, gazetelerden, dergilerden, kitaplardan, telekomünikasyondan ve benzerlerinden alternatif ve bağımsız bilgi kaynakları arama hakkına sahip olup; hükümetin ya da halkın siyasi inanç ve tutumlarını etkilemeye çalışan herhangi bir siyasi grubun kontrolü altında olmayan alternatif bilgi kaynakları gerçekten mevcuttur ve bu alternatif kaynaklar yasalarla etkin bir şekilde korunmaktadır[680]. Beşinci müessese örgütsel özerkliktir: demokratik siyasî kurumların etkili bir şekilde işlemesi için gerekli olanlar da dahil olmak üzere çeşitli haklarını elde etmek için yurttaşlar, bağımsız siyasî partiler ve çıkar grupları da dahil olmak üzere nispeten bağımsız örgütler kurma hakkına sahip olmalıdır[681]. Altıncı ve son müessese ise kapsayıcı yurttaşlıktır: ülkede mukim ve yurttaşlıktan kaynaklı olarak yasalarına tâbi hiçbir yetişkin, başkalarının sahip olduğu ve az önce sayılan beş siyasî müessese için gerekli olan haklardan mahrum bırakılamaz[682]. Dahl, modern demokrasiyi, onu ardıllarından ayırt eden bu altı müesseseye dayanmak

[676] Dahl, "On Democracy, ss. 38-40.
[677] Dahl, "On Democracy", s. 85.
[678] Dahl, "On Democracy", s. 85.
[679] Dahl, "On Democracy", ss. 85-86.
[680] Dahl, "On Democracy", s. 86.
[681] Dahl, "On Democracy", s. 86.
[682] Dahl, "On Democracy", s. 86.

suretiyle, Yunanca "çoğunluğun yönetimi" anlamına gelen "poliarşi" olarak adlandırır[683]. Zira, poliarşik demokrasi, on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi kısıtlı oy hakkına sahip temsili demokrasiden farklı olduğu gibi; sadece kısıtlı oy hakkına sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda siyasî partiler, mevcut hükümeti etkilemek veya mevcut hükümete karşı çıkmak için siyasi örgütler kurma hakkı, örgütlü çıkar grupları gibi poliarşik demokrasinin diğer önemli özelliklerinin çoğundan mahrum olan Atina Demokrasisi'nden ve Roma Cumhuriyeti'nden de farklıdır[684].

Açıkça görülmektedir ki; Dahl, demokrasiyi sadece bir mekanizmadan ibaret görmemekte; yurttaşları, politenin geleceğinde söz sahibi olmalarını sağlayacak[685] siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* araçlarıyla donatmaktadır. Örneğin *demos*'un, Schumpeter'in teorisinin aksine, seçimlerim hem sonrasında hem de öncesinde politenin kaderini etkileme hakkı ya da gerçek bir karara ulaşabilmek için ifade & basın özgürlükleri bulunmaktadır; dolayısıyla yurttaşlar, onları *demos*'un öznesi haline getirecek siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliğe* sahiptir. Peki ya iktisadî *iktidar/yapabilirlik*? Dahl, demokrasiyi bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak algıladığı gibi aynı zamanda *iktidar/yapabilirliğe* bütüncül bir şekilde yaklaşmış, dolayısıyla demokrasiye ilişkin sorgulamasına iktisadî *iktidar/yapabilirliği* de katmıştır. Zira siyasî eşitliği merkeze almak ve *iktidar/yapabilirliğin* mütedavilliğe atıfta bulunarak fazla iktisadî *iktidar/yapabilirliğin*, siyasî *iktidar/yapabilirliğe* dönüşebileceğine atıfta bulunmaktadır. Dahl'a göre piyasa ekonomisi -her halükarda kapitalist bir piyasa ekonomisi- kaçınılmaz olarak vatandaşları arasında büyük bir kaynak eşitsizliği yaratır ve bu eşitsizlikler sadece gelir ve servete değil, doğrudan ve dolaylı olarak bilgiye, statüye, eğitime, siyasi elitlere erişime ve daha pek çok şeye uzanır: iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kolayca siyasi *iktidar/yapabilirliğe*, başkaları üzerinde etki, otorite ve iktidar elde etmek için kullanılabilecek kaynaklara

---

[683] Dahl, "On Democracy", s. 90.
[684] Dahl, "On Democracy", s. 89-91.
[685] Burada bir parantez açmak gerekir ki poliarşiye dair araçlardan örgütlü çıkar gruplarının dahil edilmesi gibi bazıları, siyasetî oligarşinin hizmetine soktuğu, neoliberalizmin yayılması için siyasî kılıfı oluşturduğu ve demokraside siyasî eşitliği servet sahipleri lehine bozduğu için eleştirilmektedir. Zira poliarşinin, neoliberalizmin "demokrasi" adı altında siyasî kılıfını oluşturduğu da ifade edilmektedir.
Robinson, ss. 101-107.

dönüştürülebilir[686]. Keza eşitsiz siyasî *iktidar/yapabilirliğin* kaynaklarının diğer tüm kaynakları, piyasa ekonomisinden kaynaklanan kaynaklardaki eşitsizliklerle şekilde birleşmektedir[687]. Piyasa ekonomisi kaçınılmaz olarak -ve sıklıkla- bazı yurttaşlara ciddi zararlar verir: yurttaşlar arasında büyük iktisadî *iktidar/yapabilirlik* eşitsizlikleri üreten piyasa kapitalizmi, kaçınılmaz olarak demokratik bir ülkenin yurttaşları arasında siyasî *iktidar/yapabilirlik* eşitsizliğini de teşvik eder[688].

Açıkça görülmektedir ki; Dahl, demokrasiyi, bir mekanizma olmaktan öte, bir bütüncül *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak ele almaktadır. Zira Dahl için demokrasi, yurttaşların eşit bir şekilde politenin kaderine etki edebilme kabiliyetidir: bu kabiliyet sadece kağıt üzerindeki bir hukuk sistemi üzerinden değil bütüncül (iktisadî, siyasî ve hukukî) ve mütedavil (farklı *iktidar/yapabilirlik* türleri birbirlerine dönüşerek) *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu üzerinde teşekkül etmektedir. Dahl, bu *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonunu perspektifinden siyasî eşitliği sağlamak için piyasa ekonomisinin eşitsizlik yaratıcı doğasına karşı yurttaşların iktisadî *iktidar/yapabilirlikle* donatılması gerekliliğini vurgular. Buna göre demokrasi aynı zamanda iktisadî faaliyetlerde de mevcut olmalı; işyerlerinde de demokratik bir hakimiyet olmalıdır. Dahl, buna örnek olarak işyerlerinin -Yugoslavya'daki özyönetim modelinde olduğu gibi- emekçiler arası bir demokrasiyle yönetilmesini önerir[689].

d. Arend Lijphart

Arend Lijphart, demokrasiye ilişkin sorgulamasına ABD Başkanı Abraham Lincoln'ün meşhur "Halkın, halk için, halk tarafından yönetime" tanımından başlar ve sorar: yönetimi işini kim yapacaktır ve halk anlaşmazlık içindeyken ve farklı tercihlere sahipken hükümet kimin çıkarlarına duyarlı olmalıdır[690]? Lijphart, bu soruya verilecek cevaba göre demokrasileri ikiye ayırmaktadır: eğer cevap basit bir

[686] Robert A. Dahl, **On Political Equality**, Yale University Press, 2006, s. 66.
[687] Dahl, On Political Equality, s. 66.
[688] Dahl, On Political Equality, s. 67.
[689] Robert A. Dahl, **A Preface to Economic Democracy**, University of California Press, 1985, ss. 91-110, 127-135.
[690] Arend Lijphart, **Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries**, Yale University Press, 1999, s. 1.

şekilde çoğunluksa "çoğunlukçu demokrasi"; yok eğer olabildiğince çok insansa "uzlaşmacı demokrasi"[691]. Demokrasinin ilk modeli olan çoğunlukçu demokrasi modeline göre demokrasi, halkın çoğunluğunun yönetimi olup; bu modelde çoğunluğun yönetmesi ve azınlığın karşı çıkması gerektiğini öne sürülür[692]. İkinci model olan uzlaşmacı model ise çoğunlukçu modele karşıt on özellikte kendini gösterir. İlk olarak geniş koalisyon kabinelerinde yürütme gücünün paylaşımı (ki çoğunlukçu modelin yürütme erkinin tek partili ve salt çoğunluklu kabinelerde toplama eğiliminin aksine, uzlaşı ilkesi, önemli partilerin tamamının veya çoğunun geniş bir koalisyonda yürütme erkini paylaşmasına izin vermektedir); ikinci olarak yasama ve yürütme arasında bir denge bulunması; üçüncü olarak çok parti sistemi; dördüncü olarak siyasî partilerin oylarıyla orantılı bir biçimde temsili; beşinci olarak çıkar gruplarının işbirliği, yani sendikalar ve iş çevrelerine ilişkin lobi grupları gibi grupların yönetimi katılımı; altıncı olarak federal ve adem-i merkeziyetçi yönetim; yedinci olarak çift meclislilik[693]; sekizinci olarak katı bir anayasa, yani anayasanın değişmesi için özel bir çoğunluk öngörülmesi; dokuzuncu olarak yasama, yürütme ve yargının bir anayasa mahkemesince yargısal denetimi ya da kısaca anayasal yargı denetimi; son olarak da merkez bankasının bağımsızlığı[694].

Lijphart'a göre demokrasiler kendi içlerinde hem resmî hem de gayriresmî anlamda muazzam bir çeşitliliğe sahiptir ve fakat tüm bu çeşitliliği temel olarak bir tarafında "uzlaşmacı demokrasi" diğer tarafında ise "çoğunlukçu" demokrasi olmak üzere iki hatta indirmek mümkündür[695]. Lijphart, uzlaşmacı demokrasilerin -özellikle de azınlık grupları ve azınlık çıkarlarını temsil etme konusunda- çoğunlukçu demokrasilere göre çok daha başarılı, cinsiyete dayalı temsilin daha sağlıklı, seçmenlerin seçimlere katılımının daha yüksek, yurttaş-hükümet ilişkisinin daha

---

[691] Lijphart, **Patterns of Democracy**, ss. 2-3.
[692] Lijphart, **Patterns of Democracy**, s. 31.
[693] Çift meclislilik, yasama organının iki meclisten müteşekkil olmasını ifade edip, bugün itibariyle İngiltere, ABD, Fransa, İspanya, İtalya, Almanya gibi ülkelerde uygulanmaktadır. Keza Türkiye Cumhuriyeti'nde de 1961 Anayasası döneminde bu sistem olup, yasama organını teşkil eden Türkiye Büyük Millet Meclisi, biri Millet Meclisi ve diğeri Cumhuriyet Senatosu olmak üzere iki farklı meclisten ibaretti.
Bülent Yavuz, Mahmut Bülbül, "Çift Meclis Sistemi ve Türkiye", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2012, Cilt: 16, Sayı: 1, ss. 217-229.
[694] Lijphart, **Patterns of Democracy**, ss. 34-47.
[695] Lijphart, **Patterns of Democracy**, s. 301.

yakın, yurttaşların sistemden daha memnun, yolsuzluğun daha düşük olduğunu ve hatta iktisadî ve dolayısıyla siyasî eşitliğin daha iyi sağlandığını ifade etmektedir[696]. Zira Lijphart, Dahl'a atıfta bulunarak, ekonomik eşitliğin siyasî eşitliğe dair de ipucu verdiğini, çünkü büyük ekonomik eşitsizliklerin olmadığı durumlarda siyasî eşitliğin hâkim olmasının daha olası olduğunu; kişinin iktisadî düzendeki konumundan doğrudan veya dolaylı olarak akan birçok kaynağın siyasî kaynaklara dönüşebildiğini ifade etmektedir[697]. Burada *iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyetine işaret edildiği gibi; sonrasında demokrasi teorisinin merkezine *iktidar/yapabilirlik* meselesi de alınmaktadır. Keza uzlaşmacı demokrasi, bir iktidar (İşbu tez bağlamında *iktidar/yapabilirlik*) paylaşımı modeli olarak da adlandırılmaktadır[698]. Uzlaşmacı demokrasi, *iktidar/yapabilirlik* paylaşımına ilişkin şöyle bir konfigürasyona gider: çoğunluk kuralını sadece asgarî bir gereklilik olarak kabul eder; dar karar alma çoğunluklarıyla yetinmek yerine, bu çoğunlukların büyüklüğünü en üst düzeye çıkarmaya çalışır; kuralları ve kurumları hükümete geniş katılımı ve hükümetin izlemesi gereken politikalar üzerinde geniş mutabakatı hedefler; çoğunlukçu model siyasî *iktidar/yapabilirliği* çıplak bir çoğunluğun elinde toplarken, hatta çoğu zaman çoğunluk yerine sadece azınlıkların çoğunluğunun elinde toplarken, uzlaşmacı model *iktidar/yapabilirliği* çeşitli şekillerde paylaşmaya, dağıtmaya ve sınırlandırmaya çalışır[699]. Bununla yakından ilişkili bir fark da çoğunlukçu demokrasi modelinin dışlayıcı, rekabetçi ve çekişmeli olması, oysa uzlaşmacı modelin kapsayıcılık, pazarlık ve uzlaşma ile karakterize edilmesidir; bu nedenle uzlaşmacı demokrasi, "müzakereci demokrasi" olarak da adlandırılabilir[700].

Lijphart'ın modeli, demokrasiyi açıkça bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak ele almaktadır. Keza Lijphart'ın incelediği asıl sorunu *iktidar/yapabilirliğin* nasıl paylaşılacağı sorunudur. Burada Lijphart, demokrasinin temel konusu olan *iktidar/yapabilirliği*, *demos*'un mümkün olan en geniş kesimlerine yaymanın yöntemlerine bakmakta; Atina Demokrasisi'nde olduğu gibi basit bir oy çokluğu

[696] Arend Lijphart, **Thinking About Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice**, Routledge, 2008, ss. 89-99.
[697] Lijphart, **Thinking About Democracy,** s. 93.
[698] Lijphart, **Thinking About Democracy,** ss. 6-9.
[699] Lijphart, **Patterns of Democracy**, s. 2.
[700] Lijphart, **Patterns of Democracy**, s. 2.

yerine esas olarak istişare ve uzlaşmanın yoluna bakmaktadır. Bu anlamıyla Lijphart'ın uzlaşmacı demokrasi modeli, *demos*'u olabildiğince çok siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlikle* donatmanın da bir modelidir. Zira milyonlarca veya Çin ya da Hindistan'da olduğu gibi milyarlarca insandan oluşan bir ülkede Atina şehir devletinde olduğu gibi politede alınacak kararların bir çoğu için doğrudan bir demokrasi mümkün olmayabilir; Dahl, işte temsiliyetin gerektiği durumlarda -ki bugün bu durumlar istisna değil kuraldır, zira kendini demokrasi olarak adlandıran politelerin çoğunluğu temsilî demokrasidir[701]- salt bir oy çoğunluğunu ve *demos*'un bir kısmının sürekli "kaybedenler" olmasını engelleyecek, dahası bir nevi uzlaşıyı gerekli kılacak bir sistem önerir. Bu anlamda çok partili sistem, federalizm ve adem-i merkeziyet gibi politikalarla siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* toplumun geniş kesimlerine dağıtılır. Bunun yanı sıra daha önce bahsedildiği üzere Lijphart, *iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyetine de vurgu yapıp, iktisadî *iktidar/yapabilirlik* ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* arasındaki ilişkiye de vurgu yapar. Fakat Lijphart, mütedaviliyeti tek yönlü olarak kurar: bir siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu olarak uzlaşmacı demokrasi, iktisadî *iktidar/yapabilirliğin* teşekkül etmesinde işlevseldir; keza Lijphart bu durumu gösterir nitelikte uzlaşmacı demokrasi modelinin hakim olduğu ülkelerde bu model sebebiyle *demos*'un sahip olduğu siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliğin* sonucu ortaya çıkan siyasî eşitliğin işareti olarak bu ülkelerdeki iktisadî eşitliği gösterir. Yani Lijphart'ın görüşüne göre *demos*'un lehine yaygınlaştırılmış siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik, demos*'un iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kurması lehine sonuçlanmaktadır. Elbette ki Lijphart'ın bu görüşü akla yatkındır, *demos* elindeki bir tür *iktidar/yapabilirliği* diğer türü de elde etmek için kullanabilir ki bir sınıfın elindeki bir tür *iktidar/yapabilirliği* diğerlerini elde etmek için kullanması, örneğin Rusya'da oligarşinin siyasî *iktidar/yapabilirlik* kullanarak iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kullanmasında vâkîdir. Ancak Rusya örneğinin tam tersi de vâkîdir; keza Amerika Birleşik Devletleri'nde çıkar gruplarının iktisadî *iktidar/yapabilirliğinin* nasıl oligarşi lehine siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* sağlanmasında kullanıldığı düşünüldüğünde, mütedaviliyetin çok

[701] Yavuz Selim Alkan, "Representative Democracy and the Concept of Representation: Do They Have A Legitimizing or Checking Function?", **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 3, Kasım 2021, ss. 441-451.

yönlü olduğu ortaya çıkmaktadır. Lijphart'ın teorisinde de *iktidar/yapabilirliğe* ilişkin noksanlık -her ne kadar O'nun teorisi esas itibariyle bir iktidar/yapabilirlik teorisi olsa da- iktisadî *iktidar/yapabilirliği* demokrasinin tesis edilmesinde bir araç olarak değil, bir sonuç olarak görmesidir; bu bakış açısında *iktidar/yapabilirliğin* bütüncüllüğü gözden kaçmaktadır. Zira demokrasi iktisaden de tesis edilmezse, onun orantısız bir iktisadî *iktidar/yapabilirlik* tarafından ele geçirilmesi kaçınılmazdır ki bugün küresel iktisadî eşitsizlik ve oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğü ve küreselliği bu durumu kanıtlar niteliktedir. Oligarşi ulusal hukukları ve siyasetleri parası sayesinde eğip büktüğü gibi artık deniz-aşırı vergi cennetleri aracılığıyla ulus-üstü bir hale gelmiştir. *Demos*'un *iktidar/yapabilirliği,* ulusal düzenlerde oligarşilerinkiyle yarışamadığı gibi -keza ulus devletler onları sınırlamaktan çok onlara ihtiyaç duyduğu siyasî ve hukukî araçları sağlamaktadır- oligarşinin küresel *iktidar/yapabilirliği* artık *demos*'lar üstü bir hal almıştır.

e. Claude Lefort

Claude Lefort'un demokrasi teorisini inşa ettiği "Demokratik İcat" adlı eseri, Lefort'un da bizzat ifade ettiği üzere çok spesifik bir konjonktürün sonucunda ortaya çıkmış; dolayısıyla eserde tezahür eden demokrasi teorisi de bu spesifik konjonktürü yansıtır bir biçimde tezahür etmiştir[702]. Bu konjonktür, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği'nin kendi iç siyasî durumu, diğer Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkileri ve Afganistan'a yönelik saldırganlığı, nihayetinde de Fransa'daki sol partilerin mezkûr konularla ilgili tutumundan ibarettir[703].

Sovyetler Birliğini totaliter bir rejim olarak değerlendiren Lefort, SSCB lideri Stalin'in meşhur "devlet benim" sözünün de ötesinde "toplum benim" de diyebileceğini[704]; zira totalitarizmde devlet, tüm toplumu kaplar ve toplumla

[702] Claude Lefort, **Demokratik İcat: Totaliter Tahakkümün Sınırları**, çev. Alican Candoğan, Runik Kitap, İstanbul, Ağustos 2023, s. 11.
[703] Lefort, s. 11.
[704] Burada Fransa Kralı XVI. Louis'nin Fransızca "*l'état, c'est moi*" yani Türkçe mealiyle "devlet benim" sözüne atıf vardır.
Lefort, ss. 94-95.

özdeşleşip onunla yekvücut haline gelir[705]. Lefort, devleti -kamu yararı için çalışıp toplumun içinden çıkan bir uzantı olarak tanımlandığında- toplumla ilişkisi bağlamında iki temel forma ayırır: ilk form, devletin toplumdan kısmen kopup, bir yandan söylemsel düzeyde ortak bir toplum imgesine işaret ederken aslında iktidarın sınıf egemenliğine bağlı olduğu, kapitalist sınıfların ekonomik çıkarlarını kamu yararı adı altında gizleyip, temel amacı bir ekonomik sistemin (kapitalizmin) işlemesi için uygun koşulları yaratan burjuva devleti; ikinci form ise halk ve kamu yararı adına bireylerin üzerinde kendini konumlandıran ve nihayetinde tüm toplumla yekvücut olup, bu toplumsal bedenin tüm hareketlerine yön veren ve toplumsal olanın her noktasında tecessüm eden sosyalist devlettir[706]. Fakat Lefort'a göre bu ikili yaklaşım, demokrasiyi anlamak için yardımcı olmaz; demokrasiyi anlamak için onun iktidarla olan ilişkisine göz atmak gerekir: buna göre demokratik iktidar, meşruiyetini bir halk imgesine dayandırır ve tam da bu sembolik meşruiyet içerisinde iktidarın yerini boş bırakır[707]. Dolayısıyla Lefort'a göre demokrasi varolabilmek için bir çelişkiyi içermelidir: meşruiyet düzeyinde iktidar halktan gelir ve aynı zamanda o kimsenin değildir[708]. Dolayısıyla Lefort bu boşluk içerisinde kimsenin üzerinde tahakküm kuramayacağı, çatışmanın kurumsallaştırıldığı ve iktidarın yerine dair boşluğun hukuken güvence altına alındığı bir demokratik iktidar tasavvur eder; bu boşluk sayesinde devletin ve devlet ideolojisinin toplum üzerinde tam bir tahakküm kurması engellenecektir[709].

Lefort'un teorisini, totalitarizmin ya da devlet ve toplumun her anlamıyla yekvücut olduğu *iktidar/yapabilirlik* modelinin tersinden okumak mümkündür. Zira Lefort'un temel kaygısı, Stalinist tecrübenin aksine, toplumsal olanı devlet iktidarının mutlak tahakkümünden koruyacak bir boşluk yaratmaktır. İktidarın yerinin boşlukla tanımlayacak olan şey de hukukun kurgusal gücüdür. Böylelikle toplumsal olan, devletin tahakkümünden arî bir biçimde kendisini ifade edebilecektir. Bu anlamıyla şüphesiz Lefort'un demokrasi teorisi *iktidar/yapabilirliği* mesele edinir; fakat *iktidar/yapabilirliğini* tesisini değil sınırlanmasını. Keza Lefort için

[705] Lefort, ss. 94-95.
[706] Lefort, ss. 98-99.
[707] Lefort, s. 99.
[708] Lefort, s. 99.
[709] Lefort, s. 150-151.

demokrasinin tesisi için gerekli olan şey *demos*'a *iktidar/yapabilirlik* sağlanması değil, devlet *iktidar/yapabilirliğinin* sınırlanmasıdır. Lefort'un demokrasisi, Alain Touraine'in dediği gibi totalitarizmin tersi ya da devlet *iktidar/yapabilirliğinin* sınırlanması şeklinde *iktidar/yapabilirliğin* olumsuz bir biçimde tesisinden ibarettir.[710] Lefort'un demokrasisi, *iktidar/yapabilirliği* -Atina Demokrasisinde olduğunun aksine- olumlu bir biçimde tesis eden bir demokrasi değil, *iktidar/yapabilirliği* olumsuz bir biçimde kurgulayan bir modeldir. *Demos*, neden kendisine bir *iktidar/yapabilirlik* sağlamak yerine başkasının *iktidar/yapabilirliğini* sınırlayan bir demokrasi istesin ki[711]? Elbette, burada totalitar tahakkümün yokluğunda demokratik *iktidar/yapabilirliğin* kendini daha özgür bir şekilde, "sivil" bir biçimde kurgulayabileceği söylenebilir; fakat ifade etmek gerekir ki *iktidar/yapabilirlik* sadece hukukî bir kurgu değil, hukuk dışında da var olan bir gerçekliktir. Hukuken iktidarın yerinin kurgusal anlamda boş bırakılması, onun gerçekten de boş kalacağı anlamına gelmez. *İktidar/yapabilirlik*, hukukî bir kurgu olmanın ötesinde her zaman her yerde varolan ve her ilişkiyle yeniden üretilen bir şeydir; o sadece bir kurgu ya da yapı değildir[712]. Zira hukuken boş bir yer tanımlansa da veya hukukî iktidar kurgusu *iktidar/yapabilirlikten* arındırılsa da, *iktidar/yapabilirlik* hukukî iktidarın işaret ettiği toplumsal olanı bir şekilde dolduracaktır. Keza hukukî iktidar kurgusu *iktidar/yapabilirliği* tanısa da tanımasa da, *iktidar/yapabilirlik* hukukun kurgusal olarak tanıdığı boşluğun gerçekteki izdüşümünü işgâl edecektir. Örnek vermek gerekirse neoliberalizmin tesisi, ona tanınan hukukî imkânlarla sağlandığı gibi, pek çok örnekte hukuk dışı yollarla da -hatta Rusya'da ve Şili'de hukuka rağmen- kurulmuştur. Dolayısıyla hukukun kimseyi muktedir kılmayacak bir boşluk yaratması, sadece kâğıt üzerindeki boşluğun, gerçekte çok hızlı şekilde devlet ya da hukuk dışı aktörlerin *iktidar/yapabilirliğince* doldurması anlamına gelecektir. Zira kuvvetler ayrılığı ve hukuk devleti gibi mekanizmalara sahip olan liberal demokrasilerin, oligarşilerin *iktidar/yapabilirliğince* domine edilmesi bu durumun iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Her ilişkide tekrar üretilen ve her yerde sürekli bir biçimde varolan

---

[710] Touraine, ss. 18-21.
[711] Touraine, s. 20.
[712] Michel Foucault, **Histoire de la Sexualité: la volonté de savoir**, Gallimard, 1976, ss. 122-123.

iktidar/yapabilirlik, yok edilebilecek bir şey değil, ancak farklı şekillerde organize edilebilecek bir şeydir. Dolayısıyla *iktidar/yapabilirliğin* kurgusal bir biçimde varolmadığını söylemek, ancak *iktidar/yapabilirliği* hukuken görmezden gelmek olacaktır; bir sorunu görmezden gelmek, onu çözmek demek değildir. Bu anlamda totaliterliği engellemenin yolu, *iktidar/yapabilirliği* kurgusal olarak görmezden gelmek değil -ki o hukuk tanımasa da siyasî, cebrî ve iktisadî kanallardan bir şekilde kendini üretecektir- onun varolduğunu kabul edip, totaliterliği engelleyecek bir olumlu *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu kurgulamaktır. Bu anlamda Lijphart'ın *demos*'a olumlu bir biçimde *iktidar/yapabilirlik* sağlaması, *iktidar/yapabilirliğin* doğasına daha uygun bir çözümdür. Hukuk onu tanısa da tanımasa da *iktidar/yapabilirlik* varolacaktır; hukuk eğer demokrasi tesis etmek istiyorsa yapması gereken olumsuz bir biçimde kimseye *iktidar/yapabilirlik* sağlamamak değil, hukukun demokrasiyi kurgulamak istediği şekilde ve olumlu bir biçimde *iktidar/yapabilirlik* sağlamasıdır.

f. Giovanni Sartori

Sartori, demokrasinin ne olduğu konusunu araştırırken önce demokrasinin öznesi olan *demos*'un kimden veya neyden ibaret olacağı sorununu inceler[713]. Sartori, *demos*'un herkesten ibaret olamayacağını, çünkü bir toplulukta varolan herkesin politikalara dair aynı görüşlere sahip olamayacağını, dolayısıyla her konuda tamamen mutabık bir halk olamayacağı gibi böyle bir halkın iradesi olamayacağını; buna mukabil *demos*'un sadece salt bir çoğunluk olarak da tanımlanamayacağını öne sürmektedir[714]. Zira, *demos* salt çoğunluktur denilerek azınlıklar korunmazsa, yeni görüş lehine bir çoğunluk bulma olasılığı düşecek, çünkü çoğunluktayken görüşünü değiştirenlerin görüşünü duyurma hakkı olmayanların safına düşeceğini; bu nedenle de azınlıkların özgürlüğüne saygı gösterilmediği sürece, ilk seçimin yalnızca özgür olup olmayanları kesin olarak belirlemekle kalmayacağını ve fakat aynı zamanda bu vesileyle çoğunluğa oy verenlerin özgürlüğünün de kaybolacağını, çünkü pratikte

[713] Giovanni Sartori, **The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate**, Chatham House Publishers, New Jersey, 1987, ss. 21-34.
[714] Sartori, ss. 31-34.

fikirlerini değiştirmelerine izin verilmeyeceğini, böylece ilk seçimin aslında tek gerçek seçim olacağını öne sürmektedir[715]. Sartori, *demos*'un "herkes" veya salt çoğunluk olamayacağına değindikten sonra, *demos*'u azınlığın haklarına saygı gösteren sınırlandırılmış çoğunluk olarak ya da azınlığı da dışlamayacak bir "çoğunluk ve azınlığın toplamı" şeklinde formülize eder[716].

Sartori, *demos*'u tarif ettikten sonra, *demos*'un kratos'u nasıl tatbik edeceğini tartışır. O'na göre halkın bizzat halk tarafından yönetimi kulağa hoş bir slogan gibi gelse de pratikte teknik sebeplerle uygulanması mümkün değildir; zira hem zaman hem de mekân olarak büyük nüfuslara sahip ulus-devletlerin *demos*'larının böylesi bir işe girişmesi mümkün değildir[717]. Bu teknik imkânsızlık sebebiyle *demos*'un kratos'unu maksimize etmekten çok optimize etmek gibi daha gerçekçi bir hedef belirlenmelidir: Demokratik ilke, saf yani maksimal haliyle "tüm iktidar tüm halka" çağrısında bulunur; ancak, bu saf ilke yalnızca kâğıt üzerinde bir hak tesis eder ve hakkın iktidarın kullanımıyla hayata geçirilmesine (yani egemenliğin ya da kâğıt üzerinde verilmiş hukukî *iktidar/yapabilirliğin* gerçek bir *iktidar/yapabilirliğe* dönüşmesine) hiçbir şekilde yardımcı olmaz[718]. Dolayısıyla egemenliğin gerçekten halk ile buluşturulabilmesi için bir aracıya ihtiyacı vardır. Modern demokrasilerde mevcut aracı ilke temsiliyettir: temsiliyet, ilk olarak, iktidarı daha az iktidara indirger, zira temsilî bir hükümet sisteminde hiç kimse mutlak (yani sınırsız) bir iktidar tatbik etme konumunda değildir; ikinci ve eşzamanlı olarak, temsili hükümet sisteminde halk, iktidardaki kişileri kontrol edebilmek ve değiştirebilmek suretiyle fiilen iktidarı (siyasî *iktidar/yapabilirliği*) tatbik eder[719].

Sartori, temsilî demokrasinin tatbîki konusunda epey muhafazakâr bir tutum takınır: ona göre devrimci politikalar ve demokrasiye dair maksimalist yaklaşımlar demokrasi için faydadan çok zarar getirir. Zira demokratik idealleri tam anlamıyla gerçekleştirmeye yönelik mükemmeliyetçi girişimlerin kaçınılmaz olarak başarısızlığa ve hatta bir şiddet döngüsüne götürmektedir; maksimalizm, demokrasiye yönelik başarısızlığı günümüz dünyasının içsel kötülüğüne bağladığı

[715] Sartori, ss. 31-34.
[716] Sartori, ss. 32-34.
[717] Sartori, ss. 64-67.
[718] Sartori, s. 71.
[719] Sartori, s. 71.

ölçüde, şiddetin uygulayıcısı olmasa da vaizi olmaya kolayca yönlendirilir; ütopyacı idealleri hayata geçirme çabası asla başarılı olamayacağı için, maksimalistler demokrasi ideallerine de inanmamaya başlayabilir; öyleyse, ya gelecekteki dünyaları hayal ederek ya da kendi dünyasının mevcut olumsuzlamalarına hayali erdemler atfederek ikame dünyalar arar ve her iki durumda da çözümü devrim ve devrimci şiddet olur[720]. Dolayısıyla, Sartori'nin perspektifinden, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmamak için demokratik maksimalizm ya da devrimci maceralar yerine elimizde olan temsilî demokrasiyle yetinmek en iyisidir; Sartori'nin ifadesiyle, market ekonomisi mevcut ekonomik sistemler içerisinde nasıl en az kötüsüyse, seçimlere dayalı temsilî demokrasi de siyasî sistemler içerisinde en az kötüsüdür[721].

Zira Sartori'ye göre liberal demokrasiler evrensel ya da evrensele yakın oy hakkı temelinde kurulduğunda, devrimlerin varoluş sebebine büyük bir darbe vurulmuştur: Demokratik olmayan sistemler katı sistemlerdir, yani kendilerini değiştirmek ya da değişim taleplerine yanıt vermek için hiçbir yerleşik mekanizmaya sahip değildirler; bu nedenle katı sistemler ancak kırılabilir; ve bu da nihayetinde devrimci bir devirme gerektirdikleri anlamına gelir (savaşlar aynı amaca ulaşmadığı sürece); bunun yerine demokrasi karakteristik olarak esnek bir sistemdir[722]. Her şeyden önce, demokrasi bir toplumun talep ettiği her şeyi, seçimler yoluyla yansıtan bir prosedürdür; dolayısıyla demokratik taleplerin liberal demokrasilerde hukuk ve seçim yoluna kanalize etmesi mümkün olmuş; sandık, devrimin enerjisini boşaltmıştır[723].

Sartori, liberal demokrasilerin varoluşunda yatan direnci anlattıktan sonra liberal demokrasinin daha teknik konularına eğilir. *Demos*'un kratos'u kullanması ona göre ancak seçimler aracılığıyla mümkün olabilir: demokratik sürecin özü seçme seçilmede yatar; her şeyden önce seçimler toplumda bir uzlaşmanın varlığını tasdik eder ve topluma dair kâğıt üzerindeki varsayılan uzlaşmayı (ya da toplumsal

[720] Sartori, s. 73.
[721] Sartori, ss. 74-81.
[722] Sartori, s.77.
[723] Sartori, s.77.

sözleşmeyi) pratiğe dökülür[724]. Sartori'ye göre halkın yönetime dair "iyi"nin bilgisine sahip olmadığın da önemi yoktur; zira seçimlerde yönetime dair doğrudan karar alınmamakta, karar alacak kişiler seçilmektedir[725]. Fakat yine de özgür olmayan görüşlere dayanan bir seçim, serbest seçimler hiçbir şey ifade etmez[726]. Dolayısıyla Sartori için seçimlere ek olarak ifade ve basın özgürlüğü de demokrasi için önem arz etmektedir. Öyleyse Sartori'ye göre halkın gücünün seçimlerde tezahür ettiği seçimsel demokrasi şu üç unsurda özetlenebilir: İfade ve basın özgürlüğünün bulunduğu özerk bir kamuoyu; bu kamuoyunun, seçimler aracılığıyla rekabet sonucu seçilenler üzerinden yönetimde tezahür etmesi; nihayetinde de seçimler varolduğu için seçilenlerin, kamuoyuna (ve nihayetinde seçmenlere) karşı duyarlı olması[727]. Sonuç olarak, kullanımı bir takım özgürlükler yoluyla garanti altına alınmış seçimlere endekslenmiş kratos, *demos*'a ilişkin tanımla birleştirildiğinde, Sartori'ye göre genel olarak modern demokrasi şu dört unsur üzerinden tanımlanabilir: sınırlandırılmış bir çoğunluğun hakimiyeti (yani *demos*'un çoğunluk ve azınlığın toplamı olduğu şeklindeki formülasyon); seçim mekanizmaları; iktidarın seçimler aracılığıyla temsili aktarımı[728]; ve son olarak da seçime kadar giden sürecin ifade ve basın özgürlüğünce garanti altına alınması.

Sartori'nin demokrasi teorisine *iktidar/yapabilirlik* perspektifinden bakıldığında ilk ele alınması gereken şey, *demos*'un durumudur. Sartori de Lijphart gibi *demos*'un mümkün olan en geniş kesimlerine *iktidar/yapabilirlik* dağıtarak milyonlarca ve hatta milyarlarca yurttaştan oluşabilecek ulus-devletlerin *demos*'ları açısından gerçek anlamda -ve tabii ki temsilî demokrasi elverdiği ölçüde- bir irade ve Atina'da olduğu üzere bir yurttaşlar arası konsensus yaratmaya çalışmaktadır. Zira *demos*'un çoğunluk ve azınlığın toplamı olarak adlandırılması seçimlere ve parlamentolara -en azından temsiliyet açısından- gerçek bir işlerlik kazandırmaktadır. Keza demokrasinin sadece meşruiyet düzeyinde bir bütün olarak "milletin egemenliğine" ve pratikte de sandıkta salt bir çoğunluğun temsiline indirgendiği

[724] Sartori, s. 86.
[725] Sartori, ss. 109-110.
[726] Sartori, ss. 102-103.
[727] Sartori, s.110.
[728] Sartori, s. 30.

durumda, Carl Schmitt'in parlamentolara ilişkin eleştirilerine katılmamak elde değildir.

Schmitt'e göre meşruiyetini halk iradesinden alan bir rejim olarak demokrasinin özünde politenin her türlü kararına *demos*'un karar vermesi gerekir, pratik nedenlerden dolayı bugün herkesin aynı anda tek bir yerde bir araya gelmesi imkânsızdır, kaldı ki herkese her ayrıntıyı sormak da imkânsızdır; bu nedenle, sorumlu kişilerden oluşan seçilmiş bir meclis ile halk iradesinin tezahür etmesi sağlanabilir ki işte parlamento da tam olarak budur[729]. Buna dayanarak parlamentarizm kavramı özünde demokratik bir şey gibi gözükebilir; ancak demokratik fikirlerle olan örtüşmesine, halk egemenliğine dayalı meşruiyetine ve seçimlere ilişkin mekanizmalarına rağmen parlamentarizmin bazı çıkmazları da vardır: eğer pratik ve teknik nedenlerle halkın temsilcileri halkın kendisi yerine karar verebiliyorsa, o zaman kesinlikle tek bir güvenilir temsilci de aynı halk adına karar verebilir; yani 500 temsilci de seçildikten sonra seçmenden bağımsız karar verebiliyorsa, 1 temsilci de tek başına karar verebilir, örneğin 1 milyar nüfuslu bir ülkede 500 temsilci ve 1 temsilci arasında ne fark vardır ki? Pekâlâ bir Caesar da egemenliğe dayanarak halkı temsil edebilir[730]. İşte azınlıkların temsili bu noktada önem kazanmaktadır; zira temsilî demokrasi sadece belli bir çoğunluğun isteklerini yansıtmaktaysa ve örneğin çoğunluğun temsilcisi *demos*'un oylarının %51'ini kazanmışsa ve %49'un temsiliyeti ve yönetimi katılımı hiçbir şekilde sağlanmayacaksa %51'i temsilen 1, 2 veya 1000 kişi seçilmesinin bir önemi yoktur: yönetim her hâlükârda %51'i temsilen gerçekleştirilecektir. Fakat önceki konuşulan senaryoda %49 da temsil edilecekse, %51'in temsilcisine veya temsilcilerine ek olarak en az bir temsilcinin daha yönetimde bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla, parlamentonun ve seçimlerin sadece bir meşruiyet aracı olmaması ve pratik nedenlerin zorunlu kıldığı temsilî demokrasilerin en azından *demos*'un bütününün düşüncelerini olabildiğince yansıtabilmesi için asgarî bir gerekliliktir.

Sartori'nin *demos*'un olabildiğince geniş kesimlerine *iktidar/yapabilirlik* sağladığı yukarıda anlatıldığı üzere açıktır; fakat bu *iktidar/yapabilirliğin* niteliği ve

[729] Carl Schmitt, **The Crisis of Parliamentary Democracy**, çev. Ellen Kennedy, MIT Press, 1988, s. 34.
[730] Schmitt, s. 34.

niceliği ayrı bir meseledir. Sartori'nin demokrasi teorisi, minimalist bir demokrasi teorisidir: zira temel olarak *demos*'un kratos'u seçimlerin başladığı yerde biter. Seçimlerin dışında *demos*'a başkaca bir siyasî veya başka türlü bir *iktidar/yapabilirlik* sağlanmaz. Ortada *demos* için ne seçimlerin dışında başkaca bir siyasî *iktidar/yapabilirlik* biçimi ne de -Dahl'ın işyeri demokrasisi gibi- iktisadî *iktidar/yapabilirlik* biçimi vardır; evet, temsilî demokrasinin açıklarını bir nebze de olsa kapatacak bir *iktidar/yapabilirliği demos*'un tümüne yayma planı vardır, ancak bu *iktidar/yapabilirlik* bütüncül değildir. Minimal demokrasi modelinde demokrasi bir prosedürden ibarettir, *demos*'un sahip olduğu şey de bu prosedürden başkası değildir. Kaldı ki bu prosedürün de *demos*'a ne kadar *iktidar/yapabilirlik* sağladığı tartışmalıdır; zira Page ve Gilens'ın, adil ve bağımsız seçimlerin, özgür bir medayanın ve ifade özgürlüğünün bulunduğu bir ülke olan[731] ABD'de halkın ve çıkar gruplarının kamu politikalarına etkisini mukayese ettiği makalelerinde ifade ettiği üzere sıradan yurttaşların kamu politikalarına etkisi "sadece çok küçük, sıfıra yakın, istatistiksel olarak anlamlı olmayan[732]" bir seviyede olabilmektedir ki bu da Sartori'nin seçimlerin halka *iktidar/yapabilirlik* sağladığı yönündeki kanaatinin bir hüsnükuruntudan ibaret olabileceğini göstermektedir.

2. Modern Demokrasinin Pratiğinde *İktidar/yapabilirlik* Yoksunluğu

Soğuk Savaşın bitiminde liberal demokrasiler için ilan edilen galibiyeti, çok spesifik bir demokrasi modelinin tüm Dünya'ya yayılması teşebbüsü takip etmiştir[733]. Bu model, Schumpeter'ci prosedürel ve liderlik odaklı demokrasisi ile Dahl'ın çıkar gruplarının temsiliyeti unsurlarını içerip, demokrasiyi bir takım bireysel hak ve özgürlüklerin korunduğu bir seçim prosedürüne indirgeyip, onu bir "düşük yoğunluklu demokrasi" haline getirmiştir[734]. Bu tanım aynı zamanda minimal devlet anlayışının işaret ettiği üzere serbest piyasa ekonomisiyle uyuşmaktadır. Zira

[731] Freedom House, "Freedom in the World 2022: United States", https://freedomhouse.org/country/united-states/freedom-world/2022, (26.12.2023).
[732] Gilens, "Testing Theories of American Politics", ss. 571-575.
[733] Robinson, ss. 96-101.
[734] Saad Filho, "Neoliberalism Against Democracy" ss. 598-599.
Robinson, ss. 96-101.

bu uyuşma beyhûde değildir: liberal demokrasinin yayılma süreci tek başına gerçekleşmemiş; bu küresel yayılma neoliberalizmle birlikte gerçekleşmiştir: liberal demokrasi bu küresel yayılmanın siyasî görünümünü teşkil ederken, işbu yayılmanın iktisadî görünümünü serbest piyasa ekonomisi adı altında neoliberalizm oluşturmuştur[735]. Fakat belirtmek gerekir ki; liberal demokrasi ve neoliberalizm arasında kimin siyasî kimin iktisadî alanda söz sahibi olacağına dair keskin bir sınır da bulunmamaktadır. Keza ne minimal devlet minimaldir, ne de neoliberalizm sadece bir ekonomik modeldir. Neoliberalizm, devletin elindeki bütüncül *iktidar/yapabilirliği,* kapitalist çıkarlar uğruna seferber etmiştir. Elbette bu bütüncül *iktidar/yapabilirlik* içerisinde liberal demokrasinin alanına giren siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* de vardır. Liberal demokrasilerde demokratik mekanizmaların sahip oldukları siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* düşük vergi politikaları, vergi afları, özelleştirmeler, iflâs eden şirketlerin kurtarılması, sendikaların zayıflatılması gibi neoliberal politikalar doğrultusunda kullanılmıştır[736]. Böylelikle toplumsal olanın tamamı kapitalist iktisadî çıkarlar doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır[737]. Zira liderlik ve seçim odaklı Schumpeter'ci prosedürel demokrasinin Dahl'cı çıkar gruplarının temsiliyetiyle birleşimi demokrasiyi bir elit hakimiyeti altına getirmiş ve onu evcilleştirmiştir[738]: bu durumun altında da liberal demokrasilerin temel olarak bir *iktidar/yapabilirlik* yapabilirlik konfigürasyonu olmaktan çok bir soyut siyasî eşitlik ve prosedürler bütünü olması yatmaktadır. Zira her ne kadar yasa önünde her yurttaş eşit olsa da ve her yurttaşın eşit oy hakkı olsa da; *iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyeti sebebiyle politenin kaderi üzerinde her yurttaş eşit değildir.

İktidar/yapabilirliğin mütedaviliyetinin yarattığı eşitsizliğin, hukukî eşitliği aştığının en iyi göstergesi, küresel anlamda yükselen iktisadî eşitsizlik ve oligarşinin tezahürüdür. İktisadî eşitsizlik aynı zamanda bir *iktidar/yapabilirlik* eşitsizliğidir de: daha fazla iktisadî *iktidar/yapabilirliğe* sahip olan oligarşi, bu iktisadî *iktidar/yapabilirliği,* siyasî (lobi faaliyetleri veya diğer türlerden ekonomik çıkarlar

---

[735] Saad Filho, "Neoliberalism Against Democracy" ss. 598-599.
[736] Wendy Brown, **Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution**, Zone Books, 2015, s. 151-156.
Hathaway, 315-332.
[737] Brown, s. 9.
[738] Robinson, ss. 97-101.

sağlanılması vs.), hukukî (kapitalist çıkarlar lehine kanunlar çıkarılması, vergilerin silinmesi, sendikal hareketlerin boğulması) ve cebrî (anti-kapitalist protestoculara karşı polis şiddeti iyi bir örnektir) *iktidar/yapabilirlik* edinmek için kullanmaktadırlar. Dolayısıyla *demos* alehine var olan servet eşitsizliği aynı zamanda bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* eşitsizliğine de dönüşmekte; *demos*'u iktidar/yapabilirlikten mahrum bir takım kâğıt üzerinde kalan haklarla başbaşa bırakmaktadır.

Daha önce ifade edildiği üzere ulus-devletlerle oligarşi arasında bir çatışma bulunmamaktadır; zira ulus-devletler, oligarşiye ihtiyaç duyduğu siyasî, hukukî, cebrî ve iktisadî *iktidar/yapabilirliği* sağlayan meşruiyet aygıtları şeklinde araçsallaştırılmışlardır[739]. Fakat oligarşinin, ulus-devletleri ve onların demokrasilerini araçsallaştırmış olması, onlarla sınırlı olduğun anlamına gelmemektedir. Öyle ki oligarşi, her ne kadar onu evcilleştirmiş olsa da halen demokrasiye derin bir şüpheyle yaklaşır: çoğunluğun yönetimi, bireysel haklar ve anayasal özgürlükler için potansiyel bir tehdit olarak görülmekte; demokrasi, ancak siyasi istikrarı garanti altına alacak güçlü bir orta sınıf varlığı ile birlikte göreceli refah koşullarında mümkün olan bir lüks olarak tanımlanmakta; bu nedenle de teknokratlar tarafından "iyi yönetim" tercih edilmektedir[740]. Demokratik ve parlamenter karar alma süreçlerinden ziyade yürütme emri ve yargı kararıyla yönetime yönelik güçlü bir tercih mevcuttur: merkez bankası gibi kilit kurumları demokratik baskılardan izole etmeyi tercih edilmeli; neoliberal teorinin hukukun üstünlüğü ve anayasaya uygunluğun katı bir şekilde yorumlanması üzerinde yoğunlaştığı göz önüne alındığında, çatışma ve muhalefet hukuk tarafından *özneleştirilmiş/tâbi kılınmış* bireyler bazında mahkemeler aracılığıyla çözülmelidir[741].

Böylelikle *iktidar/yapabilirliğin* iktisadî boyutu, hem teorik hem de pratik olarak serbest piyasanın -ve dolayısıyla küçük bir azınlığın- eline bırakıldığı gibi;

[739] Eric Fassin, çev. Gülener Kırnalı, İlker Kocael; **Popülizm: Büyük Hınç**, Heretik Yayınları, Ankara, 2. Baskı, Eylül 2019, ss. 40-45.
[740] Harvey, s. 66.
[741] Harvey, ss. 66-67.

siyasî yönetimde de bir iyi yönetim[742] tercih edilmektedir. Keza pratikte de temsilî demokrasinin üzerinde teknokrasinin iktisadî ve hukukî kılıcı sallanmaktadır: "demokrasinin kendisi, ilkel biçimiyle, neoliberalizmi sarsar"; demokratik bir biçimde seçilen Yunanistan hükümeti üzerindeki Avrupa Birliği baskısı, demokratik yollarla Brezilya Cumhurbaşkanı seçilen Dilma Roussef'in Senato tarafından görevden alınması veya Fransa'da İş Kanunu'ndaki değişiklikler aleyhine yapılan gösterilerin polis cebriyle bastırılması gibi örnekler meşru demokratik taleplerin hukuken ve hatta cebren bastırılmasına örnek teşkil etmektedir[743].

Sonuç olarak modern demokrasi, *demos*'u *iktidar/yapabilirlikten* üç aşamada dışlamıştır. İlk olarak minimal ve prosedürel demokrasi anlayışıyla *demos*'u bütüncül bir *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakmıştır; *demos*'un *iktidar/yapabilirliği* kâğıt üzerindeki bir hukukî eşitlikle ve seçimlerle sınırlanmıştır, fakat neoliberal politikalar aracılığıyla geri kalan siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* teknokratlara (örneğin bağımsız merkez bankaları, mahkemeler ve diğer kamusal resmî *iktidar/yapabilirlik* sahibi kurumlar), iktisadî *iktidar/yapabilirlik* ise serbest piyasa kisvesi altında oligarklara devredilmiştir.

Yukarıda mezkûr devrin doğal sonucu ikinci aşamaya çıkmaktadır: oligarşinin elindeki bütüncül *iktidar/yapabilirlik* aracılığıyla demokratik mekanizmalarının sağladığı *iktidar/yapabilirliğin*, oligarşi elinde temerküz etmesi. Zira halihazırda liberal demokratik çerçevede varolan devlet fonksiyonları oligarşi lehine yasalar yapmak, vergi affı getirmek, iflas etmiş şirketleri kurtarmak, özelleştirme yapmak, sendikal hakları zayıflatmak ve gerekirse buna karşı çıkan protestoculara karşı cebrî *iktidar/yapabilirlik* kullanmak için araçsallaştırılır. Kaldı ki liberal demokrasilerde hukukî eşitlik bile tam olarak işlemeyebilir. Dünya'nın en büyük ekonomisi ve hem neoliberalizmin hem de prosedürel demokrasinin hâmisi olan ABD'den örnek vermek gerekirse şirket suçları nadir değil, olağan bir durumdur: ABD Adalet Bakanlığı çoğu dev şirketin ağır suçlar işlediğini tespit etmiştir ki; birçoğu da aynı suçu tekrar tekrar işlemektedir[744]. General Electric yıllar

[742] "İyi yönetim" aynı zamanda Soğuk Savaş sonrası neoliberalizm tarafından yeniden çerçevelenmiş demokrasi anlayışının da unsurlarından birisidir.
Saad Filho, "Democracy Against Neoliberalism", ss. 598.
[743] Fassin, ss. 37-40.
[744] Michael Parenti, s. 101.

içerisinde 282 sözleşme dolandırıcılığından suçlu bulunmuş ve 20 milyon dolar para cezasına çarptırılmış; 16 yıllık bir süre zarfında, büyük petrol firmaları kamu arazilerinden pompaladıkları petrolün değerini düşük göstererek hükümeti yaklaşık 856 milyon dolar işletme payı ile aldatmış; Honeywell, gazlı ısıtıcılardaki kusurları görmezden gelerek yirmi iki kişinin ölümüne ve yetmiş yedi kişinin sakat kalmasına neden olmuş ve bu nedenle 800.000 dolar para cezasına çarptırılmıştır; Johns-Manville Corporation, çalışanlarının asbestle zehirlenmesi hakkındaki bilgileri gizlemiş, hukuk mahkemesinde tazminat ödenmesine karar verildiğinde, ödemeden kaçınmak için iflasını ilan etmiş; W. R. Grace, daha sonra sekiz lösemi kaynaklı ölümle ilişkilendirilen zehirli kimyasalları kuyu suyuna boşalttığı için 10.000 dolar para cezasına çarptırılmış; 20 yıl boyunca zehirli atıkları atmosfere yasadışı bir şekilde yakmakla suçlanan Washington D.C.'deki Potomac Electric Power Co. komik miktardaki 500 dolar para cezasına çarptırılmış; ve en önemlisi hırsızlıktan dolandırıcılığa, cinayetten çevre suçlarına geniş bir skalada bulunan vakalarının hiçbirinde kimse hapse girmemiştir[745]. Tabii ki bu örnekler saymakla bitmemektedir: Neredeyse her hafta bir finansçı dolandırıcılık ve hırsızlıkla suçlanmakta (elbette yakalanmayanlar bu listeye girmemekte dahi); Hazine Bakanlığı, 2009 yılında her ay beş binden fazla vakanın rapor edildiği ipotek dolandırıcılığının kamuya yılda 15 milyar ila 25 milyar dolar arasında bir maliyete yol açtığını tahmin etmekte; Kamuoyu araştırmaları, halkın çoğunluğunun iş dünyasında suistimallerin yaygın olduğuna ve "yöneticilerin çevreyi tahrip etmeye ve kendi ceplerini doldurmaya kararlı olduklarına" inandığını ortaya koymakta; halkın yüzde -iyi gerekçelerle- 90'ı büyük şirketlerin hükümet üzerinde çok fazla etkisi olduğunu düşünürken, sadece yüzde 2'si şirket patronlarını "çok güvenilir" bulmaktadır[746]. Buna karşın hukukun demir yumruğu yoksulların üzerinde işlemektedir: Çok güçlü avukatlardan oluşan bir ekiple çalışan bir şirket yöneticisi, mahkemenin adlî yardımdan atadığı ve sanığı ilk kez duruşma günü gören bir avukatın temsil ettiği yoksul bir kişiden farklı bir hukukî deneyime sahiptir[747]. Ekonomik durgunluk derinleştikçe, yoksulluğun kriminalize edilmesi de yoğunlaşmaktadır: Evsizlere ya da yıkık dökük mahallelerde ikamet

[745] Parenti, ss. 101-102.
[746] Parenti, ss. 104-105.
[747] Parenti, s. 105.

edenlere karşı çıkarılan kanunların sayısı son yıllarda artmaktadır; bir sokakta aylak aylak dolaşmak, çöp atmak, polis tarafından durdurulduğunda kimlik göstermemek, rastgele bir polis taramasına yakalanmak, açık bir şişe içki taşımak gibi şeyler tutuklanmaya yol açabilir ve tutuklanma yoksulları polis kaydına sahip olmak sebebiyle yoksulluk çukurunun daha da derinlerine gönderebilir; yoksulların, eğitimsiz kişilerin ve ırksal azınlıkların tutuklanma, kefaletle serbest bırakılmama, suçu kabul etmeye teşvik edilme ve yeterli yasal temsilden yoksun bırakılma olasılığı çok daha yüksektir; bütçeler daraldığında adli yardım avukatı hizmetleri ilk kesilenler arasındadır; küçülen ekonomi daha yüksek suç oranlarını ve avukat tutmaya gücü yetmeyen daha fazla işsiz sanığı beraberinde getirir; yoksulların yargılandıkları takdirde jüri önüne çıkma olasılıkları daha düşüktür, mahkum edilme ve ağır bir ceza alma olasılıkları daha yüksektir, uzun süreli temyiz başvuruları yapma imkânları daha azdır ve şartlı tahliye ya da ertelenmiş ceza alma olasılıkları şirket yöneticilerine, mafya babalarına, ünlülere ve genel olarak varlıklı insanlara göre daha düşüktür[748]. Kaldı ki hukukun yoksullara yönelik sert tutumu sadece adlî vakalarla sınırlı değildir, sendikal hareketlerde de emekçilerin sınıfsal talepleri nadiren hukuk sistemini kendi tarafında bulabilmektedir: yine son yıllarda ABD'de, polis ülkenin çeşitli yerlerinde grevdeki tarım işçilerine, kamyonculara, madencilere, et paketleyicilerine, kapıcılara, fabrika ve inşaat işçilerine saldırarak yüzlerce kişiyi tutuklamış ve yaralamış; özel güvenlik güçleri grevci işçileri dövmüş ve grevi cebren sonlandırmış, adlî merciler ve polis sermaye lehine kullanılan hem kamusal hem de özel nitelikteki cebrî *iktidar/yapabilirliğe* göz yummuştur[749]. Yoksulların kriminalize edilmesinde elbette Amerika Birleşik Devletleri yalnız değildir; Birleşmiş Milletler Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Özel Raportörü Olivier De Schutter'in raporuna göre de yoksulluğun kriminalize edilmesi Şili, Fransa, Güney Afrika, Arjantin ve Hindistan gibi ülkelerde de tartışma konusu olup[750]; 1981-2011 arasında 136 ülkelde yapılan bir araştırmada iktisadî eşitsizliğin, siyasî ve hukukî eşitsizlik de doğurduğu kesin bir şekilde tespit edilmiştir ve bu eşitsizlik hem gelişmiş hem de gelişmekte

[748] Parenti, ss. 105-106.
[749] Parenti, ss. 106-108.
[750] Nations Unies, "Il faut interdire la « pauvrophobie » au même titre que le racisme et le sexisme (Expert de l'ONU)", 01.11.2022, https://news.un.org/fr/story/2022/11/1129332, (01.01.2024).

olan ülkeler için geçerlidir[751]. *Demos* aleyhine varolan ve giderek ivmelenen küresel iktisadî eşitsizlik, küresel boyutta siyasî ve hukukî eşitsizlik de yaratmaktadır. Keza iktisadî *iktidar/yapabilirlik* eksikliği, siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* eksikliğine de yol açmaktadır.

Yukarıda açıklandığı iki aşama yoluyla hukukî sistem içerisinde *demos*'a gerçek bir *iktidar/yapabilirlik* sağlanamamaktadır; zira oyunun kuralları *demos* aleyhine işlemektedir. Fakat liberal demokrasilerin *demos*'u *iktidar/yapabilirlikten* dışladığı üçüncü aşama, *demos* aleyhine daha da büyük bir dezavantaj yaratmaktadır: oligarşi, halihazırda kendi lehine olan bu oyunu, mızmız bir çocuk gibi istediği zaman oynamayı bırakabilmektedir. Keza oligarşik tahakkümün bütüncül ve küresel niteliği, onun her an ulus-devlet ölçekli hukuk sistemlerinin dışına çıkabilmesini sağlamaktadır. Oligarşinin, kendi lehine işleyen bir *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonun bulunduğu bir ülkede emekçilerden elde ettiği artık değeri, o ülkede vergi ödememek için Britanya Virjin Adaları gibi deniz-aşırı finans merkezlerine taşıması mümkün ve vâkidir. Oligarşi sadece küresel olarak yatay bir biçimde ulus-devletlerdeki *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonlarını kendi lehine örgütlemez; aynı zamanda dikey bir biçimde bu konfigürasyonların üzerindedir de ve bu konfigürasyonlar ulusal ölçekleri itibariyle oligarşinin küresel *iktidar/yapabilirliğini* sınırlayamaz.

Sonuç olarak "minimal devlet"in pek de minimal olmayan *iktidar/yapabilirliği* bütüncül olarak oligarşik çıkarlara lehinedir; şüphesiz hukuk yoluna başvurmaktan ve seçimlerde oy kullanmaktan başka bir *iktidar/yapabilirlik* tanınmamış *demos*'un, bütüncül bir *iktidar/yapabilirliğe* sahip olan oligarşi karşısında şansı pek azdır: *demos* seçimlerde oy kullansa da bu oylar sonucu seçilen milletvekillerine yönelik lobi faaliyetleri ve diğer çeşitli ilişkiler aracılığıyla oligarşi lehine yasalar yapılmakta; mahkemeler önünde oligarklar fiilen "daha eşit" durumda bulunmakta; zenginler daha da zenginleşmekte ve nihayetinde daha da fazla iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kazanıp, mütedaviliyet sebebiyle bu iktisadî *iktidar/yapabilirlik* siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliğe* kaynaklık edebilmekte; bu siyasî ve hukukî iktidar/yapabilirlik de tekrar daha fazla iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kullanmak için

[751] Wade M. Cole, "Poor and powerless: Economic and political inequality in cross-national perspective, 1981–2011", **International Sociology**, 2018, Cilt:33, Sayı: 3, ss. 357-385.

kullanılabilmektedir. Dolayısıyla liberal demokrasi içerisinde oligarşinin bütüncül *iktidar/yapabilirliği* sürekli kendisini üreten ve çoğaltan bir mütedaviliyet döngüsü yaratmaktadır. Kaldı ki oligarşinin istediği zaman tikel ulus-devlet ölçeğindeki liberal demokrasilerin dışında konumlandırma kabiliyeti de bulunmaktadır: oyun sadece onun lehine değildir, istediği zaman bu oyundan çıkma hakkına sahiptir. Bu anlamda oligarşinin hukukla ilişkisi meşhur Schrödinger'in kedisi gibidir: o eşzamanlı bir biçimde hem kendileri lehine dizayn edilmiş tikel hukukların içerisinde hem de bu hukukların üstünde/dışındadırlar: o bir "süperpozisyon"a sahiptir[752]. *Demos*'un aksine onları tikel bir ulus-devlet hukukuyla bağlayan bir şey yoktur.

Tüm bu anlatılanlardan yola çıkıldığında yalnızca hukuken ve seçimler bağlamında herkese eşit *iktidar/yapabilirlik* tanımak; *iktidar/yapabilirliğin* mütedavil doğası sebebiyle iktisadî eşitlik bir yana hukukî veya siyasî bir eşitlik imkânını da ortadan kaldırmaktadır. *İktidar/yapabilirlik* bütüncüldür ve mütedavildir; eğer demokrasi yoluyla yurttaşlar arası bir eşitlik sağlanmak isteniyorsa bu ancak demokrasinin olumlu ve bütüncül bir şekilde tesisiyle (yani herkes iktisadî, hukukî ve siyasî *iktidar/yapabilirlik* sağlanarak) mümkündür.

Liberal demokratik projenin Soğuk Savaştan sonraki zafer nidasının yaklaşık 30 sene içerisinde beyhûde olduğu çıkmış; *iktidar/yapabilirlik* anlamında içi boşaltılmış bu demokrasi tipine dair umutlar sönmüş ve geçmişi hatırlatan bir hayalete dönüşmüştü[753]. Neoliberalizm sadece daha geniş bir demokrasi anlayışının doğuşunu engellememiş ve fakat araçsallaştırdığı liberal demokrasinin de altını oymuştur[754]. Buna karşılık, neoliberalizmin yarattığı bütüncül eşitsizlik ve modern demokrasilerin *demos*'un politenin kaderine yön vermekteki işlevsizliği geniş halk kitlelerinde büyük bir öfke yaratmakta; bu da popülizm olarak sisteme bir geri dönüş yaratmaktadır. Sadece siyasî bir fenomen olmayıp, çok daha derin bir biçimde

---

[752] "Schrödinger'in kedisi" kuantum fiziğine dair Erwin Schrödinger tarafından ortaya atılmış bir düşünce deneyidir. Buna göre bir kediyi sonunda onu öldürebilecek bir şeyle bir kutuya kapatırsanız, kutuyu açana kadar kedinin hayatta mı yoksa ölü mü olduğunu bilemeyeceğinizi belirtir. Yani siz kutuyu açıp kediyi gözlemleyene kadar kedi aynı anda hem ölü hem de canlıdır. Kedinin kutu içerisindeki bu ikili durumuna "süper-pozisyon" da denir.
Wikipedia, "Schrödinger's cat", **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/Schr%C3%B6dinger%27s_cat#:~:text=Schr%C3%B6dinger's%20cat%3A%20a%20cat%2C%20a,is%20both%20alive%20and%20dead., (01.01.2024).

[753] Brown, s. 9.

[754] Brown, s. 9.

toplumsal olanın her alanındaki huzursuzluğun ifadesi popülizm, Birleşik Krallık'ta Avrupa Birliği'nden çıkmaya ilişkin referandum olan "Brexit"te ve Donald Trump'ın ABD başkanı olarak seçilmesinde çarpıcı bir biçimde gelişmiş ülkelerdeki tezahürüne örnek teşkil ederken; Anglo-Sakson ülkelerine ulaşmadan çok önce Orta Avrupa'da, 2010'ların başında, güç kazanmayı ve sürdürmeyi başarmış; Güney Avrupa'da ise sosyal meseleler ve Avro Bölgesi kriziyle şekillenen özel bir biçimi ortaya çıkmış; Türkiye, Rusya ve Filipinler'de, medenî ve siyasî haklara ve demokrasinin kendisine meydan okuyan otoriter bir boyut kazanmıştır[755]. Zira daha çok ülkeyi bu listeye eklemek mümkün olup; popülizm farklı ülkelerde toplumsal olanın birçok boyutunda tezahür etmektedir[756]. Bu tezahürün aslî kaynağını ise ekonomik nedenler teşkil etmektedir: üretim araçlarında teknolojinin ve otomasyonun artışı, serbest piyasa ekonomisi, iktisadî küreselleşme, işçi haklarının aşınması, "kazanan herşeyi alır" prensibi, bölüşüm krizi ve iktisadî eşitsizlik[757]. Bugün popülizm, Avrupa'da ortak para birimi olan euro ve göçmen karşıtı partiler, Yunanistan ve İspanya'da sırasıyla Syriza ve Podemos, ABD'de Trump'ın küresel ticaret karşıtı "yerli" kapitalizmi, Latin Amerika'da Chavez'in ekonomik popülizmi gibi geniş bir siyasî yelpazeye sahip olup; tüm bu hareketlerin ortak noktası, liberal demokrat müesses nizamın karşıtı bir eğilim, elitlere karşı halk adına konuşma iddiası, liberal ekonomi ve küreselleşme karşıtlığı ve genellikle (ama her zaman değil) otoriter yönetime duyulan eğilimdir[758]. Liberal müesses nizama duyulan bu tepki anlaşılabilir bir şeydir: minimal demokrasi ve neoliberalizmin *demos*'a verdiği şey *iktidar/yapabilirlikten* bütüncül bir şekilde dışlanma olmuştur. Doğu Bloğunun çöküşüyle birlikte sert bir şok terapisi uygulanan Polonya buna iyi bir örnektir[759]. Saygun Gökarısel'in gösterdiği üzere devlet komünizminin çöküşü sonrası demokratik emekçi umutlar yerini neoliberal *iktidar/yapabilirliksizleşme* fırtınasına bırakmış olup, aşırı sağcı gruplar gelişebilmiş ve liberal müesses nizamın aksine

[755] Cayla, s. 5.
[756] Cayla, s. 5.
[757] Dani Rodrik, "Populism and the economics of globalization", **Journal of International Business Policy**, 2018, https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/populism_and_the_economics_of_globalization.pdf, (01.01.2024).
[758] Rodrik.
[759] Klein, 171-184.

toplumsal değişim ve adaletin gerçek sesi olduklarını iddia edebilmişlerdir[760]. Keza liberal müesses nizamın yaşadığı sorunlar Polonya'yla da sınırlı değildir: 2022 yılı itibariyle Dünya'da liberal demokrasi 6 yıl art arda gerilemiştir ki 1975'ten beri bu yaşanan en uzun gerilemedir[761]. Sonuç olarak neoliberalizmle birlikte Dünya'ya yayılan spesifik demokrasi modeli, *demos* aleyhine teşkil ettiği *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu nedeniyle bir trajedi barındırmaktadır: Sadece bir takım soyut hak ve eşitliklere ve seçimlere indirgenen demokrasi, *demos*'u sadece iktisadî *iktidar/yapabilirlikten* değil ve fakat -*iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyeti sebebiyle- bütüncül bir biçimde *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakmaktadır; bu mahrumiyet sebebiyle liberal müesses nizama duyulan bu tepki ise daha çok *iktidar/yapabilirlik* yoksunluğuna yol açmaktadır, zira sadece liberal demokrasiler gerilememekte ve gelir eşitsizliği de artmaktadır. Yani *demos* aleyhine sadece liberal demokrasiden kaynaklı siyasî *iktidar/yapabilirlik* düşmemekte ve fakat bu düşüşe iktisadî *iktidar/yapabilirlik* kaybı da eklenmektedir. Keza her ne kadar popülizm ve popülist liderler "halkın sesi" olma vaadiyle ve sosyo-ekonomik eşitsizliklere tepki olarak iktidara gelseler de nadiren onları iktidara taşıyan eşitsizliklere çözüm bulmakta[762]; hatta ABD, İsrail ve Birleşik Krallık gibi farklı ülkelerde iktidara gelen popülist liderlerin örneklerinde görüleceği üzere bir tür "kültür savaşları" altında bu eşitsizlikleri çözmek bir yana, bilâkis vergi affı, vergilerin düşürülmesi ve işçi haklarının aşındırılması gibi oligarşi lehine politikalarla mezkûr eşitsizlikleri daha da körüklemektedirler[763]. Öyleyse demokrasi, bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak ele alınacak olursa; modern demokrasilerdeki demokrasi yoksunluğu adeta bir girdap gibi daha fazla demokrasi yoksunluğu üretmektedir.

---

[760] Saygun Gökarısel, "The ends of revolution: capitalist de-democratization and nationalist populism in the east of Europe", **Dialectical Anthropology**, Cilt: 41, Sayı: 3, Eylül 2017, ss. 207-224.

[761] Bu gerileme Dünya'nın her yerinde aynı şekilde olmamış ve hatta bazı yerlerinde hiç gerçekleşmemiş olmasına rağmen, Dünya genelinde toplam olarak bir gerileme mevcuttur. IDEA International, "The Global State of Democracy 2023", https://www.idea.int/publications/catalogue/global-state-democracy-2023-new-checks-and-balances, (01.01.2024).

[762] Cayla, s. 5.

[763] Gottfried, ss. 186-202.

B. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Yeri

1. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Kurgulanması

Hukuk devleti kavramsal olarak Anglo-sakson ülkelerinde "*rule of law*", Fransa'da "*l'état de droit*" veya Almanya'da "*rechtsstaat*" gibi farklı gelişim süreçlerinin sonucunda farklı isim ve anlamları haiz bir şekilde teşekkül etmiş olsa da[764] bugün için bu kavramların karşılık geldiği kurumlar arasında bir ıraksama olmasının yanı sıra[765], bu kavramların hepsinin dayandığı temel (tümü prensipte siyasî iktidarı hukukla sınırlayarak, keyfîliğin önüne geçmeyi hedefler[766]) sebebiyle her üç tanıma da karşılık olarak -Türkçe'de de kullanıldığı üzere[767]- tez içerisinde "hukuk devleti" denilmiştir. Zira hukuk devletinin teze konu ediliş amacı, onun seceresini ortaya çıkarmak değil, demokrasi ve hukuk devleti ilişkisine dair sorgulamayı anlamlı kılan neoliberal zamansal uzam içerisinde demokrasiyle ilişkisini değerlendirebilmektir. Bu neoliberal bağlam içerisinde de demokrasi ile olan ilişki, hukuk tarafından kurgulanan demokratik meşruiyet içerisinde değil, demokrasinin bir *iktidar/yapabilirlik* meselesi olarak ele alınmasına uygun bir şekilde hukukî kurgusallığı aşan bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* perspektifinden incelenecektir.

Hukuk devleti denilence akla gelen ilk *iktidar/yapabilirlik* türü şüphesiz hukukî olandır. Hukuk devletinin İngilizce karşılığı olan "*rule of law*" birebir Türkçe'ye çevrildiğinde ortada olan şey "hukukun yönetimidir". Hukukun yönetimi ise etimolojik olarak hukukî *iktidar/yapabilirliğin* kurgulanışına dair ilk ipucunu vermektedir: hukukun yönetimi, "insanların yönetimi"nin tersi; yani şahsî ve keyfî olmayan yönetimdir[768]. Hukuk devletinin bu anlamı, siyasî iktidarı hukukla

---

[764] Michel Rosenfeld, "Hukuk Devleti ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti'', **Hukuk Devleti: Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal**, Ed. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adres Yayınları, 2008, s. 213

[765] Elena Ferioli, "Rule of Law and Constitutional Democracy", **Ankara University, Faculty of Political Science The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt: 46, 2015, s. 101-105,

[766] Çın, s. 52.

[767] Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 2017, s. 359.

[768] Gianluigi Palombella, "The Rule of Law as an Institutional Ideal", **Rule of Law and Democracy Inquiries into Internal and External Issues**, Ed. Leonardo Morlino, Gianluigi Palombella; Brill, 2010, ss. 3-11.

sınırlayarak keyfîliği önlemek, yani tiranlığın önünü kapatmak amacı taşır. Bu anlamıyla "rule of law", "*rechtsstaat*" gibi kıta Avrupası örneklerine içkin olan "*rule by law*"dan ya da "hukukla yönetim"den ayrışır[769]. Zira Avrupa'daki genel anlamıyla *rechtsstaat* fikri, kurumsal organizasyonunda hem kuvvetler ayrılığını hem de yasama tarafından yaratılmayan ve tevdi edilmeyen hiçbir otoritenin var olamayacağını gerektiren "kanunilik ilkesini" içerir[770]. Kıta Avrupası'nda hukuk devleti, iktidarın yasama tarafından ve kanuna uygun bir biçimde yaratılıp, tatbik edildiği devlettir: zira bu anlamıyla hukuk devleti, devlete dair dışsal bir sınır teşkil etmekten çok, onun iradesinin içsel bir biçimidir[771]. Devletin kendine özgü bir biçimi olarak anlaşılan *rechtsstaat*'ın aksine, bir ideal olarak hukukun üstünlüğü, hukukun, kralın ya da egemen gücün iradesinin bir biçimi değil ve fakat bu iradenin üzerinde olmasını tarif etmektedir[772]. *Rule of law*, bu özelliği sebebiyle, Kıta Avrupası'ndaki örneklerin yasamasal ahlâki aktivizminin dışındadır: zira Kıta Avrupası'ndaki muadillerinin aksine etiğin olumsallığına ya da mutlaklığına, yani totaliter olabilecek "değerlerin tiranlığına" karşı bir koruma sağlar; hukuk, yasamayla temsil edilen toplumsal, şahsî ya da bürokratik yönelimlerin ve taleplerin üzerinde konumlandırılır[773]. Hukuk devletinin, bir kralın, Caesar'ın, monarkın, parlamentonun ya da genel olarak devletin iradesini sınırlamaya ilişkin bu yönü -ki bu yöne keyfîliği engelleme unsuru da denilebilir- hukukî düzlemde temel olarak olumsuz bir *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu ortaya koyar. Keyfîliğe yönelik bu sınırlandırma, hukuken kimseye *iktidar/yapabilirlik* sağlamaz; bilâkis *iktidar/yapabilirliğin* hukuku aşacak şekilde kullanılmasını engeller. Keyfîliği önlemeye yönelik bu olumsuz *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu, *iktidar/yapabilirliğin* hukuk devletindeki ilk konumlandırılmasıdır.

Hukuk devletinin bu keyfîlik karşıtı yönünün ortaya koyduğu olumsuz *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu, hukukun sahip olduğu kadir-i mutlak hukukî *iktidar/yapabilirliği* her ne kadar kartezyen hukuk evreninde diğer her türlü

[769] Palombella, ss. 8-14.
[770] Palombella, s. 12.
[771] Palombella, s. 12.
[772] Palombella, s. 14.
[773] Palombella, ss. 17-21.

iktidar/yapabilirlik türünün öncesinde ve üzerinde konumlandırmış olsa da[774] o da bir toplumsal ilişkiler yumağının sonucudur. Keza içerisinde bulunduğumuz hukuk sistemi Avrupa Burjuvazisinin sınıfsal çıkarlarının bir tecellisidir: bugün içerisinde yaşanılan modern hukuk sistemleri, Burjuvazinin, İngiltere'de[775] ve Fransa'da[776] kazandığı zaferler sonucu tesis ettikleri sınıfsal nitelikteki hukukî ideoloji, bugün halen modern hukukun üzerine kurulu olduğu kayadır[777]. Zira modern hukuk ve kapitalizm kardeş olup, Avrupa'lı tüccar için zarurî olan devlet tarafından korunma ve öngörülebilirlik gibi temel ihtiyaçlara karşılık gelmiştir[778]. Modern hukuk yalnızca gerek hukukî gerekse hukukî olmayan toplumsal ilişkiler bütününün üzerinde teşekkül etmemiş ve aynı zamanda bu bütüne bir düzen de vermiştir. Tabiî ki bu düzeni -Tıpkı Atina ve Roma örneklerinde olduğu gibi- onu kuranın ideolojisini yansıtır şekilde sağlamıştır. Bu düzen sağlamayı, hukuk temel iki işlevi yerine getirerek sağlar: düzeni tarif etmek (dolayısıyla onu meşruiyetle takdîs etmek) ve korumak[779]. Hukuk devleti, hukuku diğer tüm *iktidar/yapabilirlik* biçimlerinin üzerinde konumlandırdığı için, siyaset de hukuka tâbi kılınır ve hukuku kuran ideoloji hukukla takdîs edilerek depolitize edilir; "Anasaya hukuku, hiçbir zaman

---

[774] Zira *hukukun* (Arapça'daki orijinal anlamıyla hakların) devletten önce ve üstün olduğu tabiî hak doktrinin bir parçasıdır. Buna göre insanların akıl yoluyla kavrayabileceği doğuştan bazı hakları bulunup, bunlar devlet kurulmadan önce de mevcuttu ve devlet bu hakların korunması adına bir toplum sözleşmesiyle kurulduğu için bu haklara saygı duymak ve korumakla mükellefti. Dolayısıyla hukuk, devlete hem hiyerarşik hem de kronolojik olarak üstündür.
Kemal Gözler, **Anayasa Hukukunun Genel Esasları: Ders Kitabı**, Güncellenmiş 12.Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, Haziran 2020, ss. 157-158.
John Locke, **Second Treatise of Government and a Letter Concerning Toleration**, Oxford University Press, 2016, ss. 90-211.

[775] Magna Carta'dan sonra gelen 1679 tarihli Habeas Corpus ve 1689 tarihli Haklar bildirgesi ile İngiltere'de *rule of law* önemli ölçüde kurulmuş bulunmaktaydı. Yazılı bir Anayasası olmayan İngiltere'de hukuk devleti ilkesi tarihteki ilk ve en özgün örnek olarak kendini gösterir. Kamu görevlileri de dahil herkes olağan mahkemelerde yargılanır ve hukuki eşitlik ile hukukun ruhunun toplum üzerindeki hakimiyeti ön plandadır.
Albert V. Dicey, "Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar'', **Hukuk Devleti: Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal**, Ed. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adres Yayınları, Ankara, 2008, ss. 28-33.

[776] Fransa'da burjuvazinin sınıfsal çıkarları ilk önce Fransız Devrimi ile İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinde, sonrasında ise "Code Napoleon"da tecessüm etmişti.
Michael E. Tigar, **Kapitalizm ve Hukukun Yükselişi**, çev. Onur Karahanoğulları, İkinci Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2023, ss. 232-254.

[777] Tigar, ss. 231-270.

[778] Topuzkanamış, "Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez", ss. 104-108.

[779] Topuzkanamış, "Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez", ss. 5-6.

sadece hukuk olarak kalamaz"[780]. Hukukun düzen tarifine dair ilk işleviyle, hukuk devletinin keyfîliğinin sınırlanmasına yönelik *iktidar/yapabilirliğin* olumsuz bir biçimde konfigürasyonuna dair ilk konumlandırmanın aksine, olumlu bir düzen tarifi gerçekleşir; toplum, hukuk devleti aracılığıyla hukuk ve hukuku kuran *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu içerisinde *özneleştirilir/tâbi* kılınır. Mehmet Tevfik Özcan'ın deyimiyle:

> *Oysa modernlikle birlikte, imparatorluk modeline uygun düşmüş tabiiyet biçimleri yerinden edilmiş, birey meşruluğu ulus devlet formunda inşa edilen yeni devlet yapısında dünya sistemi yönünden kendisini ulusun mensubu olarak yeniden tanımlamak durumuna gelmiştir. Bu koşullarda bireyler ve birey grupları da kendi toplumlarındaki konumlarını hukuk aracılığıyla algılamaya başlamışlardır.*[781]

Zira genel olarak hukuk devleti ve tikel olarak ulus-devletlerin hukuk devletleri, kapitalizme paralel bir gelişim sürdürürek bir düzen tarifinde bulunmakta (ve eşzamanlı bir biçimde ideolojik ve sınıfsal altapıyı hukuk perdesiyle görünmez kılmakta) ve toplumun mensuplarını bu düzen içerisinde *özneleştirmekte/tâbi kılmaktadır*[782]. İşte düzeni tarif etmek ve toplumun mensuplarını bu düzen içerisinde *özneleştirmek/tâbi kılmak* şeklindeki faaliyetiyle de hukuk devleti, *iktidar/yapabilirliği* ikinci kez, bu sefer olumlu bir şekilde konumlandırılır. Her ne kadar hukuk devletinin *rule of law* şeklindeki tezahürüyle örtüşen ve liberalizmin bir yansıması olan prosedürel hukuk devleti, kapitalizmle uyuşan bir *modus vivendi*[783] tasavvur ederek piyasa ekonomisine ve *laissez faire* mantığına uygun bir biçimnde devletin mülkiyet hakkına müdahale etmediği, her bireye -en azından kâğıt üzerinde- eşit mesafede davrandığı bir düzeni betimlese de yine de devlet bireylere olumlu bir biçimde belli haklar yani hukukî *iktidar/yapabilirlik* tevdî eder[784]. Zira her ne kadar tabiî haklar doktrinine göre bu haklar devletten önce de varolsa da yine de devlet bunları korumaklar mükelleftir; dolayısıyla pratikte prosedürel hukuk devleti de

---

[780] Topuzkanamış, "Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez", s. 5.
[781] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, s. 194.
[782] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 195-196.
[783] "*Modus vivendi*", Latince'de "yaşama biçimi" anlamına gelen bir deyimdir. Merriam-Webster Dictionary, "modus vivendi", merriam-webster.com, https://www.merriam-webster.com/dictionary/modus%20vivendi, (03.01.2023).
[784] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 204-216.

yurttaşlara minimal de olsa belli bir hukukî *iktidar/yapabilirlik* sağlar; öyle ki liberalizmin şafağından beri varolduğu kabul gören bu hakları, liberal düşüncenin öncülerinden Locke bu hakları bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi doğuştan ve temel haklar olarak ifade eder[785]. Prosedürel hukuk devletinin tarihsel ardılı olan maddî hukuk devleti ise sadece bu haklar (ya da hukukî *iktidar/yapabilirlik)* kategorisini genişletmekle kalmamış ve fakat devlete yurttaşların iktisadî *iktidar/yapabilirliklerini* de geliştirmek misyonunu da yükleyen "sosyal devlet" ya da "refah devleti" perspektifini de işlemiş; böylelikle devlete -hukuk devletini de içerecek şekilde- refah dağıtma görevi de yüklenmiştir[786]. Maddî hukuk perspektifinin hukuk devletine girmesiyle, öncesinde toplumsalı önceleyen ve fânîlerin sorunlarına pek de duyarlı olmayan hukuk devleti, yasama yoluyla demokratik taleplere cevapkâr hale gelmişti. Elbette bu değişimin altında da sınıfsal bir temel yatmaktaydı: Nasıl prosedürel hukuk devletinin bânîliğini burjuva -sınıfsal çıkarları dolayısıyla- üstlendiyse; maddî hukuk devletini de sınıfsal olarak liberal olamayacak ve prosedürel hukuk devletinin *modus vivendi*'sinin iktisadî kanadını temsil eden kapitalizmin mağduru olan emekçilerin demokratik baskıları öncelemiş; hukuk devleti, emekçilerin taleplerine boyun eğmek durumunda kalmıştır[787].

Keza 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de ortaya çıkan sanayi devrimi, tıpkı tarım devrimi gibi yeni bir üretim paradigması ortaya çıkarmıştı: Küçük el tezgahlarının yerini makineler almış; bu makineler, el tezgahlarından çok daha verimli bir şekilde ve çok daha fazla üretim gerçekleştirmekteydiler. Fakat verimliliğe paralel olarak ortayan çıkan devasa artık değer, makineleri kullanan işçiler için değil makinenin mülkiyetine sahip olan burjuva için fayda sağlamaktaydı[788]. Kadın ve çocuklar da uzun saatlerce ve sağlıksız koşullarda çalışmaktaydı[789].

Böylesine zorlu koşullar söz konusuyken, 1830'lardan itibaren radikal liberalizmin etkisindeki İngiliz Parlamentosunda halkın belli ölçüde korunmasını

---

[785] Locke, s. 90.
[786] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 216-227.
[787] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 216-230.
[788] Karl Marx, **The Capital**, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, Ed. Friedrich Engels, Progress Publishers, Cilt: 1, 2015, s. 261-265
[789] Marx, **The Capital**, ss. 272-284

amaçlayan patriyarkal kanunlar da ilga edilmiş, böylelikle görünmez ele ve tabii ki burjuvanın amaçlarına hizmet eden liberal hukukun düzeni, ekonomik eşitsizlikleri giderek körükler bir hale gelmişti[790]. İşte bu koşullarda işçi mücadelesi sonucu kazanılan ve doktrinde "İkinci Kuşak Hakları" olarak anılan sosyo-ekonomik haklara örnek olarak sendika özgürlüğü, grev hakkı, sosyal güvenlik hakkı, toplum sözleşme hakkı ve çalışma hakkı gibi haklar gösterilebilir[791]. İşte işçiler lehine ortada bulunan siyasî *iktidar/yapabilirliğinin baskısıyla* hukuk devletinin hukukî *iktidar/yapabilirliğe* dair olumlu konfigürasyonu daha da genişlemişti.

2. Hukukî *İktidar/yapabilirliğin* Kırılganlığı

Gerek modern gerekse tarihî örneklerde incelendiği üzere hukukî *iktidar/yapabilirliğin* hem tesisinde hem de yıkılışında diğer *iktidar/yapabilirlik* türleri etkili olmuştur. Bir hukuk düzeninin kurucuları, o hukuk düzenini ideolojileri doğrultusunda şekillendirir. Örneğin Atina'da Drakon'un yasaları onun oligarşik ideolojisinin bir tezahürü niteliğindeyken, Gracchi kardeşlerin Roma'daki reformları temsilcisi oldukları demokratik çıkarların bir tezahürü niteliğindeydi; Prosedürel hukuk devletini burjuva ideolojisi inşa etmişken, maddî hukuk devletini işçi hareketleri öncelemişti. Bu anlamda diğer *iktidar/yapabilirlik* türleri hukukî *iktidar/yapabilirlik* için kurucu olabildiği gibi yıkıcı da olabilir. Ne Roma hukuku Caesar'ın ordularının Roma'ya girmesine engel olabilmiş ne de Rus Anayasası Yeltsin'in askerlerini durdurabilmişti. Pinochet, Şili Anayasasına uygun bir biçimde hukukî *iktidar/yapabilirliğe* sahip Allende'yi alaşığı etmiş; kâğıt üzerinde her yurttaş eşit oy hakkına sahip olsa da siyasî ve iktisadî *iktidar/yapabilirliğe* sahip çıkar grupları, hukuken eşit oldukları sıradan Amerika'lıları politenin siyasî hayatında pasifize etmiştir.

Hukuk ve hukuk devleti, onu ancak harekete geçirebilecek toplumsal altyapıya sahipse işleyebilir[792]. Zira hukuku ve hatta toplumsalın her alanını değiştiren son önemli paradigma değişimi de neoliberalizmin yükselişiyle meydana

[790] Özcan, "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti", s. 130-131
[791] Rona Aybay, **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, Eylül 2017, s. 93-96
[792] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, s. 359.

gelmiştir. Her şeyden önce *demos*'u *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakan neoliberalizmin, hukuk devletini araçsallaştırıldığını söylemek gerekir[793]. Zira neoliberal perspektiften hukuk, onu ortaya çıkaran toplumsal ilişkilerden ve siyasetten arî bir rasyonel prosedürler bütünü olarak gözükmektedir[794]. Oysa ki hukuk devletinin kimi ilkeleri, neoliberalizm açısından kurucu niteliktedir[795]. Örneğin hukukî eşitlik ilkesinin, bireyleri tarihsel ve fiilî eşitsizliklerden bağımsız olarak sadece soyut -ve fiilî olmayan bir- eşitlikte tasavvur etmek için kullanılması; -İngiltere'de sendikaların siyasî hayattan dışlanması gibi kamusal ile özel olanın ve iktisadî ile siyasî olanın ayrıştırılması gibi örnekler hukukun ve hukuk devleti prensiplerinin, epey sınıfsal nitelikte olan neoliberal projenin tesisi için kullanımına örnektir[796].

Zira neoliberalizm yalnızca hukuk devletini mevcut haliyle koruyarak araçsallaştırmamış ve fakat aynı zamanda onu dönüştürmüştür. Hukuk, maddi amaçlar da dahil olmak üzere temel amaçları ifade eder ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli araçları tanımlar: Neoliberal yasallık, servet maksimizasyonu ve iç sosyal düzen amaçlarını dile getiren ve daha da önemlisi, bu amaçlara ulaşmak için yalnızca belirli araçlar sağlayan yasalar olarak hukuku dönüştürmüş; hukuku neoliberal iyi yönetimin temel araçlarına paralel bir biçimde, toplumsal ilişkilerin tümünü ise sözleşme ilişkileri çerçevesinde tasavvur etmiş; politeyi mikroekonomik rasyonalite perspektifi üzerinden kurgulamıştır[797].

Mevcut hukuk devleti organizasyonu, neoliberalizm karşısında ortaya çıkan ve devletlerin büyük planlama veya koordinasyon işlevlerini yerine getirmekte yetersiz kalmıştı: sadece kaynakların özel sektöre tahsis edilmesi değil -aslında savaş sonrası dönemde çoğu endüstriyel kaynak özel sektörün elinde kalmıştır- aynı zamanda gelecekteki devlet faaliyetlerinin, bireysel ekonomik faaliyetlerin

---

[793] Honor Brabazon, "Introduction: Understanding Neoliberal Legality", **Neoliberal Legality**, Ed. Honor Brabazon, Routledge, New York, Aralık 2017, ss. 1-3.
[794] Brabazon, ss. 5-7.
[795] Brabazon, s. 7.
[796] Brabazon, ss. 7-12
[797] Nicolás M. Perrone, "Neoliberalism and economic sovereignty: Property, contracts, and foreign investment relations", **Neoliberal Legality**, Ed. Honor Brabazon, Routledge, New York, Aralık 2017, s. 43.

koordinasyonu için işlevsel olmasını sağlamak da gerekliydi; neoliberal ekonomik tahayyülde bu koordinasyon basitçe şirket mülkiyetini kamusal mülkiyetin aleyhine arttırma meselesi değil ve fakat sonsuz sayıda ekonomik aktörün koordinasyonunu kolaylaştırma meselesidir de[798]. Bu bağlamda, sözleşmeler neoliberal teknokratik ekonomistler için önde gelen yasal teknik haline gelmiş ve normlar hiyerarşisi neoliberalizmin küreselliğinin bir tezahürü olan büyük sözleşme ilişkileri zincirleri içerisinde yavaş yavaş çözülmüştür[799].

Yatırımcılara öngörülebilirlik sağlamak için sözleşme tekniklerinin kullanılması, hükümet ve egemenlik fikrini iki temel şekilde bozmaktadır: ilk olarak, yatırımcılar için mevzuatın değiştirilmesini zorlamak yerine bir sözleşme elde etmek çok daha kolaydır, yeni bir çevre mevzuatı geçirmek, çevresel bir anlaşmazlığı çözmek için bir anlaşma imzalamaktan daha büyük bir toplumsal muhalefet yaratabilir; ikinci olaraksa mülkiyetin aksine sözleşme kurallarının kamusal veya demokratik mekanizmalar yoluyla değiştirilmesi mümkün değildir[800]. Sözleşmelerin temel ilkesi "*pacta sunt servanda"* ya da *"ahde vefa"* ilkesidir; *pacta sunt servanda*'nın katı bir yorumu, ulus-devletleri, oligarklarla eşit hak ve yükümlülükler altında sözleşme tarafları haline getirir, bu da neoliberal projeye uygun bir biçimde hukuk devletini ve hatta genel olarak devleti, piyasa ekonomisinin tahakkümü altına sokar[801].

Hukuk devletinin sözleşme ve mikroekonomi prensiplerine göre yeniden tasavvur edilmesi -modern hukuk kendisini tüm toplumsal olanı kapsar ve önceler şekilde tarif ettiği için- toplumsal olanın dönüşümü; yani *modus vivendi*'nin piyasa hakimiyeti içerisinde tekrar tahayyül edilmesi anlamına gelir[802]. Zira neoliberalizmle birlikte oligarşik tahakkümün *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncüllüğüne yakışır bir vaziyette, hukuk da dönüşüme uğramış; 18. yy liberalizmi bu sefer daha tekelci bir perspektifle geri dönüş yapmış, küresel oligarşi ve tikel *demos*'lar arasındaki *iktidar/yapabilirlik* dengesizliği -hukuka göre daha temel *iktidar/yapabilirlik*

[798] Perrone, s. 44.
[799] Perrone, s. 44.
[800] Perrone, s. 48.
[801] Perrone, ss. 48-49
[802] Perrone, s 57.

ilişkilerinin tarih boyunca yaptığı gibi- hukukta da tecessüm etmiştir[803]. Özcan'dan alıntı yapmak gerekirse:

> *Geriye dönerek, prosedürel hukuk devleti ile tekelci kapitalizm sonrasındaki maddi hukuk devletini tekrar düşünelim. İlkinden ikincisine yönelik değişimin köklerinin önce ekonomik altyapıda, daha sonra politik alanda yaşanan gelişmelerin refah devletinin hukukileşen unsurlarını ortaya koyduğunu görürüz. Dolayısıyla, değişme hukuktan kaynaklanmamıştır, prosedürel hukuk devletinin temel unsurları yine hukuk devletini tanımlamamız gerektiğinde ekseni oluşturan unsurları inşa eder. Fakat nasıl tanımlanırsa tanımlansın, liberal hukuk devletine eşlik eden toplumsal iktidarın kendisi değişikliğe uğramış, serbest rekabetçi kapitalizmin görece olarak yayılmış iktidarından, daha merkezileşmiş bir iktidar yapısına geçişle, durum hukuk devletinin paternalist devlet koşullarına uyarlanmasına dönüşmüştür.*[804]

Özcan'ın ifade ettiği üzere hukukî *iktidar/yapabilirlik* üzerinde diğer *iktidar/yapabilirlik* çeşitlerinin dönüştürücü bir etkisi bulunmaktadır. Zira oligarşi cebrî, siyasî ve iktisadî *iktidar/yapabilirlikle* hukuku dönüşürmüş; onu piyasa ekonomisinin tahakkümüne sokmuştur. Topluma bir *modus vivendi* sunan modern hukuk, sözleşme prensibi ve minimal devlet üzerinden yeniden tasavvur edilmiş; hukuk, bireyleri bütüncül bir şekilde bu perspektiften *özneleştirmiş/tâbi kılmıştır*. Elbette, farklı ulus-devletlerdeki *demos*'ların bu durumdan pek de memnun olmayıp popülizme yönelmeleri anlaşılırdır; zira her ne kadar yurttaşlar halen bir hak öznesi olarak *özneleştirmiş/tâbi kılınsa* da bu hak özneliği onlara bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* sunmamaktadır. O sebeple de hukuk devletinin eşit oy ve kanun önünde eşitlikle hukukî *iktidar/yapabilirlik* sağladığı ve fakat bütüncül bir *iktidar/yapabilirlikten demos*, bütüncül *iktidar/yapabilirlik* sahibi oligarşi karşısında kaybeden durumundadır. *Demos*'a *iktidar/yapabilirliğin* hukuk aracılığıyla sağlanması düşünülürse, siyasî ve hukukî eşitliği anlamlı hale getirecek iktisadî *iktidar/yapabilirliğin* durumuna yani sosyo-ekonomik haklara göz atmakta fayda vardır.

---

[803] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 242-258.
[804] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, s. 258.

Sosyo-ekonomik haklar, küresel düzeyde, yani Birleşmiş Milletler (BM) seviyesinde, 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS) aracılığıyla korunmaktadır. ESKHS, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB) ve BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile birlikte "uluslararası insan hakları manzumesi" olarak anılan üç belgeyi teşkil etmektedir[805]. ESKHS'de öngörülen haklara örnek olarak: çalışma hakkı, herkesin adil ve elverişli çalışma koşullarından yararlanma hakkı, izin hakkı, eşit işe eşit ücret, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları, dinlenme, boş zaman, çalışma saatlerinin makul ölçülerle sınırlanması, ücretli dönemsel tatiller ve resmi tatillerde ücret verilmesi, sendika kurma, sendikaya girme hakkı, grev hakkı, sosyal güvenlik ve sigorta hakkı, anneye doğum öncesi ve sonrası özel koruma, çocuk ve gençlerin sosyal ve ekonomik sömürüden korunması, beslenme, giyinme ve barınma hakkı, açlığa düşmeme hakkı, elverişli yaşam standartlarına hak, sağlık standartlarına hak, tedavi hakkı, eğitim hakları gösterilebilir[806].

Sözleşmede bulunan söz konusu haklara ilişkin taraf devletlerin yükümlülükleri sözleşmenin 2.maddesinde ifade edilmiştir:

> *Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet, gerek kendi başına ve gerekse uluslararası alanda özellikle ekonomik ve teknik yardım ve işbirliği vasıtasıyla bu Sözleşmede tanınan hakları mevcut kaynakları ölçüsünde giderek artan bir şekilde tam olarak gerçekleştirmek için, özellikle yasal tedbirlerin alınması da dahil, gerekli her türlü tedbiri almayı taahhüt eder.*[807]

ESKHS'nin mezkur 2.maddesinin, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesine göre taraf devletler için daha hafif bir yükümlülük yaratmaktadır; zira uluslararası sözleşmelerde genel kural devletlerin hakları derhal güvence altına almasıdır; oysa ESKHS'de haklara ilişkin yükümlülük "kaynaklar ölçüsünde" ve "aşamalı bir biçimde güvence altına alma" şeklindedir[808]. Yine belirtmek gerekir ki; ESKHS'nin getirdiği denetim sistemi de diğer BM insan hakları sözleşmelerinde öngörülen denetim sistemlerine göre daha zayıftır. Zira ESKHS'nin ana metni ile getirilen tek

[805] İlyas Doğan, Gülden Çamurcuoğlu, **İnsan Hakları Hukuku**, Ed. İlyas Doğan, 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s. 235.
[806] Doğan, ss. 235-237.
[807] Resmi Gazete, 27.10.2023, Sayı: 25196.
[808] Doğan, s.238-239

denetim sistemi raporlama sistemidir. Fakat denetim için gerçekleştirilen raporların da genellikle üstünkörü bir şekilde hazırlanan raporlar olduğu görüşü de doktrinde mevcuttur[809].

Zira sadece kâğıt üzerindeki bir hukukî eşitlik ve hukukî *iktidar/yapabilirlik* iktisadî ve dolayısıyla siyasî *iktidar/yapabilirlik* olmadan yurttaşlara kendi hayatlarını ve politenin kaderini şekillendirme imkânı vermemektedir. Neoliberalizme uygun olarak yeniden prosedürel bir hukuk devleti anlayışının gelişmesiyle, hukuk devletinin demokratik iktidar/yapabilirliğe ilişkin ortaya koyduğu tek şey, iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bir minimal demokrasi içerisinde *özneleştirilmiş/tâbi kılınmış* bir *demos* ve kamusallığını yitirip ve yapabildiği tek şey mahkemelerden ya da diğer idarî mercilerden "dileklerde bulunup" neoliberal hukukun çizdiği sınırlarda aktivizm yapabilen bireylerdir[810]. Zira maddî hukuk devletinin aksine prosedürel hukuk devleti, olumsuz bir *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonuna sahiptir. Dahası *iktidar/yapabilirlik* eşitsizliği bu hukukî konfigürasyonu da aşan bir vaziyettedir: ortada eşit oy ilkesi vardır ama *demos*'un oyları yasa yapımında etkisizdir; kanun önünde eşitlik vardır ama kanunlar oligarşiye işlememektedir; bolca kullanılan devlet *iktidar/yapabilirliği* vardır fakat oligarşinin lehine, *demos*'un aleyhinedir; ortada bir sosyal devlet vardır fakat oligarşi içindir. Sonuç olarak neoliberalizm toplumsal olanın tamamında etkili olduğu gibi hukuk devletini de dönüştürmüştür. Bu dönüşümde hukuk devleti araçsallaştırıldığı gibi dönüştürülmüştür de; Özcan hukuk devletinin istikbâline dair bakış açısını şöyle ifade eder: "Kişi olarak, hukuk devletinin neoliberalizm sonrasında yaşama geçirilebilirliği konusunda bir beklentiye sahip değilim; hatta dünyanın çokuluslu şirketlerin yönetişimi doğrultusunda sürüklenmekte olduğunu ifade ediyorum.[811]" Özcan, hukukî *iktidar/yapabilirliğin* kırılganlığı düşünüldüğünde, karamsarlığında pek de haksız değildir; keza sadece kâğıt üzerindeki bir *iktidar/yapabilirliğin*, bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* karşısındaki şansı pek azdır. Öyleyse yapılması gereken hukukî *iktidar/yapabilirlik* sahiplerini diğer *iktidar/yapabilirlik* türleriyle de donatmaktır.

---

[809] Doğan, s. 240
[810] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, s. 242-258.
[811] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, s. 242-258.

3. Hukuk Devletinde *İktidar/yapabilirliğin* Ölçeği

Neoliberalizm, gerek demokrasinin gerekse de hukuk devletinin altını oymuştur. Fakat bunu açıkça bu kurumları karşısına alarak değil onları araçsallaştırarak ve dönüştürerek gerçekleştirmiştir. Fakat küresel neoliberal politikalar ve bu politikaların küresel bir *iktidar/yapabilirlikle* donattığı oligarşi karşısında, hukuk devletinin ve yasa-anayasa yapıcıların büyük bir dezavantajı vardır: sadece tikel ulus-devletler üzerinde egemenliğe sahip olmak. Küresel hukuki ve siyasi sistem, egemenlikleri birbirini dışlayan ulus-devletler arası bir kurguya sahiptir[812]. Zira modern uluslararası sistem kendisini lafzen olarak ortaya koymaktadır: uluslarüstü değil, uluslararası. Dolayısıyla, küresel düzen, yalnızca devletlerin egemenliğine dayanmakla kalmamakta ve fakat aynı zamanda bu egemenlik tarafından sınırlandırılmaktadır da. Birleşmiş Milletler Şartı'nda ulusal egemenlik kavramı aşağıdaki ifade edilmektedir:

> *Teşkilâtın Üyeleri, milletlerarası münasebetlerinde gerek herhangi bir başka Devletin toprak bütünlüğüne veya siyasî bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin amaçları ile telif edilemeyecek herhangi bir surette, tehdide veya kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar.*[813]

Küreselleşen oligarşi tıpkı demokrasi gibi hukuk devletine de kendi istekleri doğrultusunda yaşama hakkı tanımış, ulus-devletler için küreselleşmiş mücadele için gerekli küresel araçlara sahip olmayıp, uluslarararası hukuk genellikle "*soft law*" ya da bağlayıcı olmayan hukuk niteliğindedir[814]. Zira uluslararası hukukun temel dayanağı da ulus devletlerin egemenliği olup, bu egemenliğe bağlı olarak ulus-devletler uluslararası hukuku teşkil eden sözleşmelere taraf olup olmamakta ya da bu sözleşmelerden çıkmakta hürdürler[815]. Bölgesel anlamda bir ulus-devlet mekanizmasına sahip olmaya en yakın kurum olan Avrupa Birliği de demokratik özlemleri yansıtamamış, Birliğin kurumları Avrupa halklarını temsil etmek yerine neoliberal teknokrasinin kalesi haline gelmiş; Birliğin tek kurumsal başarısı Avrupa

---

[812] Christian Volk, "The Problem of Sovereignty in Globalized Times"; **Law, Culture and the Humanities, Sage Publication**, Cilt: 18, 2019, ss. 716-720.
[813] Resmi Gazete, 24 Ağustos 1945, Sayı: 6092.
[814] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 262-277.
[815] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 262-277.

Merkez Bankasının avroyu yaygınlaştırıp, neoliberal politikalarla Avrupa'daki sosyal devletleri yok etmesi olmuştur; bugün için Birliğe nizam verecek bir hukuk devleti bulunmadığı gibi ortada varolan tek şey neoliberalizmin tercih ettiği yönetişimselliktir[816]. Zira tıpkı tıpkı Atina'da *Eupatridai* nasıl "iyi yönetimi" arzuluyorsa, bugünün oligarşisi de aynı şekilde "iyi yönetimi" ve *demos*'un idrak edemeyeceği "iyi yönetim"in şamanları olan teknokratları tercih etmektedir. Bu anlamda da prosedürel hukuk devletinin altında yatan liberal ideoloji, epistemolojik anlamda prosedürel demokrasiyle örtüşür: "cahil" halk kitleleri, *İyi*'nin bilgisiyle kâmil teknokratlarca sınırlandırılmalıdır.

Sonuç olarak iyi olduğu üzerinde "uzmanların" mutabık olduğu neoliberal politikalarla küresel bir oligarşi teşekkül etmiş; ve neoliberalizmin içini boşalttığı hukuk devleti, onunla mücadele edecek küresel araçlardan mahrum kalmıştır. Zira tarihsel bir örnekle mukayese etmek gerekirse, Roma'da cumhuriyetin çöküşünde, Roma'nın şehir devleti ölçeğindeki hukukunun Roma'nın küreselleşen sorunlarına cevap verememesi önemli bir rol oynamıştır. Hukukun bir sistemdeki sorunlara cevap verebilmek; o sistemin ölçeğinde düzenlenmiş olması gerekir. Dolayısıyla bir ulus-devletin sorunlarına belediye kanunlarıyla cevap verilemeyeceği gibi küresel sorunlara da ulus-devlet kanunlarıyla cevap verilmesi mümkün gözükmemektedir.

C. Birlikte Varoluş Yolu: Hukuk Devletinin Öznesi Olarak Olumlu ve Bütüncül Muktedir *Demos*

Bugün için demokrasi ve hukuk devleti ilişkisini sorgulatan bağlam son 40 yılda her iki kurum bağlamında da *demos* aleyhine ve oligarşi lehine büyük bir *iktidar/yapabilirlik* eşitsizliği yaratan neoliberalizm olmuştur. Gerek demokrasinin gerekse hukuk devletinin prosedürel yorumları, demokrasinin öznesi olan *demos*'u ve hukuk devletinin öznesi olan hak sahiplerini *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakmıştır. Demokrasi bağlamında açıkça görülmektedir ki; *iktidar/yapabilirliğin* bütüncül olmaması giderek daha fazla *iktidar/yapabilirlik* yoksunluğuna ve bu da demokrasinin daha da zayıflamasına yol açmaktadır. Tarihsel örnekler olarak Solon,

[816] Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, ss. 273-277.

Kleisthenes ve Peisistratos gibi demokrat reformistler, *demos*'a bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* sağlamışlardı. Zira popülizme karşı liberal demokrasinin bike korunması için *demos* lehine bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* gerekmektedir. Bütüncül bir *iktidar/yapabilirliğin* tesisi de demokrasinin ancak olumlu bir tesisiyle mümkün olabilir. Keza her ne kadar hukuk önünde yurttaşlar eşit sayılsa da hukukî *iktidar/yapabilirliğin* kırılganlığı sebebiyle yalnızca hukukî *iktidar/yapabilirliğe* sahip *demos*'un, devasa bir iktisadî ve siyasî *iktidar/yapabilirliğe* sahip oligarşi ve bu oligarşinin cebrî *iktidar/yapabilirliğe* sahip Yeltsin ve Pinochet gibi taşeronları karşısında pek şansı bulunmamaktadır. Dolayısıyla demokrasinin sadece bir prosedür olarak ya da sadece tiranlığın tersi olarak anlaşılması, sadece kâğıt üzerinde bir eşitlik yaratmakta; hukukî olarak eşit olsa da *iktidar/yapabilirlik* açısından eşit olmayanlar, hukukî eşitliğin etrafından dolaşabilmekte, kendi çıkarları için araçsallaştırabilmekte ya da basbayağı ortadan kaldırabilmektedir.

Peki ya hukuk devleti? Hukuk, bir düzen tarif eder ve bu düzeni korur; böylelikle de bu düzen içerisinde bireyleri *özneleştirir/tâbi kılar*. Eğer demokrasi ve hukuk devletinin beraber yaşaması isteniyorsa, buradaki asıl mesele *özneleştirme/tâbi kılmanın* nasıl gerçekleşeceğidir. Zira hukuk devleti de dahil olmak üzere hukuk ve hukukun sağladığı hukukî *iktidar/yapabilirlik* kırılgan bir niteliktedir; dolayısıyla hukukun devam edebilmesi için bu hukuka denk düşen toplumsal dinamiğin ve hukukun hak öznesi kıldıklarının bu sistemi savunabilecek bütüncül bir *iktidar/yapabilirliği* haiz olmaları gerekmektedir. Hukuk ancak hak sahibi kıldıları onu savunabilecek güç ve istekteyse ayakta kalabilir; demokratik bir hukuk devleti de *demos*'un sadece kâğıt üzerinde bir hak sahibi olarak değil ve fakat bu hakları fiiliyatta da kullanabilecek bütüncül *iktidar/yapabilirlik* sahipleri olarak *özneleştirilip/tâbi kılınmasıyla* mümkündür. Burada da hukuk devleti, *iktidar/yapabilirliği* sadece tiranlığa karşı olumsuz bir biçimde değil ve fakat bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* sağlayan hak sahipliği üzerinden olumlu bir şekilde kurgulamalıdır. Zira Touraine'in deyimiyle: "*Demokrasi, bireylere ve topluluklara yalnızca zincirlerinden kurtulma hakkını değil, kendi tarihlerinin de aktörleri olma hakkını da tanımaktır.*[817]" Özellikle de neoliberalizmin yarattığı iktisadî yıkım

[817] Touraine, s. 35.

düşünüldüğünde, maddî hukuk devleti perspektifinden sağlanacak sosyo-ekonomik haklar ve eşitsizliği azaltmaya yönelik kamu politikaları ön plana çıkabilecek; *demos* kendi kendini ve onu hak öznesi olarak kurgulayan hukuk devletini savunabilecek hale gelebilecektir.

Hukuk devletini ve demokrasiyi bütüncül *iktidar/yapabilirlikten* sonra kesen doğru, oligarşinin *iktidar/yapabilirliğinin* bütüncül olduğu gibi küresel de olmasıdır. Zira ulus-devletlerin çıkaracağı vergi kanunları, yurttaşları sağlayacağı sendikal haklar ya da işçi hakları karşısında oligarşi kolaylıkla servetini bir deniz-aşırı finans merkezine kaçırıp, ulus-devlet içerisindeki yükümlülüklerinden kurtulması mümkün ve vâkîdir. Dolayısıyla bu küresel sorunun çözümü için küresel araçlar gerekmektedir. Bu sebeple demokratik hukuk devletinin ulusal düzeyde dahi işleyebilmesi için Piketty'nin önerdiği üzere küresel gelir vergisi gibi ulusüstü mekanizmalar gerekmektedir. Keza her ne kadar küresel bir demokrasi ya da hukuk devleti fikri özellikle de günümüzün ulus-devlet merkezli koşullarında ütopik gelse de; bugün insan hakları açısından zayıf da olsa küresel hukukî ideolojiye sahibiz. Her ne kadar mevcut *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu *demos*'un aleyhine olsa da Güney Afrika'lı hukukçu Albie Sachs'ın deyimiyle: "Gerçekleşene değin tüm toplumsal devrimler olanaksızdır; daha sonra kaçınılmaz olurlar.[818]".

[818] Tigar, s. 323.

SONUÇ

Demokrasi ve hukuk devleti ilişkisini sorgulamaya değer kılan bağlam onları neoliberalizm olmuştur. Küresel bir fenomen olan neoliberalizm, bir yandan hem demokrasiyi hem de hukuk devletini kâğıt üzerindeki bir prosedüre indirgeyerek, hukuk devletinde ve demokraside *demos*'u *iktidar/yapabilirlikten* dışlamakta ve bütüncül bir şekilde devlet *iktidar/yapabilirliğini* oligarşik çıkarlar için seferber etmektedir. Zira oligarşi, küresel bir fenomen olan neoliberalizm sayesinde küresel ve bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* kazanmıştır. Oligarşik *iktidar/yapabilirliğin* bütüncüllüğü karşısında ise demokratik *iktidar/yapabilirlik* sadece kâğıt üzerinde kalan hukukî *iktidar/yapabilirlikle* sınırlanmış; yüksek bir gelir eşitsizliğinden muzdarip ve bütüncül *iktidar/yapabilirlikten* mahrum yurttaşlar, içerisinde yaşadıkları liberal müesses nizama karşı popülist siyasetçileri desteklemek yoluna gitmişlerdir. Ümit bağladıkları popülist liderler ise halk lehine *iktidar/yapabilirlik* sağlamak bir yana, onları *iktidar/yapabilirlikten* mahrum bırakan neoliberal politikaları daha da körüklemişlerdir.

Hukuk devleti, neoliberalizmle birlikte yalnızca giderek prosedürel bir hal almamış ve fakat neoliberalizmin sözleşmeye dayalı toplum tahayyülü doğrultusunda dönüşmüştür de. Bu dönüşüm sırasında toplumsal olanı bütüncül bir şekilde kapsama iddiasında bulunan modern hukukun *modus vivendi*'si de bu tahayyüle uygun bir dönüşüm yaşamış ve toplumsal olan neoliberal çıkarlar uğruna bütüncül bir şekilde yeniden tasavvur edilmiştir. Bütüncül *iktidar/yapabilirlikten* dışlanan yurttaşlara hukuk sistemi tarafından eşit oy hakkı veya kanun önünde eşitlik gibi kimi haklar tanınmış olup, hukukî *iktidar/yapabilirliğin* kırılganlığı nedeniyle bu haklar oligarşinin bütüncül *iktidar/yapabilirliği* tarafından çiğnenmiştir ve de çiğnenmektedir. Her ne kadar *demos*, oligarşi ile eşit oy hakkına ve kanun önünde eşitliğe sahip olsa da, *iktidar/yapabilirliğin* mütedaviliyeti sebebiyle oligarşi iktisadî *iktidar/yapabilirliğini* kendi lehine yasama faaliyetlerinde bulunmak, vergi afları ve diğer oligarşi dostu politikalar üretmek üzere siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliğe* dönüştürebilmekte ve bu tipteki siyasî ve hukukî *iktidar/yapabilirliği* tekrar daha fazla *iktidar/yapabilirlik* kullanmak için kullanabilmektedir. Dolayısıyla hukuk

devleti ve demokrasinin birlikte varolabilmesi, ancak hukukî sistemin, hak sahibi olarak *özneleştirip/tâbi kıldığı demos*'a onu hak sahibi yapan sistemi savunabilecek isteği ve gücü sağlayacak bütüncül *iktidar/yapabilirliğin* tevdi edilmesiyle mümkün olacaktır.

Demokrasi ve hukuk devletinin, bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonuna sahip olmamanın yanı sıra karşı karşıya olduğu temel sorunlardan birisi de altını oyan neoliberal oligarşinin küresel *iktidar/yapabilirliğinin* karşısında ulus-devlet ölçeğinde *iktidar/yapabilirliğe* sahip olmasıdır. Zira uluslar-üstü bir "süper-pozisyon"a sahip oligarşiye karşı vergilerin yükseltilmesi, işçi haklarının iyileştirilmesi gibi politikalar ulusal düzeyde uygulanmaya çalışılsa bile, oligarşi deniz-aşırı finans merkezleri aracılığı gibi küresel araçlarla iktisadî *iktidar/yapabilirliğini* hızlı bir şekilde ulus-devlet dışına çıkarabilmektedir. Dolayısıyla ulus-devletlerin birbirlerinin dışlayan egemenliklerinin üzerinde küresel gelir vergisi gibi ulus-üstü demokratik politikalara ihtiyaç bulunmaktadır. Elbette tüm bunlar için atılacak ilk adım, gerek hukuk devletini gerekse demokrasiyi sadece kartezyen bir prosedür olarak değil bütüncül bir *iktidar/yapabilirlik* konfigürasyonu olarak görmektir.

KAYNAKÇA

Adamidis, Vasileios. "Solon the Lawgiver: Inequality of Resources and Equality before the Law", **Role of law, human rights and social justice: selected issues**, Ed. David A. Frenkel, ATINER, Atina, 2017, ss. 121 - 138.

Akal, Cemal Bali. **Hukuk Nedir?**, 2. Baskı, Zoe Kitap, İstanbul, Nisan 2019.

Akman, Şefik Taylan. "Roma Antikitesinde Sosyal Politik Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı Ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2012, ss. 89 - 107.

Alkan, Yavuz Selim. "Representative Democracy and the Concept of Representation: Do They Have A Legitimizing or Checking Function?", **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 3, Kasım 2021, ss. 441-453.

Almond, Gabriel A. "Capitalism and Democracy", **PS: Political Science and Politics**, American Political Science Association, Cilt: 24, Sayı: 3, ss: 467 - 474.

Amemiya, Takeshi. **Economy and Economics of Ancient Greece**, 1.Baskı, Routledge, New York, 2007.

Ando, Clifford. "Was Rome a polis?", **Classical Antiquity**, University of California Press, Cilt: 18, Sayı: 1, Nisan 1999, ss. 5 - 34.

Angier, Tom. "Governments should resist the 'technocratic temptation' and maintain their commitment to democracy", **London School of Economics Blogs**, 03.01.2013, https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/01/03/the-technocratic-temptation-tom-angier/, (19.02.2023).

Aristoteles. **Atinalıların Devleti**, çev. Ari Çokona, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Aristoteles. **Politika**, çev. Furkan Akderin, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2013.

Aristotle. **Meteorologica,** Loeb Classical Library, çev. H.D.P Lee, Harvard University Press, Cambridge, 1952.

Arndt H. W., "The 'Trickle-down' Myth", **Economic Development and Cultural Change**, C: 32, S. 1, Ekim 1983, ss. 1 - 10.

Atlas, James. “What Is Fukuyama Saying? And Whom Is He Saying It?”, **The New York Times Magazine**, 22.10.1989, https://www.nytimes.com/1989/10/22/magazine/what-is-fukuyama-saying-and-to-whom-is-he-saying-it.html, (06.07.2023).

Aybay, Rona. **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, Eylül 2017.

Ayverdi, İlhan. **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2011.

Badian, Ernst. “The Late Republic (133–31 BC)”, **Britannica**, 10.06.2023, https://www.britannica.com/place/ancient-Rome/The-Late-Republic-133-31-bc, (17.06.2023).

Baradaran, Mehrsa. “The Neoliberal Looting of America”, **The New York Times**, 02.07.2020, https://www.nytimes.com/2020/07/02/opinion/private-equity-inequality.html, (12.02.2023).

Bobbio, Norberto. **Liberalism and Democracy**, çev. Martin Ryle, Kate Soper; Verso, 1990.

Bond, Ian ve Agata Gostyńska-Jakubowska. “Democracy and The Rule of Law: Failing Partnership?”, **Center For European Reform**, 20.01.2020, https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2020/democracy-and-rule-law-failing-partnership, (23.11.2022)

Bond, Patrick. “The Looting of Africa”, **Globalization and the Washington Consensus : its influence on democracy and development in the south**, Ed. Gladys Lechini, CLACSO - Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2008, ss. 83 - 113.

Bowden, William R. “The Mind of Brutus”**, Shakespeare Quarterly**, Oxford University Press, Cilt: 17, Sayı: 1, Kış 1966, ss. 57 - 67.

Brabazon, Honor. “Introduction: Understanding Neoliberal Legality”, **Neoliberal Legality**, Ed. Honor Brabazon, Routledge, New York, Aralık 2017, ss. 1-21.

Braudel, Fernand. **La Méditerranée: l'espace et l'histoire**, Cilt: 1, Flammarion, 1999.

Brecht, Bertolt. Questions From a Worker Who Reads, çev. M. Hamburger, Marxist.Org, https://www.marxists.org/archive/brecht/works/1935/questions.htm, (30.06.2023).

Bresson, Alain. **The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City-States**, çev. Steven Rendall, Princeton University Press, New Jersey, 2016.

British Museum, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1844-0425-460, (06.07.2023).

Brown, Wendy. **Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution**, Zone Books, 2015.

Calvino, Italo. **Görünmez Kentler,** çev. Işıl Saatçioğlu, Yapı Kredi Yayınları, 32. Baskı, İstanbul, Temmuz 2022.

Cammack, Daniela. "The Dēmos in Dēmokratia", **The Classical Quarterly**, Cambridge University Press, Cilt: 69, Sayı: 1, 2019, ss. 42 - 61.

Cammack, Daniela. "Kratos and Other Forms of Power in the Two Constitutions of the Athenians", **Polis: the Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought**, Brill, 07.09.2022, , https://brill.com/view/journals/agpt/39/3/article-p466_3.xml, (06.07.2023), ss. 466 – 497.

Canevaro, Mirko. "Majority Rule vs. Consensus: The Practice of Democratic Deliberation in the Greek Poleis", **Ancient Greek History and Contemporary Social Science,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, ss. 101 - 156.

Carneiro, Robert L. **"**A Theory of the Origin of the State", **Science**, American Association for the Advancement of Science, Cilt: 169, Sayı: 3947, 1970, ss. 733 - 738.

Cartledge, Paul. **Ancient Greek Political Thought in Practice**, Cambridge University Press, New York, 2009.

Carugati, Federica. Gillian K. Hadfield ve Barry R. Weingast, "Building Legal Order in Ancient Athens", **Journal of Legal Analysis**, Oxford University Press, Cilt: 7, Sayı: 2, Kış 2015, ss. 291 - 324.

Cayla, David. **Populism and Neoliberalism**, Routledge, 2021.

Clarke, Simon. **Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State**, Edward Elgar Publishing Company Limited, Aldershot, 1988.

Cole, Wade M. "Poor and powerless: Economic and political inequality in cross-national perspective, 1981–2011", **International Sociology**, 2018, Cilt:33, Sayı: 3, ss. 357-385.

Crawford, Michael. **The Roman Republic**, Harvard University Press, Cambridge, 1993.

Cyrino, Monica S. "Gladiator and Contemporary American Society", Ed. Martin M.Winkler, **Gladiator : film and history**, Blackwell Publishing, 2004.

Çın, Selim. **Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi**, 1. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019.

Dahl, Robert A. **A Preface to Economic Democracy**, University of California Press, 1985.

Dahl, Robert A. **On Democracy**, Yale University Press, Virginia, 1998.

Dahl, Robert A. **On Political Equality**, Yale University Press, 2006.

Dante. **The Divine Comedy: Inferno**, çev. Mark Musa, Penguin Books, Cilt: 1, 1984.

De Grummond, Nancy Thomson. "Ancient Italic People", **Britannica**, https://www.britannica.com/topic/ancient-Italic-people, (10.06.2023).

De Ste. Croix, Geoffrey Ernest Maurice. **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, çev. Çağdaş Sümer, 1. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Dicey, Albert V. "Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar'', **Hukuk Devleti: Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal**, Ed. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adres Yayınları, Ankara, 2008, ss. 25-40.

Dodge, Toby. "The ideological roots of failure: the application of kinetic neo-liberalism to Iraq", **International Affairs**, Cilt: 86, Sayı: 6, Kasım 2010, ss. 1269-1286.

Doğan, İlyas, Gülden Çamurcuoğlu. **İnsan Hakları Hukuku**, Ed. İlyas Doğan, 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, ss. 235-257.

Duncan, Mike. **The Storm Before the Storm: The Beginning of the End of the Roman Republic**, Hachette Book Group, 2017.

Eder, Walter. "The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2005, Edinburg, ss. 239 - 267.

Elliot, Charlene. "Purple Pasts: Color Codification in the Ancient World", **Law & Social Inquiry**, Cambridge University Press, Cilt: 33, Sayı: 1, Kış 2008, ss. 173-194.

Erdkamp, Paul. **The Grain Market in the Roman Empire**, Cambridge University Press, New York, 2005.

Esipova, Neli, Julie Ray ve Anita Pugliese. "World Grows Less Accepting of Migrants", **Gallup**, 23.09.2020, https://news.gallup.com/poll/320678/world-grows-less-accepting-migrants.aspx, (19.11.2022)

European Parliament. "Rule of law conditionality: MEPs strike a deal with council", 05.11.2020, https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20201104IPR90813/rule-of-law-conditionality-meps-strike-a-deal-with-council, (23.11.2022).

European Parliament. "Socioeconomic Inequality in Russia", https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/620225/EPRS_ATA(2018)620225_EN.pdf, (17.11.2023).

Fassin, Eric. **Popülizm: Büyük Hınç**, çev. Gülener Kırnalı ve İlker Kocael, Heretik, Ankara,Eylül 2019.

Faulkner, Neil. **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, çev. Çağdaş Sümer, İkinci Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Ferioli, Elena, "Rule of Law and Constitutional Democracy", **Ankara University, Faculty of Political Science The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt: 46, 2015, ss. 91-106.

Finkelberg, Margalit. “The End of the Heroic Age in Homer, Hesiod and the Cycle”, **Homer and Early Greek Epic**, Ed. Margalit Finkelberg, De Gruyter, 2020, ss. 150 - 157.

Finley, Moses I. **Economy and Society in Ancient Greece**, The Viking Press, New York, 1982.

Finley, Moses I. **Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.: The Horos Inscriptions**, Arno Press, New York, 1973.

Foa, Roberto Stefan., Klassen, A., Slade, M., Rand, A. and R. Collins. **The Global Satisfaction with Democracy Report 2020**, Bennett Institute for Public Policy, Cambridge, 2020.

Forsdyke, Sara. “Ancient and Modern Conception of Rule of Law”, **Ancient Greek History and Contemporary Social Science,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, ss. 184 - 212.

Foucault, Michel. “Le sujet et le pouvoir”, **Dits et écrits**, Cilt: 4, Éditions Gallimard, 1994.

Foucault, Michel. **Histoire de la Sexualité: la volonté de savoir**, Gallimard, 1976.

Freedom House. “Freedom in the World 2022: United States”, https://freedomhouse.org/country/united-states/freedom-world/2022, (26.12.2023).

French, Alfred. “The Economic Background to Solon's Reforms”, **The Classical Quarterly**, Cambridge University Press, Cilt: 6, Sayı: 1/2, Haziran - Nisan 1956, ss. 11 - 25.

Fukuyama, Francis. “The End of History", **The National Interest**, Sayı: 16, Yaz 2019, ss. 3 -18.

Gabba, Emilio. **Republican Rome, The Army and the Allies**, çev. P. J. Cuff, University of California Press, 1976.

Gellii, A. “Noctium Atticarum”, **Loeb Classical Library**, 1927, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/9*.html, (16.06.2023)

Gillens, Martin, Benjamin I. Page. "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens", **Perspectives on Politics**, American Political Science Association, Cilt: 12, Sayı: 3, 2014, ss. 564 - 581.

Glancy, Josh. "Francis Fukuyama: Yes, history's death was exaggerated", **The Times**, 28.09.2014, https://www.thetimes.co.uk/article/francis-fukuyama-yes-historys-death-was-exaggerated-059p8l7q9pm, (06.07.2023)

Goldstein, Robert Justin**. Political Repression in Modern America: From 1870 to 1976**, University of Illinois Press, 2001.

González, Felipe, Mounu Prem, Francisco Urzúa I, "The Privatization Origins of Political Corporations: Evidence from the Pinochet Regime", **The Journal of Economic History**, Cilt: 80, Sayı: 2, Haziran 2020, ss. 417-456.

Goodman, Penelope J. **The Roman City and Its Periphery - From Rome to Gaul**, Routledge, 2007.

Gottfried, Shelly. **Contemporary Oligarchies in Developed Democracies**, Palgrace Macmillan, 2019.

Gourinchas, Pierre-Olivier. "Global Economic Growth Slows Amid Gloomy and More Uncertain Outlook", **IMF BLOG**, 26.07.2022, https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/26/blog-weo-update-july-2022, (e.t. 01.12.2023).

Gökarısel, Saygun "The ends of revolution: capitalist de-democratization and nationalist populism in the east of Europe", **Dialectical Anthropology**, Cilt: 41, Sayı: 3, Eylül 2017, ss. 207-224.

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Esasları: Ders Kitabı**, Güncellenmiş 12.Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, Haziran 2020.

Guriev, Sergei, Andrei Rachinsky. "The Role of Oligarchs in Russian Capitalism", **The Journal of Economic Perspectives**, Cilt: 19, Sayı: 1, Kış 2005, ss. 131-150.

Guthrie, William Keith Chambers. **Plato: The Man and His Dialogues, A History of Greek Philosophy**, Cilt: 4, Cambridge University Press**,** 2000.

Han, Byung-Chul. **Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri**, Metis, 5. Baskı, İstanbul, Eylül 2022.

Hanlon, Seth, Galen Hendricks, Michael Madowitz, "Trump's Corporate Tax Cut Is Not Trickling Down", **The Center for American Progress**, 26.09.2019, https://www.americanprogress.org/article/trumps-corporate-tax-cut-not-trickling/, (21.12.2023).

Hardin, Garrett. "The Tragedy of the Commons." **Science**, Cilt: 162, Sayı: 3859, 1968, ss. 1243-1248.

Harrington, Brooke. **Capital without Borders: Wealth Managers and the One Percent,** Harvard University Press, 2016.

Hartsock, Mildred E. "The Complexity of Julius Caesar", **PMLA**, Cambridge University Press, Cilt: 81, Sayı: 1, Mart 1966, ss. 56 - 62

Harvey, David. **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press, 2005.

Hathaway, Terry. "Neoliberalism as Corporate Power", **Competition & Change**, 2020, Cilt: 24, S. 3, ss. 315-337.

Herre, Sebastian. "The world has recently become less democratic"**, Our World In Data**, 06.09.2022, https://ourworldindata.org/less-democratic, (04.07.2023).

Hesiodos. **Theogonia - İşler ve Günler,** çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Hodges, Donald Clark. "The Intermediate Classes in Marxian Theory", **Social Research**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 28, Sayı: 1, Bahar 1961, ss. 23 - 36.

Hopkins, Nick, Helena Bengtsson, "What are the Paradise Papers and what do they tell us?", **Guardian**, 05.11.2017, https://www.theguardian.com/news/2017/nov/05/what-are-the-paradise-papers-and-what-do-they-tell-us, (20.12.2023).

Hughes, J. Donald. "Ancient Deforestation Revisited", **Journal of the History of Biology**, Springer, Cilt: 44, Sayı: 1, Bahar 2011, ss. 43 - 57.

IDEA International, "The Global State of Democracy 2023", https://www.idea.int/publications/catalogue/global-state-democracy-2023-new-checks-and-balances, (01.01.2024).

International Consortium of Investigative Journalists, “Explore the Panama Papers Key Figures”, 31.01.2017, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/explore-panama-papers-key-figures/, (20.12.2023).

International Consortium of Investigative Journalists. “Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption”, 03.04.2016, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/20160403-panama-papers-global-overview/, (20.12.2023).

International Consortium of Investigative Journalists, “Leaked Records Reveal Offshore Holdings of China’s Elite”, 21.12.2014, https://www.icij.org/investigations/offshore/leaked-records-reveal-offshore-holdings-of-chinas-elite/, (20.12.2023).

International Consortium of Investigative Journalists, “Where are the key Panama Papers figures, seven years later?”, 03.04.2023, https://www.icij.org/investigations/panama-papers/where-are-they-now-2023/, (20.12.2023).

Isager, Signe, Jens Erik Skydsgaard. **Ancient Greek Agriculture: An Introduction**, Routledge, 2001.

Jameson, Michael H. “Agriculture and Slavery in Classical Athens”, **The Classical Journal**, Cilt: 73, Sayı: 2, Aralık 1977 - Ocak 1978, ss. 122-145.

Jensen, Lloyd B. “Royal Purple of Tyre”**, Journal of Near Eastern Studies**, The University of Chicago Press, Cilt: 22, Sayı: 2, 1963. ss. 104-118.

Kaiser, David. “The Fall of the Berlin Wall Seemed Like a Victory for Democracy. 30 Years Later, Both Sides Are Losing”, **Time**, 07.11.2019, https://time.com/5720387/cold-war-berlin-wall/, (29.12.2023).

Karadeniz - Çelebican, Özcan. **Roma Hukuku**, 4. Baskıdan Tıpkıbasım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989.

Karatani, Kojin. **İzonomi ve Felsefenin Kökenleri**, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayınları, İstanbul, Mart 2019.

Kazakevitch, Gennadi. “Yegor Gaidar: Pragmatic Economist or Romantic Revolutionary?”, **Agenda: A Journal of Policy Analysis and Reform**, Cilt:17, Sayı:1, ss. 121-130.

Kessler, Anke S. **"**Representative versus Direct Democracy: The Role of Informational Asymmetries", **Public Choice**, Springer, Cilt: 122, Sayı: 1 /2, Ocak 2005, ss. 9 - 38.

Klein, Naomi. **The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism**, Metropolitan Books, New York, 2007.

Koechlin, Tim. "The Rich Get Richer: Neoliberalism and Soaring Inequality in the United States", **Challenge**, Cilt: 56, Sayı: 2, Mart-Nisan 2013, ss. 5-30.

Komolov, Oleg. "Capital Outflow and the Place of Russia in Core–Periphery Relationships", **World Review of Political Economy**, Cilt: 10, Sayı: 3, 2019 Sonbahar, ss. 328-341.

Kornbluh, Peter. **The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability**, The New Press, 2013, New York.

Kramer, Ronald C; Raymond J. Michalowski, "War, Aggression and State Crime: A Criminological Analysis of the Invasion and Occupation of Iraq", **The British Journal of Criminology**, Cilt: 45, Sayı: 4, Temmuz 2005, ss. 446-453.

Kwiatkowska, Teresa, Alan Holland. "Dark is the World to Thee: A Historical Perspective on Environmental Forewarnings"**, Environment and History**, White Horse Press, Cilt: 16, Sayı: 4, Kasım 2010, ss. 455 - 482.

Larousse, "mare nostrum", **Dictionnaire de Français**, https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Mare_Nostrum/131747, (10.06.2023).

Larousse**,** "pouvoir", **Dictionnaire de Français**, https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/pouvoir/63206#:~:text=1.,un%20remarquable%20pouvoir%20d'adaptation., (03.11.2022).

Laurell, Asa Cristina. "Three Decades of Neoliberalism in Mexico: The Destruction of Society", **International Journal of Health Services**, Sage Publications, Cilt: 45, Sayı: 2, Nisan 2015, ss. 246 - 264.

Le Grand Robert, "pouvoir"**, Dictionnaire Le Grande Robert de la langue française**,
https://dictionnaire.lerobert.com/definition/pouvoir, (05.02.2023).

Lefort, Claude. **Demokratik İcat: Totaliter Tahakkümün Sınırları**, çev. Alican Candoğan, Runik Kitap, İstanbul, Ağustos 2023.

Lenin, Vladimir Ilyich. **Imperialism, the Highest Stage of Capitalism**, Marxists Internet Archive, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/, (12.12.2023).

Lijphart, Arend. **Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries**, Yale University Press, 1999.

Lijphart, Arend. **Thinking About Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice**, Routledge, 2008.

Lipset, Seymour Martin. **Political Man, The Social Bases of Politics**, Doubleday & Co, New York, 1963.

Lipset, Seymour Martin. "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", **The American Political Science Review**, Cilt: 53, Sayı: 1, Mart 1959, ss. 69-105.

Locke, John. Second **Treatise of Government and a Letter Concerning Toleration, Oxford University Press**, 2016.

Loeper, Antoine. "Cross-border externalities and cooperation among representative democracies", **European Economic Review**, Cilt: 91, Ocak 2017, ss. 180 - 208.

Lucas, Deborah. "Measuring the Cost of Bailouts", **The Annual Review of Financial Economics**, 2019, Sayı: 19, ss. 85-108.

Mackie, Gerry. "Schumpeter's Leadership Democracy", **Political Theory**, Cilt: 37, Sayı: 1, Şubat 2009, ss. 128-153.

Markoff, John. **Waves of Democracy: Social Movements and Political Change**, 2. Baskı, Paradigm Publishers, 2015.

Marx, Karl. **Economic & Philosophic Manuscripts of 1844**, çev. Martin Milligan, Progress Publishers, 1959. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf, (11.01.2023).

Marx, Karl. **Kapital**, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, 9. Baskı, Yordam Kitap, I. Cilt, İstanbul, Kasım 2016.

Marx, Karl. **The Capital**, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, Ed. Friedrich Engels, Progress Publishers, Cilt: 1, 2015.

Merriam-Webster Dictionary, "cui bono", **Merriam-Webster.com**, https://www.merriam-webster.com/dictionary/cui%20bono, (01.12.2023).

Merriam-Webster Dictionary, "legislation", **Merriam-Webster.com,** https://www.merriam-webster.com/dictionary/legislation, (20.12.2023).

Merriam-Webster Dictionary, "modus vivendi", **Merriam-webster.com**, https://www.merriam-webster.com/dictionary/modus%20vivendi, (03.01.2023).

Migeotte, Léopold. **The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire**, çev. Janet Llyod, University of California Press, 2009.

Morato, Jack. "Praecipitia in Ruinam: The Decline of the Small Roman Farmer and the Fall of the Roman Republic", **International Social Science Review**, Cilt: 92, Sayı: 1, 2016, ss. 53 - 77.

Mousourakis, George. **A Legal History of Rome**, Routledge, 2007.

Mousourakis, George. **The Historical and Institutional Context of Roman Law**, Routledge, New York, 2016.

Munro, André. "Liberal Democracy", Britannica, https://www.britannica.com/topic/liberal-democracy, (23.11.2023).

Nations Unies. "Il faut interdire la « pauvrophobie » au même titre que le racisme et le sexisme (Expert de l'ONU)", 01.11.2022, https://news.un.org/fr/story/2022/11/1129332, (01.01.2024).

Nietzsche, Friedrich. **Putların Alacakaranlığı**, 3. Baskı, çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Novokmet, Filip, Thomas Piketty, Gabriel Zucman. "From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia 1905-2016", **The Journal of Economic Inequality**, Springer, Cilt: 16, 2018, ss. 189-223.

Ober, Josiah. **Mass and Elite in Democratic Athens**, Princeton University Press, 1991.

Oxford Classical Dictionary, "Proletarii", **Oxford Reference**, Oxford University Press, 2012, https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199545568.001.0001/acref-9780199545568-e-5361?rskey=BUUsSb&result=1, (12.06.2023).

Özcan, Mehmet Tevfik. "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:64, Sayı: 2, 2006, ss. 119 - 144.

Özcan, Mehmet Tevfik. **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 2017.

Palombella, Gianluigi. "The Rule of Law as an Institutional Ideal", **Rule of Law and Democracy Inquiries into Internal and External Issues**, Ed. Leonardo Morlino, Gianluigi Palombella; Brill, 2010, ss. 3-38.

Parenti, Michael. **Democracy for the Few**, 9. Baskı, Cengage Learning, Boston, 2011.

Parisot, James. "Capitalism and the Creation of the U.S. Constitution**", Studies in American Political Development**, Cilt:37, Sayı: 2, 05.05.2023, ss. 199-211.

Patriquin, Larry. **Economic Equality and Direct Democracy in Ancient Athens**, Palgrave MacMillan, 2015.

Perrone, Nicolás M. "Neoliberalism and economic sovereignty: Property, contracts, and foreign investment relations", **Neoliberal Legality**, Ed. Honor Brabazon, Routledge, New York, Aralık 2017, ss. 43-60.

Piketty, Thomas. **Capital in the Twenty-First Century**, çev. Arthur Goldhammer, Harvard University Press, 2014.

Plato. **Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus**, çev. W. R. M. Lamb, **Harvard University Press,** 1952.

Plato. **The Apology of Socrates,** çev. Henry Cary, ed. Rhonda L. Kelley, http://faculty.sgc.edu/rkelley/The%20Apology%20of%20Socrates.pdf, (20.02.2023)

Platon. **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, 45. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Plutarch, **Plutarch's Lives**, çev. Bernadotte Perrin, Harvard University Press, Cilt: 1, 1967.

Polybius. **The Histories**, çev. Robin Waterfield, Oxford University Press, 2010.

Popper, Karl. **The Open Society and Its Enemies**, Princeton University Press, 2013.

Purcell, Nicholas, Peregrine Horden. **The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History**, Blackwell Publishers, 2000.

Raaflaub, Kurt A. "From Protection and Defense to Offense and Participation: Stages in the Conflict of the Orders", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, ss. 185 - 222.

Raaflaub, Kurt A, Robert W. Wallace. "People's Power and Egalitarian Trends in Archaic Greece" **Origins of Democracy in Ancient Greece**, University of California Press, 2007, ss. 22 - 48.

Reagan, Ronald. "Inaugural Address: Reagan Quotes And Speeches, Januray 20, 1981", **Ronald Reagan Presidential Foundation & Institute**, https://www.reaganfoundation.org/ronald-reagan/reagan-quotes-speeches/inaugural-address-2/, (26.11.2023).

Reddaway, Peter, Dmitri Glinski, **The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy**, United States Institute of Peace Press, Washington, 2001.

Resmi Gazete, 09.04.2007, Sayı: 26488.

Resmi Gazete, 24.08.1945, Sayı: 6092.

Resmi Gazete, 27.10.2023, Sayı: 25196.

Richard, Jean-Claude. "Patricians and Plebeians: The Origin of a Social Dichotomy", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2005, ss. 107 - 127.

Robinson, William I. "Promoting Polyarchy in Latin America: The Oxymoron of Market Democracy"; **Latin America after Neoliberalism**, Ed. Eric Hershberg, Fred Rosen, The New Press, New York, 2006, ss. 96-119.

Rodrik, Dani. "Populism and the economics of globalization", **Journal of International Business Policy**, 2018, https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/populism_and_the_economics_of_globalization.pdf, (01.01.2024).

Roniger, Luis, Maria Sznajder. **The Legacy of Human Rights Violations in the Southern Cone: Argentina, Chile, and Uruguay**, Oxford University Press, 2003.

Rosenfeld, Michel, "Hukuk Devleti ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti'', **Hukuk Devleti: Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal**, Ed. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adres Yayınları, Ankara, 2008, ss. 211-255.

Roubini, Nouriel. "Not So Much Bail-Out as Rip-Off", **Guardian**, 29.09.2023, https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/sep/29/wallstreet.useconomy, (22.12.2023).

Rousseau, Jean-Jacques. **Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique**, Livre de Proche, 1996.

Runnels, Curtis N. Environmental Degradation in Ancient Greece, **Scientific American**, Springer Nature, Mart 1995.

Saad-Filho, Alfredo, Alison J. Ayers. "Democracy Against Neoliberalism: Paradoxes, Limitations, Transcendence", **Critical Sociology**, Sage, Cilt: 41, Sayı: 4-5, ss. 597-618.

Saad-Filho, Alfredo. **Kriz Çağı: Neoliberalizm, Demokrasinin Çöküşü ve Pandemi**, çev. Şükrü Alpagut, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul, Mayıs 2023.

Samons, Loren J. **What's Wrong with Democracy? From Athenian Practice to American Worship**, University of California Press, 2004.

Sartori, Giovanni. **The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate**, Chatham House Publishers, New Jersey, 1987.

Schanzer, Ernest. "The Tragedy of Shakespeare's Brutus", **ELH: A Journal of English Literary History**, The Johns Hopkins University Press, Mart 1955, Cilt: 22, Sayı:1, ss. 1 - 15.

Schmitt, Carl. **The Crisis of Parliamentary Democracy**, çev. Ellen Kennedy, MIT Press, Cambridge, 1988.

Schumpeter, Joseph. **Capitalism, Socialism, And Democracy**, Routledge, 1994.

Scott, Ridley. **Gladiator**, 2000, https://www.imdb.com/title/tt0172495/, (22.05.2023)

Sen, Amartya. **Development as Freedom**, Alfred A. Knopf, 1999.

Shakespeare, William. "Julius Caesar", **The Complete Illustrated Works of William Shakespeare**, Bounty Books, 2009, ss. 752 - 775.

Smith, Adam. **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Wordsworth Classics of World Literature, 2012.

Smith, William. **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, John Murray, 1875, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA/home.html, (20.05.2023)

Söylemez, Bahadır. "Solon ve Peisistratos Çıkmazı: Hegel'in Perspektifinden Platon ve Aristoteles'in Politik Felsefeleri Üzerine Bir İnceleme"**, Arkhe-Logos**, Sentez Yayınevi, Sayı: 10, Güz 2020, ss. 107 - 132.

Stiglitz, Joseph E. **Globalization and Its Discontents**, W.W. Norton & Company, New York, 2002.

Syme, Ronald **The Roman Revolution**, Oxford University Press, 2002.

Tahiroğlu, Bülent, Belgin Erdoğmuş. "Roma Hukuku Dersleri", Sekizinci Baskı, **Der Yayınları**, İstanbul, 2012.

Taylor, Claire. "Economic (In)Equality and Democracy: The Political Economy of Poverty in Athens", **Ancient Greek History and Contemporary Social Science,** Ed. Mirko Canevaro, Andrew Erskine, Benjamin Gray ve Josiah Ober, Edinburgh University Press, Edinburg, 2018, ss. 344 - 375.

The Embassy of the Kingdom of Saudi Arabia - Washington DC. "Basic Law of Governance", https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance, (20.12.2023).

The State Council of the People's Republic of China, "Constitution of the People's Republic of China", 20.11.2019, **ENGLISH.GOV.CN**, https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/201911/20/content_WS5ed8856ec6d0b3f0e9499913.html, (20.12.2023).

Théognis. **Poèmes Élégiaques**, çev. Jean Carrière, **Les Belles Lettres**, Paris, 1948.

Thorley, John. **Athenian Democracy**, Routledge, 2004.

Tigar, Michael E. **Kapitalizm ve Hukukun Yükselişi**, çev. Onur Karahanoğulları, İkinci Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2023.

Tilly, Charles. **Democracy**, Cambridge University Press, New York, 2007.

Toher, Mark. "The Tenth Table and the Conflict of the Orders", **Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2005, ss. 268 - 292.

Topuzkanamış, Engin. "Hukuk ve İktidar Üzerine bir Taslak", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2018, ss. 409 – 428.

Topuzkanamış, Engin, **Kapuçin Maymunları Neden Salatalık Sevmez?**, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2023.

Touraine, Alain. **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2019.

United Nations Department of Department of Economic and Social Affairs, **World Social Report 2020 Inequality in a Rapidly Changing World**, United Nations Publications, 2020, https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/02/World-Social-Report2020-FullReport.pdf, (06.05.2023).

Vasillopulos, Christopher. "The Nature of Athenian Hoplite Democracy", **Armed Forces & Society**, Sage Publishing, Cilt: 22, Sayı: 1, Güz 1995, ss. 49 - 63.

Volk, Christian. "The Problem of Sovereignty in Globalized Times"; **Law, Culture and the Humanities**, Sage Publication, Cilt: 18, Sayı: 3, 2019, ss. 716-738.

Von der Leyen, Ursula. "A Union that strives for more", **European Commission**, https://commission.europa.eu/system/files/2020-04/political-guidelines-next-commission_en_0.pdf, (06.07.2023).

Wallace, Robert W. "Revolutions and a New Order in Solonian Athens and Archaic Greece", **Origins of Democracy in Ancient Greece**, University of California Press, 2007, ss. 49 - 82.

Whyte, Dave. “The Crimes of Neo-Liberal Rule in Occupied Iraq”, **The British Journal of Criminology**, Cilt: 47, Sayı:2, Mart 2007, s. 177-195.

Wikipedia, “British Virgin Islands”, **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/British_Virgin_Islands, (20.12.2023).

Wikipedia, “Schrödinger's cat”, **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/Schr%C3%B6dinger%27s_cat#:~:text=Schr%C3%B6dinger's%20cat%3A%20a%20cat%2C%20a,is%20both%20alive%20and%20dead., (01.01.2024).

Wikipedia, “Zombie apocalypse”, **Wikipedia the Free Encyclopedia**, https://en.wikipedia.org/wiki/Zombie_apocalypse, (11.12.2023)

Wiseman, T.P. **New Men in the Roman senate, 139 B.C. - A.D. 14**, Oxford University Press, 1971.

Wood, Ellen Meiksins. **Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy**, Verso Books, 2015.

Wood, Ellen Meiksins. **Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Late Middle Ages**, Verso Books, 2011.

World Inequality Database, “https://wid.world/world/#spt c p90p100 z/US;FR;DE;CN;ZA;GB;WO/last/eu/k/p/yearly/s/false/24.339999999999996/80/curve/false/country”, (19.06.2023)

World Justice Project, “The Global Rule of Law Recession Continues”, https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/, (04.07.2023)

Worldometer, “GDP by Country”, https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/, (21.12.2023).

Yavuz, Bülent, Mahmut Bülbül, “Çift Meclis Sistemi ve Türkiye”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2012, Cilt: 16, Sayı: 1, ss. 217-260.

Zuiderhoek, Arjan**.** “Introduction: Land and Natural Resources in the Roman World in Historiographical and Theoretical Perspective”, **Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World**, Ed. Paul Erdkamp, Koenraad Verboven ve Arjan Zuiderhoek, Oxford University Press, 2015, ss. 1 - 17.